Лойиҳа

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК УНИВЕРСИТЕТИ

Ахмедшаева Мавлюда Ахатовна

ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ РИВОЖИНИНГ ҲОЗИРГИ ЗАМОН ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Ўқув қўлланма

Магистратура мутахассислиги:
5А240108-Давлат бошқаруви ва ҳуқуқи

ТОШКЕНТ – 2016

Ахмедшаева М.А. Давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. З.М.Исломов. – Тошкент: ТДЮУ нашриёти, 2016. –260 бет.

Масъул муҳаррир: **З.М.Исломов**
юридик фанлар доктори, профессор

Тақризчилар: **Саттаров А.А.**
юридик фанлар доктори

Тўйчиева Х.Н.
юридик фанлар номзоди, доцент

Мазкур ўқув қўлланма магистратура талабалари учун «Давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари» курси мавзулари бўйича янги илмий манбалар ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида тайёрланган. Қўлланмада курс дастурига мос ҳолда давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари бугунги кун нуқтаи-назари ва воқеликлари асосида ёритишга ҳаракат қилинган.

Ушбу ўқув қўлланма ўқув курси бўйича дастур мавзуларини қамраб олганлиги боис бакалавриат ва магистратура талабаларига давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденцияларини ўрганишда ёрдам бериши мумкин.

© М.А.Ахмедшаева
© Тошкент давлат юридик университети, 2016 йил

МУНДАРИЖА

Кириш 3
Глоссарий 7

I БЎЛИМ. ДАВЛАТ РИВОЖИНИНГ ҲОЗИРГИ ЗАМОН ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

1-мавзу. “Давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари” ўқув курсининг предмети ва методлари 21
2-мавзу. Ҳозирги замон давлати ва унинг моҳияти тўғрисидаги концепциялар 39
3-мавзу. Давлат механизмини такомиллаштиришнинг ҳозирги замон тенденциялари 62
4-мавзу. Ҳозирги замон давлат шакли ривожининг асосий йўналишлари 99
5-мавзу. Глобаллашув шароитида давлат функцияларининг ривожланиш тенденциялари 123
6-мавзу. Ижтимоий-ҳуқуқий давлат ва уни шакллантириш йўналишлари. Ўзбекистонда ҳуқуқий ривожланишнинг конституциявий модели.....135

II БЎЛИМ. ҲУҚУҚ РИВОЖИНИНГ ҲОЗИРГИ ЗАМОН ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

7-мавзу. Ҳозирги замон ҳуқуқи ва уни тушуниш юзасидан турли ёндашувлар.....158
8-мавзу. Ҳуқуқ самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистонда жамиятнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтиришнинг долзарб масалалари 188
9-мавзу. Ҳозирги замон ҳуқуқида имтиёзлар ва чеклашлар 213
10-мавзу. Ҳозирги замон ҳуқуқининг глобал ва миллий миқёсда ривожланиш истиқболлари 222

Тавсия этиладиган адабиётлар 229

КИРИШ

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш шароитида жамият, давлат ва ҳуқуқ ривожининг мураккаб қонуниятларини тушуна оладиган ва ўз фаолиятида бундан самарали фойдалана оладиган мутахассисларга эҳтиёж тобора ортиб бормоқда. Шунга боғлиқ ҳолда мустақиллик йилларида мамлакатимизда юксак малакали ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланди. Шу нуқтаи-назардан олганда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 28 июндаги № ПҚ-1990 «Юридик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори юридик кадрлар тайёрлашда янги босқични бошлаб берди.

Мамлакатда ўтказилаётган демократик ва ҳуқуқий ислоҳотлар, фуқаролик жамиятини шакллантириш ва замонавий халқаро стандартларнинг юксак талабларига жавоб берадиган юқори малакали юридик кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш мақсадида:

1. Тошкент давлат юридик институти Тошкент давлат юридик университетига айлантирилсин.

(Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 28 июндаги № ПҚ-1990 «Юридик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорининг 1 банди).

Мазкур қарорга мувофиқ, Тошкент давлат юридик институти (ТДЮИ) Тошкент давлат юридик университетига (ТДЮУ) айлантирилди ва университетнинг муҳим вазифаларидан бири этиб, “давлат ҳуқуқи ва бошқаруви, жиноят ҳуқуқи ва процесси, фуқаролик ҳуқуқи ва процесси, тадбиркорлик ҳуқуқи (бизнес ҳуқуқи), халқаро, халқаро тижорат (хусусий) ҳуқуқ ва юридик таълимнинг бошқа устувор соҳалари бўйича талабаларни фундаментал **базавий,** шунингдек, амалий касбий тайёргарлигини таъминлайдиган дастур ва ўқув режалари асосида бакалаврлар, магистрлар тайёрлаш” белгиланди. Шу муносабат билан “Давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари” базавий ўқув курси сифатида магистратура ўқув режасига киритилиб, унинг намунавий ва ишчи ўқув режалари ишлаб чиқилиб, тасдиқланди.

Бугунги кунда, қарорда кўрсатилганидек, университетда “ўқув жараёнини таълим беришнинг модулли тизимини қўллаган ҳолда

умумэътироф этилган халқаро стандартлар ва талабларга мувофиқ ишлаб чиқилган ҳамда талабаларда таҳлил қилиш қобилиятини, тизимли таҳлил қилиш ва юридик фаолиятнинг тегишли соҳаларини бошқариш кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган таълим дастурлари асосида олиб бориш”га устувор аҳамият берилмоқда[1].

“Давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари” ўқув курсининг Магистратура босқичида ўрганишнинг зарурлиги – юқорида қайд этилган қарорда кўрсатилган вазифалар мазмуни ва моҳияти билан тавсифланади. Айни пайтда, мазкур курснинг таркибий тузилиши ва мазмун-моҳияти аввалги махсус курсдан жиддий фарқ қилади. Бундан ташқари, қўлланма давлат ва ҳуқуқ ривожининг асосий тенденциялари юзасидан магистратура талабаларига муайян йўлланма бериб, мураккаб глобаллашув жараёнлари шароитида давлат ва ҳуқуқ ривожининг замонавий тенденцияларини ўрганиш ва таҳлил этиш, мустақил фикрлаш, сиёсий ва ҳуқуқий дунёқарашларини кенгайтиришга ва давлат-ҳуқуқий ҳодисаларга нисбатан ўз муносабатини билдира олиш ва уларни асослаш кўникмаларини шакллантиришга қаратилган. Қўлланма халқаро ҳуқуқнинг тўла ҳуқуқли субъекти бўлган Ўзбекистоннинг халқаро давлат-ҳуқуқий муносабатларда тутган ўрни ва ролини, халқаро сиёсатда ўзининг муносиб ўрнига ва ўз фикрига эга эканлигининг моҳиятини тушунишига ёрдам беради.

Қўлланма ҳозирги замон давлати ва ҳуқуқини ва уларнинг моҳиятини тушуниш масаласини ҳозирги кун, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон жамияти ижтимоий иқтисодий, сиёсий-маънавий воқеликлари ҳамда ҳозирги замон, айниқса, янги жамият қуриш йўлидан кетаётган мамлакатлар давлатчилиги ва ҳуқуқий тартибга солиш амалиёти воқеликлари асосида таҳлил этишга қаратилган.

Ҳозирги кунда, мамлакатимиз эркин фуқаролик жамиятига асосланган демократик ҳуқуқий давлат сари ривожланиб бормоқда.

Мустақиллик йилларида, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “**Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси**”да таъкидлаганларидек, “...ҳаётимиз сифати, мамлакатимиз қиёфаси қандай ўзгариб бораётгани, қандай ютуқ ва

---

[1] Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 28 июндаги № ПҚ-1990 «Юридик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 29-сон, 372-модда.

натижаларга эришганимиз, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган очиқ демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлида қандай суръатлар билан ривожланиб бораётганимизни баҳолаш эҳтиёжи туғилмоқда”[1]. Мазкур ўқув курсининг вазифаларидан бири ҳам айнан шу масалага қаратилган.

> “Ҳаётимизда қандай ўзгаришлар рўй берганини баҳолаш учун бизга собиқ Иттифоқдан, эски мустабид тузумдан қандай тарихий мерос қолганлигини яна бир карра эслашимиз зарур”.
>
> Ислом Каримов

Қўлланма матнлари янги юридик, сиёсий ва социологик адабиётлар асосида тайёрланганлигини таъкидлаш керак. Айниқса, қўлланмада З.М.Исломов, Г. Кельзен, Х.Т.Одилқориев, А.Х.Саидов, В.С.Нерсесянц, В.Н.Четвернин, А.В.Малько, Н.И.Матузов, Н.Б. Жавлиев ва бошқа қатор олимларнинг ишларидан кенг фойдаланилди.

Қўлланманинг назарий, сиёсий ва методолик асосларини Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг асарлари, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва энг муҳим халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар ташкил этди.

Ушбу қўлланма мазмунан икки бўлимга ажратилган:

1- бўлим: Давлат ривожининг ҳозирги замон тенденциялари;

2- бўлим: Ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари.

Биринчи қисмда ҳозирги замон давлати ва унинг моҳияти тўғрисидаги концепциялар, давлат механизмини такомиллаштиришнинг ҳозирги замон тенденциялари, давлат шакли ривожининг асосий йўналишлари, глобаллашув шароитида давлат функцияларининг ривожланиш тенденциялари ва ижтимоий–ҳуқуқий давлат ва уни шакллантириш йўналишлари, Ўзбекистонда ҳуқуқий ривожланишнинг конституциявий модели мавзусига оид масалалар кўриб чиқилган.

Биринчи қисмда ҳозирги замон давлати ва унинг моҳияти ҳақидаги концепциялар ҳамда давлат ҳақидаги энг янги қарашларининг ривожланиш тенденциялари таҳлил этилган бўлиб, бунда ҳозирги замон давлати ҳақидаги концепциялар ривожидаги йўналишлар, яъни, фуқаролик жамияти билан давлат ўртасида ўзаро

---

[1] Каримов И.А. Демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. –Т.:- O`zbekiston, 2011. Т.19. -35.

нисбат, жамият, давлат ва шахс муносабатлари, инсон ҳуқуқлари, жумладан, шахс хавфсизлигини таъминлашда давлатнинг роли ва мажбурияти, глобализациянинг давлатга таъсири, давлат суверенитети ва глобализация, давлат функцияларини амалга оширишда ахборот-коммуникация технологияларининг роли масалалари кўриб чиқилган.

Ушбу бўлимда, ҳозирги замон давлати механизми, давлат шакли ва унинг функцияларининг ривожланиш тенденциялари, яъни **глобаллашув шароитида янгидан-янги, мураккаб ижтимоий муносабатларнинг пайдо бўлиши ва уларни адекват ҳуқуқий тартибга солишнинг зарурлиги, глобаллашув жараёнларининг давлат механизмига ҳам ўз таъсирини кўрсатиши, оқибатда, бир пайтнинг ўзида, янги давлат органларини ташкил этишга эҳтиёжнинг туғилиши ва оқибатда бошқарув аппаратининг кенгайиб кетиши тенденцияси билан бир қаторда, чинакам бозор муносабатлари бошқарув органлари тизимини доимий равишда ихчамлаштириб боришни тақозо этиши каби тенденциялар ўртасидаги нисбат, давлат шакли ривожида, айниқса, бошқарув шаклида борган сари соф, классик шакллари камайиши, аралаш, "гибрид" бошқарув шаклларининг кўпайиши, МДХ давлатлари бошқарув шаклида ўтиш даврида, давлат ҳокимияти тармоқлари тизимида ижро этувчи ҳокимиятнинг кучайиши, кейинчалик эса жамиятнинг демократик асослари мустаҳкамланиши билан парламентаризмнинг кучайиши тенденциялари** ва бошқа қатор масалалар кўриб чиқилади.

Иккинчи қисмда ҳозирги замон ҳуқуқи ва уни тушуниш юзасидан турли ёндашувлар, ҳуқуқ самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистонда жамиятнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтиришнинг долзарб масалалари, ҳозирги замон ҳуқуқида имтиёзлар, рағбат ва чеклашлар, ҳозирги замон ҳуқуқининг глобал ва миллий миқёсда ривожланиш истиқболлари мавзулари доирасидаги масалалар ёритилган бўлиб, бунда **ҳозирги замон ҳуқуқининг ривожи тенденциялари, жумладан, конституциявий нормаларнинг тўғридан-тўғри ҳаракати, халқаро ҳуқуқ нормалари устунлиги, инсон ҳуқуқлари устуворлиги, қиёсий ҳуқуқнинг интенсификациялашуви, давлатлар, халқлар ўртасида ҳуқуқий алоқаларнинг ривожланиши, давлатлараро ва давлатлар устидан турувчи халқаро ташкилотлар ҳуқуқларининг ривожланиши,**

дунё давлатлари ҳуқуқининг унификациялашуви, ҳуқуқнинг глобаллашуви ва стандартлашуви ва шу кабилар таҳлил этилади.

Қўлланмада **халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган нормалари ва принциплари** устуворлиги ғояси барча мавзулар мазмунига сингдиришга ҳаракат қилинган. Бинобарин, бугунги кунда давлатлар ва давлатлараро муносабатларнинг ривожи инсониятнинг халқаро ҳамкорлик ва хавфсизлик йўлида олиб борган асрий саъй ҳаракатлари натижаси бўлган қатор халқаро норма ва принципларга асосланади. Шу ўринда *албатта БМТ нинг Устави, Халқаро ҳуқуқ принциплари тўғрисидаги Декларация ва айниқса Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик Кенгашининг 1975 йил 1 августда Хельсинкида қабул қилган Якунловчи ҳужжатида мустаҳкамланган халқаро ҳуқуқ норма ва принципларини алоҳида таъкидлаш зарур. Шу ўринда БМТ Уставининг 2-моддаси (1945 йил 26 июнь) ва 1970 йил 24 октябрдаги БМТ Устави* мазмун-моҳиятига мос ҳолда қабул қилинган ва давлатлараро дўстона муносабатлар ва ҳамкорликка оид Халқаро ҳуқуқ принциплари тўғрисидаги Декларацияда халқаро ҳуқуқнинг муҳим **еттита принципи** эълон қилинган бўлиб, уларга қуйидагилар киради: **куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, халқаро низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик, БМТ Уставига биноан бошқа давлатлар билан ҳамкорлик, халқларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаши, давлатларнинг суверен тенглиги, халқаро мажбуриятларни виждонан бажариш**. Сўнгра Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик Кенгашининг 1975 йил 1 августда Хельсинкида қабул қилган Якунловчи ҳужжатида халқаро ҳуқуқнинг яна **учта муҳим принципи: давлатлар ҳудудининг яхлитлиги, давлат чегараларининг дахлсизлиги (нерушимость), инсон ҳуқуқларининг умумэътироф этилиши ва ҳимоя қилиниши мустаҳкамланди.**

Ўқув қўлланманинг ҳар бир мавзуси муайян режа асосида баён этилган ва назорат саволлари билан таъминланган, мавзунинг муҳим жойлари талабалар эътиборига махсус рамкаларда ажратиб, ҳавола этилган.

Мазкур қўлланма Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган дастурга мувофиқ равишда ишлаб чиқилган бўлиб, у талабаларнинг давлат ва ҳуқуқ ривожи ҳақидаги билимларини маълум даражада тўлдиришга қаратилган.

ГЛОССАРИЙ

Ахлоқ нормалари – ижтимоий нормаларнинг тури бўлиб, у ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини ўзининг ўлчови билан қамраб олади. У ижтимоий онгнинг бир шакли бўлиб, ўзида инсонларнинг яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик, ҳалол ва ҳаром, эзгулик ва гуноҳ тўғрисидаги қарашлари, тасаввурлари йиғиндиси сифатида намоён бўлади ҳамда кишилар онгида, жамоатчилик фикрида, санъат асарларида тамойиллар, меъёрлар, эзгуликка интилиш каби ҳолатларда мустаҳкамланади ва уларнинг фаолиятида маънавий асос сифатида хизмат қилади.

Аралаш (ярим президентлик) республикаси – ҳам президентлик, ҳам парламентлик республикасига хос хусусиятлар уйғунлашган ҳолда, айни пайтда уларга умуман хос бўлмаган янги жиҳатлар мавжудлиги билан тавсифланади. Чунончи, бу шаклига ҳукумат ва президент ўртасида тўғридан-тўғри юридик алоқанинг йўқлиги характерлидир.

Бошқарув шакли – олий давлат ҳокимияти ва бошқарувнинг юқори органларини ташкил этиш ва тузишнинг муайян тартибидан иборат.

Давлат аппарати – давлат механизмининг ядровий қисмини ташкил этиб, у ўз ичига давлатнинг муайян функцияларини амалга оширадиган давлат-ҳокимий ваколатларга эга бўлган давлат органларини ўз ичига олади.

Давлат –ўз ҳокимиятини мамлакатнинг бутун ҳудуди ва аҳолисига тарқатадиган, суверенитетга, махсус бошқарув ва мажбурлов аппаратига эга бўлган, ҳамма учун мажбурий қонун-қоидалар чиқарадиган, жамиятда тартибот, тенглик, эркинлик, ижтимоий адолат ва хавфсизликни таъминлашга ўз фаолиятини қаратадиган жамиятнинг ягона сиёсий ташкилотдир.

Давлатнинг бош жиҳатлари қўйидагилар ҳисобланади:

1. Давлат ижтимоий ҳодиса;
2. Давлат сиёсий ҳодиса;
3. Давлат муайян вазифаларни ҳал этишга қаратилган ўз таркиби ва тузилмасига эга.

Давлат атамаси уч хил маънода қўлланади:

а) давлатли - ташкиллашган ҳамжамият маъносида;

б) давлат ҳокимияти маъносида;

в) давлат органлари тизими маъносида.

Давлат механизми – давлат ҳокимиятини, унинг вазифа ва функцияларини амалга оширувчи давлат органлари ва муассасаларининг яхлит иерархик (поғонавий) тизимидир.

Давлат органи – давлат механизмининг юридик жиҳатдан расмийлашган, давлат-ҳуқуқий ваколатларга эга бўлган ва давлат хизматчиларидан ташкил топган, давлатнинг муайян вазифа ва функцияларини ўз компетенцияси доирасида амалга ошириш учун моддий воситаларга эга бўлган ҳамда ташкилий ва хўжалик жиҳатидан алоҳида бўлган қисмидир.

Давлат шакли – давлатдаги сиёсий ҳокимиятни ташкил этилиши бўлиб, у ўзида давлатнинг бошқарув шаклини, давлат тузилиши шаклини ва сиёсий режимни мужассамлаштиради.

Давлат шакли тушунчаси ўз ичига олий давлат ҳокимиятини ташкил этишни, олий давлат ҳокимияти манбаларини, ҳамда олий давлат органларининг ўзаро ва аҳоли билан муносабати принципларини; давлат ҳокимиятининг ҳудудий ташкил этилишини, яхлит тузилма сифатидаги давлатнинг ўз таркибий қисмлари билан ўзаро алоқасини; давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг усул ва услубларини олади.

Давлат тузилиш шакли – давлатнинг ҳудудий тузилиши, марказий, ҳудудий ва маҳаллий ҳокимиятлар ўзаро муносабатларининг муайян тартибидан иборат.

Давлатнинг институциявий элементи – муайян давлатда олий ҳокимиятнинг институциявий жиҳатдан ташкил этилишини англатади.

Давлатнинг легистик концепцияси – давлат деганда сиёсий ҳокимиятнинг қонунлар билан расмийлаштирилган аппаратини, унинг қонунга мувофиқ ташкил этилишини ва амал қилишини, ҳокимият органларининг қонуний компетенциясини тушунади. Бу назария давлатни аслида амалда конституциявий ва маъмурий қонунчилик қоидалари, суд тузилишига ва бошқа давлат органларига оид қонунчилик қоидаларига тенглаштиради.

Давлатнинг либертар концепцияси давлат – бу оммавий-сиёсий ҳокимиятни ташкил этиш ва унинг амал қилишининг ҳуқуқий шакли (ҳуқуқ типи)дир. Бироқ, бу ҳозирги замон давлатига ҳуқуқий қонунчилик кўзгуси орқали, давлат ҳокимиятига оид қонунлар нормалари орқали қараш керак эмас, деган маънони англатмайди. Ҳозирги замон либертар назарияси давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонунларни фуқароларнинг эркинлигини таъминлашнинг зарурий

шакли сифатида тушунтиради ва қонунларни ўзининг асл вазифаси бўлган фуқароларнинг эркинлиги, хавфсизлиги, мулкини таъминлашни қандай амалга ошираётганлигига боғлиқ ҳолда баҳолайди.

Давлатнинг субстанциявий элементи – кишилик жамияти тарихига назар ташлаб, давлатларнинг пайдо бўлиши жараёнига эътибор қаратадиган бўлсак, ҳар қандай давлатнинг муайян халқ (этнос) томонидан шаклланганлигини кўрамиз. Муайян халқнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши жараёнида ва унинг натижасида миллат шаклланади. Шунга кўра миллат – давлатнинг субстанциявий элементини ташкил этади.

Давлатнинг ҳудудий элементи – муаяйн макон бўлиб, унинг доирасида маълум бир давлатнинг ҳокимияти ҳаракатда бўлади, бу маконни ушбу ҳокимият фуқароларнинг ҳаётий макони сифатида ҳимоя қилади. Давлатнинг ҳудудий элементи унинг субстанциявий элементи билан узвий боғлиқдир. Давлатнинг ҳудудий элементи бу муайян ҳудуд бўлиб, унга нисбатан давлатни ташкил этган тегишли этнос ватанга эга бўлиш ҳуқуқига эга.

Демократия – алоҳида шахсларга тегишли бўлган барча ҳуқуқлар ва эркинликлар билан чекланган кўпчиликнинг ҳокимияти бўлиб, бунда кўпчиликнинг бу ҳуқуқлар ва эркинликларни бузишга ҳуқуқи бўлмайди. Кўпчиликнинг эрки инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари доирасидагина чекланади.

Деспотия режими – асосан мутлақ монархия давлатлари учун хос бўлиб, у бир шахс томонидан амалга оширилган ва аҳолини қўрқувда ушлаб туришга асосланган.

Дуалистик монархия – ижро ҳокимияти монарх қўлида тўпланган бўлади, у ҳукуматни шакллантиради, вазирларни тайинлайди, алмаштиради, парламентни тарқатиб юбориш ҳуқуқидан кенг фойдаланади

Ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солиш тизими – жамиятдаги инсонларнинг хулқ-атворларини, хатти-ҳаракатларини, уларнинг бирлашмалар, жамоалар доирасидаги ўзаро муносабатларини тартибга солувчи ижтимоий нормалар мажмуи тушунилади.

Ижтимоий нормалар – инсонларнинг жамиятда мавжуд бўлиши билан боғлиқ хулқ-атвори, хатти-ҳаракатининг муайян намуналари, стандартлари моделидир. Буларсиз кишилар турмушини,

айниқса, мураккаб тузилмалар ҳисобланган давлат, жамиятнинг мавжуд бўлиши мумкин эмас.

Индивид ҳуқуқий мақоми – жамиятнинг ижтимоий тузилмаси, демократия даражаси, қонунийлик аҳволи билан бевосита боғлиқ бўлган муҳим сиёсий-юридик категориялардан биридир. Энг умумий тарзда шахс ҳуқуқий мақомини инсон ҳуқуқлари ҳақидаги ҳалқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда ва давлат томонидан конституцияларда, бошқа норматив-юридик ҳужжатларда қонуний мустаҳкамланган ҳуқуқлар ва мажбуриятлар тизими сифатида характерлаш мумкин.

Инсон ҳуқуқлари – бу фалсафа, этика, юридик ва сиёсий фанларга узвий боғлиқ билимлар соҳасидир. Инсон ҳуқуқлари – коллектив эмас, балки индивидуал ҳуқуқлардир. Инсон ҳуқуқларининг икки асосий гуруҳи мавжуд: моддий ҳуқуқлар ва процессуал ҳуқуқлар.

Инсон ҳуқуқларининг биринчи авлоди – буржуа революцияларини амалга ошириш жараёнида шаклланган ва кейинчалик демократик давлатлар қонунчилиги ва амалиётида конкретлаштирилган ва кенгайтирилган анъанавий либерал қадриятлар тан олинади: фикр юритиш, виждон ва эътиқод эркинлиги, ҳар бир фуқаронинг давлат ишларини бошқариш ҳуқуқи, қонун олдида тенг бўлиш ҳуқуқи, шахснинг яшаш, эркин ва хавфсиз бўлиш ҳуқуқи ва б.

Инсон ҳуқуқларининг иккинчи авлоди – XIX аср охири – XX аср бошида буржуа жамиятининг кескин қутбланиши туфайли юзага келган номўътадил вазиятни баҳолаган янги либерализм жамиятдаги қарама-қаршиликларни юмшатишга хизмат қилувчи ислоҳотлар ғоясини илгари сурди. Бундай ғоя ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳуқуқлар: меҳнат қилиш ҳуқуқи, эркин иш танлаш ҳуқуқи, ижтимоий таъминот ҳуқуқи, дам олиш ҳуқуқи, оналик ва болаликни ҳимоя қилиш ҳуқуқи, билим олиш ҳуқуқи, жамият маданий ҳаётида иштирок қилиш ҳуқуқининг вужудга келиши билан боғлиқ.

Инсон ҳуқуқларининг учинчи авлоди – 2-жаҳон урушидан кейинги даврда инсон ҳуқуқларининг учинчи авлоди шаклланди. Учинчи авлод ҳуқуқлари табиати мунозаралар предметини ташкил қилади. Бу ҳуқуқларнинг ҳусусияти шундаки, улар коллектив ҳуқуқлар ҳисобланади ва алоҳида инсон томонидан эмас, балки давлатлар, халқаро ҳамжамиятлар томонидан биргаликда амалга оширилади.(ядро хавсизлиги ҳуқуқи, халқаро терроризмдан ҳимояланиш, экологик хавфлардан сақланиш кабилар)

Конфедерация (лотинча «конфедерацио» ҳамжамият) – суверен давлатларнинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий вазифаларни биргаликда ҳал қилиш учун тузилган иттифоқидир. Конфедерацияни тузган давлатлар суверен, халқаро муносабатлар субъекти бўлиб қолаверади, ўз фуқаролигини, ҳокимият органлари ва бошқарув тизимларини, судлов тизимини сақлаб қолади. Умумий масала ёки муаммо ҳал этилгач, бундай иттифоқ тарқалиб кетиши мумкин.

Корпоратив нормалар – жамоат бирлашмалари томонидан ўрнатилган ҳатти-ҳаракат қоидалари бўлиб, уларнинг уставларида, низомларида, қарорларида ифодаланади ва фаолият мақсадларига эришиш учун хизмат қилади.

Қонун устуворлиги – икки хил маънода тушуниш мумкин:

-жамиятда барча ҳуқуқ субъектлари томонидан қонунларнинг ижро этилиши;

-муайян бир давлатда амал қилиб турган ҳуқуқ манбалари, яъни норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ичида қонуннинг олий юридик кучга эга эканлиги, барча қонун ости актлари қонунга мос келиши лозимлигидир.

Қонунийлик – қонунларга риоя этиш ва уни ҳаётга тадбиқ этишга доир қатор талаблар йиғиндисидир, яъни қонунларнинг, улар кимга йўналтирилган бўлса, ўшалар томонидан аниқ ва муқаррар бажарилиши; қонунлар ва бошқа норматив актларнинг аҳамиятига қараб жойланишига риоя этиш; қонунни, уни чиқарган органдан бошқа ҳеч бир орган томонидан бекор қилинмаслиги каби талабларни бажаришдир ва бу талаблар қонунийликнинг мазмунини ташкил этади.

Қонунийликни бузилиши – ҳуқуқни қўллашдаги хатолик билан боғлиқ қонунни оддий бузилишини эмас, балки мансабдор шахснинг қонунга зид хатти-ҳаракатидаги йўналиш(тенденция)ни тан олиш керак Қонуннинг бузилиши айни пайтда қонунийликнинг ҳам бузилиши ҳисобланиши қуйидаги ҳолларда кузатилади:

1) Конституция ва бошқа қонунлар нормаларининг бузилиши.

2) Мансабдор шахслар томонидан ўз хизмат вазифаларини бажаришлари билан боғлиқ жиноятларни содир этишлари.

Легистик ёндошувга кўра ҳуқуқ – давлат (унинг ҳокимияти, эрки-хоҳиши, ихтиёри) нинг ижоди, маҳсули бўлиб, у расмий ҳокимиятнинг амри (мажбурий кўрсатмаси, қоидаси, нормаси, ҳужжати, акти). Бунда ҳуқуқ давлатнинг расмий, мажбурлов

қоидаларига тенглаштирилади, яъни позитив ҳуқуқнинг формал манбаларига, ҳуқуқ билан қонун тенглаштирилади.

Либерал демократик режимнинг асосий хусусиятлари – хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, давлатнинг фуқаролар шахсий ҳаётига аралашувни чеклаш, фуқаролик жамиятини шакллантириш ҳисобланади.

Метод – бирон-бир фаолият, жумладан, табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини ўрганиш, тадқиқ этишда мақсадга эришиш йўллари ва воситаларидир.

Миллий-маданий автономия –алоҳида этник гуруҳларнинг махсус мақоми тушунилиб, у кўп миллатли давлатда учрайдиган миллий масалаларни ҳал этишнинг ҳуқуқий шакли ҳисобланади.

Миллий-ҳудудий автономия – алоҳида этник гуруҳнинг ўзига хос миллий давлати шаклида бўлиб, у ўз Конституцияси, қонунчилиги, ҳукумати, олий суд органи, фуқаролигига эга бўлишади.

Моддий ҳуқуқлар – инсонга тегишли конкрет ҳуқуқлар ва эркинликларни қамраб олади: сўз, виждон эркинлиги, турар жойни танлаш эркинлиги, билим олиш ҳуқуқи ва ҳ.қ.

Мутлақ монархияда монархнинг тўла ҳокимиятини ҳеч бир давлат органи чеклай олмайди, унга тазйиқ ва таъсир эта олмайди.

Негатив ҳуқуқлар – инсон ҳаётининг муайян соҳасига хокимият аралашувини таъқиқловчи ҳуқуқлардир. (мас. яшаш ҳуқуқи, виждон эркинлиги ва б.)

Норма – лотинча «norma» сўзидан олинган бўлиб, «ўлчов», «қоида», «намуна», «стандарт», «меъёр» маъноларини англатади. Нормалар турли объектлар ва жараёнларга: табиий, техник ва ижтимоий соҳаларга тааллуқли бўлиши мумкин. Норма у ёки бу объектнинг ўз сифатини, мавжуд бўлиш қобилиятини сақлаб қолиш чегараларини, меъёрларини белгилайди. **Нормалар** эса бу ижтимоий мулоқот қатнашчиларининг хулқ-атвори, хатти-ҳаракатининг муайян намуналари, меъёрлари, андозаси, моделидир.

Объект – тегишли фаннинг билиш усуллари ва воситалари ёрдамида илмий тадқиқ қилиниши лозим бўлган нарса, ҳодиса. Илмий ўрганиш жараёнида объект ҳақидаги бошланғич эмпирик билимлар назарий билимлар, яъни ўрганилаётган объектнинг асосий моҳиятий хусусиятлари, белгилари ва характерлари ҳақидаги тушунчалар тизими, унинг генезиси, амал қилиш, ривожланиш қонуниятлари билан тўлдирилади.

Одатлар – хатти-ҳаракат, хулқ-атвор қоидаси бўлиб, муайян ижтимоий муҳитда шаклланади, авлоддан-авлодга ўтади, инсонларнинг табиий ҳаётий эҳтиёжлари сифатида намоён бўлади ва кўп такрорланганлиги боис одамлар уларга ўрганиб, натижада одатга айланади. Анъаналарни ҳам одатга киритиш мумкин. Қонунга бўйсуниш ҳам одатдир. Мусулмон давлатларида шариат билан бир қаторда давлат томонидан санкцияланган ҳуқуқий одатлар ҳам амал қилади.

Оммавий ҳокимият – сиёсий ҳокимият бўлиб, у ҳудудий принципга биноан унга таалуқли ҳудуддаги барча аҳолига тарқалади.

Парламент демократиясида бутун халқ томонидан умумий, тенг сайлов ҳуқуқи орқали сайланадиган парламентнинг жамият сиёсий ҳаётида тутган ўрни юқори балади.

Парламент республикасида қатъий белгиланган муддатга олий вакиллик қонун чиқарувчи орган сайланади. Парламентга олий давлат ҳокимияти мансуб бўлади ва фақат олий қонун чиқарувчи орган бўлибгина қолмасдан, ўз ҳокимиятининг вакиллик характерига асосланган ҳолда ижро ҳокимияти органларини тузади, яъни президентни сайлайди, ҳукуматни шакллантиради.

Парламентар монархияда қирол давлат бошлиғи монарх вазифасини ўтаса-да, мамлакатни тўла маънода бошқара олмайди.

Предмет – бу ўрганилган объект, яъни илмий билишдан сўнг ҳодиса ҳақида шаклланган билимлар.

Президентлик республикаси – бунда аҳоли фақат олий вакиллик қонун чиқарувчи органинигина сайлаб қолмай, балки давлат бошлиғи Президентни ҳам сайлайди ва у айни пайтда ижро ҳокимиятининг ҳам бошлиғи ҳисобланади. Бундай республикаларда Президент парламент республикасига қараганда кенгроқ ҳуқуққа, мустақилликка эга бўлади.

Процессуал ҳуқуқлар – инсоннинг ҳокимиятни бу ҳуқуқларга риоя қилишни ва уларни бажаришга мажбур қилишга ёрдам берувчи ҳаракат усуллари ва у билан боғлиқ институтлар ҳисобланади.

Сиёсий (давлат) режими – давлат (сиёсий) ҳокимиятини амалга ошириш услублари ва йўлларидан иборат.

Сиёсий ҳокимият – жамиятнинг фаровонлигини таъминлаш мақсадида халқни бошқаришни амалга оширадиган ҳокимият. Оммавий ҳокимият махсус одамлар табақаси – мутахассислар томонидан амалга оширилади ва у солиқлар ҳисобига фаолият юргизади.

Социологик концепция – давлатнинг юридик табиатини инкор этиш, унинг кучга таяниш жиҳатини эса мутлоқлаштиришга асосланган. Бу кучга урғу берадиган концепциядир. Давлатнинг моҳияти бунда ташкилий куч, сиёсий куч сифатида талқин этилади. Унга кўра, бу сиёсий-ташкилий куч ҳуқуқ билан чекланмайди ва эркинлик ўлчовини ўз хоҳишича белгилайди. Давлатни бундай тушунишда сиёсий эрксизликка йўл қўйилиши, сиёсий ҳокимиятнинг чекланмаслигига олиб келиши мумкин. Социологик концепция инсоннинг табиий ҳуқуқларини ва ҳуқуқий давлат тушунчасини инкор этади. Барча субъектив ҳуқуқларни давлат томонидан берилган, октраирланган (инъом этилган), конун чиқарувчининг иродасидан келиб чиққан деб, ҳисоблайди.

Табиий ҳуқуқ – инсониятга ташқаридан (Оллоҳ ва табиат) инъом этилган ва инсонлар томонидан яратилган қоидаларга (позитив ҳуқуқга) нисбатан устун бўлган ҳуқуқдир. Табиий ҳуқуқ бу инсоний муносабатлардаги сунъийлик устидан табиийликнинг устунлиги ва бирламчилигини ифодалашнинг ҳуқуқий шаклидир.

Теократик монархия – бунда монарх давлатни бошқаришдан ташқари, уни диний жиҳатдан бошқаришни ҳам ўз қўлига олган бўлади (масалан, Саудия Арабистони).

Титул миллат – ўзининг мустақил давлатини тузган, ташкил топган давлатга ўз номини, тилини берадиган халқдир.

Тоталитар режим – XX аср ҳодисаси бўлиб, у авторитар режимнинг энг қўпол шакли ҳисобланади. Давлатнинг фуқаролар ҳаётига аралашуви жуда кенг кўлам касб этади. Унинг уч кўриниши мавжуд:

Унитар (ягона, лотинча «унус» битта, французча «unitaire» ягона, яхлит) – давлат оддий тузилишга эга яхлит давлат бўлиб, тўла сиёсий бирлиги билан фарқланади, у вертикал бўйсуниш бўйича қурилган давлат ҳокимиятининг ягона органларига эга. Айни пайтда, унитар давлат таркибида, агар у кўп миллатли бўлса, алоҳида маъмурий ҳудудий бўлинмалар автономия (мустақил мухторият)ларни ташкил этиш мумкин.

Федератив давлат (лотинча «federatio» иттифоқ, бирлашиш) – мураккаб тузилма бўлиб, у ўз таркибида маъмурий ҳудудий ёки миллий тузилмаларга федерация аъзолари (субъектлари)га эга бўлади ва улар муайян даражада мустақилликка эга бўладилар (АҚШда штатлар, ГФРда ерлар, Швейцарияда кантонлар).

Фуқаро мақоми – унинг давлат билан бўладиган махсус ҳуқуқий алоқадорлигидир.

Ҳуқуқ – давлат томонидан ўрнатиладиган (ёки санкциялана-диган) ва бажарилиши таъминланадиган, ўзида тенглик, эркинлик, адолат ва хавфсизлик тамойилларини ифодалайдиган умуммажбурий характерга эга бўлган хатти-ҳаракат, юриш-туриш қоидалари мажмуидир. **Ҳуқуқ** – ижтимоий муносабатларда кишилар формал тенглиги принципи воситасида эркинликни ифодалашнинг меъёрий (норматив) шаклидир.

Ҳуқуқни қўллаш – ваколатли давлат органларининг ҳуқуқ субъектларига тегишли бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширишига ёрдам бериш ҳамда мазкур жараён устидан назорат олиб бориш мақсадида амалга оширадиган ҳокимий ташкилий фаолиятидир.

Ҳуқуқни қўллаш акти – ваколатли давлат органи ёки мансаб-дор шахснинг конкрет ҳолатга тегишли ҳуқуқ нормасини қўллаш бўйича алоҳида ҳуқуқ субъектига қаратилган ва ўзида индивидуал давлат ҳокимий амрни ифодалаган расмий ҳужжатдир.

Ҳуқуқ нормаларидан фойдаланиш – шаклда ҳуқуқ субъекти ўз ваколатларини амалга оширади, шу боис у ўз хоҳишига кўра ҳам фаол, ҳам суст ҳаракат қилиши мумкин. Масалан, муайян бир шахс маълум бир динга сиғиниши, бошқа шахс эса сиёсий партияга аъзо бўлиб кириши, учинчи шахс эса, сиёсий партияга аъзо ҳам эмас ҳамда бирон бир динга эътиқод ҳам этмаслиги мумкин.

Ҳуқуқ нормаларини амалга ошириш – ҳуқуқ субъектлари-нинг ҳуқуқ нормаларини амалга ошириш бўйича хатти-ҳаракати, уларнинг субъектив ҳуқуқларини амалга ошириш, юридик мажбуриятларни бажариш бўйича амалий фаолиятидир.

Ҳуқуқ нормаларини ижро этиш (бажариш) – ҳуқуқ субъекти томонидан ижобий характердаги юридик мажбуриятларни бажариш юзасидан фаол ҳатти-ҳаракатларни қилиш талаб этилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияда мустаҳкамланган солиқ тўлаш мажбурияти ҳар бир ҳуқуқ субъектидан белгиланган солиқларни ўз вақтида тўлаб боришни талаб этади.

Ҳуқуқ нормаларини қўллаш – ваколатли субъектларнинг ҳуқуқ нормаси талабларини – умумий қоидаларни конкрет ҳолатга қўллаш орқали рўёбга чиқариш бўйича ҳокимона ташкилий фаолиятидир.

Ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш – шарҳланаётган ҳуқуқ нормасида ифодаланган қонун чиқарувчининг умуммажбурий иродаси маъно-мазмунини аниқлаш ва тушунтириб беришга қаратилган давлат органлари, турли ташкилотлар алоҳида фуқаролар фаолиятидир.

Ҳуқуқ нормасига риоя этиш – бунда ҳуқуқ субъекти амалдаги ҳуқуқ билан ман этилган хатти-ҳаракат, қилмишни содир этишдан ўзини сақлайди.

Ҳуқуқ принциплари – ҳуқуқнинг мазмунини, моҳиятини ва унинг жамиятда тутган ўрнини белгилаб берувчи бош ғоялардир. Ҳуқуқ принциплари бир томондан, ҳуқуқ ривожининг мураккаб қонуниятларини ифодаласа, иккинчи томондан эса, ҳуқуқий тартибга солишнинг барча соҳаларида амал қиладиган энг умумий нормаларни ўзида мужассам этади.

Ҳуқуқ тўғрисидаги табиий-ҳуқуқ назариясига кўра, инсон дунёга келишида Оллоҳ ва табиат томонидан уларга қатор ҳуқуқлар берилган бўлиб, улар ўзида адолатни ифодалаган, улар ўзгармайди, олиб қўйилмайди, чунки улар табиийдир, инсон табиатидан келиб чиққан, масалан, инсоннинг эркин-эмин бўлиш ҳуқуқи, тенг бўлиш ҳуқуқи, хавфсиз бўлиш ҳуқуқи, бахтли, оилали бўлиш ҳуқуқи, мулкдор бўлиш ҳуқуқи ва б.

Ҳуқуқ функциялари – ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларга ва инсонларнинг хатти-ҳаракатларига ўтказадиган таъсирининг асосий йўналишларидир. Ҳуқуқ функцияларида юридик нормаларнинг ҳаётда қандай ишлаши, ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларга қандай таъсир этиши намоён бўлади, демак, ҳуқуқ функциялари орқали ҳуқуқнинг жамиятда қандай ўрин тутишини билиб олиш мумкин.

Ҳуқуқ ҳукмронлиги – давлатнинг, унинг мансабдор шахсларининг, давлат органларининг, фуқароларнинг ва уларнинг турли тузилмаларининг фаолияти ҳуқуқ билан боғлиқлиги, ҳуқуқ асосида кечишидир.

Ҳуқуқдаги бўш жойлар – ҳуқуқ қўллаш жараёнида айрим ижтимоий муносабатлар ҳуқуқ билан тартибга солинмаганлиги маълум бўлиб қолган ҳолатлар.

Ҳуқуқдаги бўш жойлар икки хил, яъни дастлабки ва кейинги бўш жойларга бўлинади:

Ҳуқуқдаги дастлабки бўш жой – бунда ҳуқуқий тартибга солиниши керак бўлган муносабатлар бор, бироқ қонун чиқарувчи

уларни эътибордан четда қолдирган, норматив-ҳуқуқий акт қоидаси таъсирига тортмаган.

Ҳуқуқдаги кейинги бўш жойлар – ижтимоий муносабатлар-нинг ривожи натижасида янги муносабатлар пайдо бўлган, бироқ ҳали тартибга солинмаган, аммо албатта тартибга солинадиган муносабатларга доир бўлади. Қонун чиқарувчи ҳуқуқдаги бўш жойларни имкон борича тўлдиришга ҳаракат қилади.

Ҳуқуқий давлат – инсон билан ҳокимият ўртасида аниқ, барқарор ва барча учун бир хил юриштуриш қоидалари мавжуд бўлган давлатдир. Бу давлатда инсон ҳокимият унинг хулқ - атворига қандай муносабатда бўлиши мумкинлиги ҳақида етарли аниқ тасаввурга эга бўла олади, чунки бу давлатда ўзбошимча чиновниклар ва мансабдор шахслар эмас, балки қатъий белгиланган қонун ҳукмронлик қилади.

Ҳуқуқий идеализм – ҳуқуқий нигилизмдан фарқ қилган ҳолда, у ҳуқуқнинг жамиятда тутадиган ўрнига юқори баҳо беради. Бу икки ҳодисанинг ҳам озиқланадиган манбаси битта ҳуқуқий жоҳиллик, ҳуқуқий онг хасталиги, сиёсий-ҳуқуқий маданиятнинг заифлиги. Шу боис, бу икки ҳодисанинг бир медалнинг икки томони дейиш мумкин.

Ҳуқуқий маданият – ҳар бир жамиятда ҳуқуқнинг ижтимоий қадрият сифатида мавжуд бўлиши ва ривожланишида ифодаланадиган ҳуқуқий онг ва қонунийлик ҳамда юридик амалиётнинг чинакам аҳволи, қонунчиликнинг сифат даражаси бўлиб, у мазкур жамиятнинг ўзига хос юридик бойлиги ҳамдир. Ҳуқуқий маданият ҳуқуқни ижтимоий тараққиётнинг маҳсули сифатида ижтимоий маънавий қадрият сифатида қарашга асосланади.

Ҳуқуқий нигилизм – жамиятнинг муайян бир ҳолати билан белгиланадиган ҳуқуқий онг хасталигидир. Ҳуқуқий, яъни юридик нигилизм бу – ҳуқуқни ижтимоий қадрият сифатида эътироф этмаслик бўлиб, у ҳуқуқга, қонунга, ҳуқуқий тартиботга негативсалбий ёндошувчи, уни инкор этувчи ҳамда ҳуқуқнинг жамиятда тутган ўрнига, унинг зарурлигига ва аҳамиятига ишонмасликда ўзининг ифодасини топади. Нигилизм атамаси лотинча “nihil” – сўзидан олинган бўлиб, “ҳеч нарса”, “ҳеч нима” маъноларини англатади.

Ҳуқуқий онг – ҳуқуқ субъектларининг амалдаги қонунларга, ҳуқуқий нормаларга нисбатан муносабатларини белгиловчи фикр-ўйлари, ҳис-туйғулари, тасаввурлари ва қарашлари йиғиндисидан

иборат. Ҳуқуқий онг инсонларнинг нафақат амалдаги, балки кутилаётган, исталаётган ҳуқуққа нисбатан ҳам муносабатини ўз ичига олади.

Ҳуқуқий тартибот – бу қонунлар ва унга мувофиқ чиқарилган норматив актларга риоя этиш, уларни ижро этиш, фойдаланиш ва қўллаш жараёни, қонунийликнинг реал ижтимоий муносабатларда ифодаланиши натижасидир.

Ҳуқуқий тартибот тузилиши – ҳуқуқ билан тартибга солинган ижтимоий муносабатлар тизимининг уларнинг тармоқлари мазмуни хусусиятларига мувофиқ ҳолда бирлиги ва айни вақтда бўлинишидир.

Ҳуқуқий тенглик – эркин ва бирбирига қарам бўлмаган ҳуқуқ субъектларининг барча учун умумий бўлган масштаб, ягона норма, тенг ўлчов бўйича тенглигидир. Инсонлар эркин ва эркин бўлмаганларга бўлинган жойда, кейингилар ҳуқуқ субъектлари эмаслар, балки ҳуқуқ объектлари ҳисобланадилар ва уларга ҳуқуқий тенглик принципи тарқалмайди.

Ҳуқуқни қўллаш жараёнининг биринчи босқичи – ҳал этилиши лозим бўлган ишнинг фактик жиҳатларини аниқлаш ҳисобланади. Бу босқичда бевосита ишга дахлдор юридик аҳамиятга молик фактлар, далиллар йиғилади, тўпланади.

Ҳуқуқни қўллаш жараёнининг иккинчи босқичи – ишнинг юридик асосини шакллантириш, яъни тўпланган фактик ҳолатларга, далилларга баҳо бериш ҳам мураккаб ва масъул жараён ҳисобланади. Бунда энг муҳим вази фа айнан мана шу юридик вазиятга жуда мос келадиган ҳуқуқий нормани топиб, юридик тавсифлаш ҳисобланади.

Ҳуқуқни қўллаш жараёнининг учинчи босқичи – юридик аҳамиятли иш юзасидан қарор қабул қилиш ҳисобланади. Бундай қарорнинг мазмуни ишнинг фактик ҳолатларига боғлиқ ҳолда белгиланади.

Ҳуқуқнинг баҳо бериш функцияси орқали ҳуқуқ инсоннинг хатти-ҳаракати ҳуқуқий ёки ноҳуқуқий эканлигини кўрсатади. Ноҳуқуқий ҳаракат ёки ҳаракатсизлик учун тегишлича юридик жавобгарлик вужудга келади. Ҳуқуққа мос ҳаракатларни содир этганлик учун ҳам ижобий оқибат келиб чиқиши мумкин, бунда рағбалантирувчи нормалар ишга тушади, масалан, фуқарога давлат олий унвонининг берилиши, корхонада ходимга мукофот берилиши ва б.

Ҳуқуқнинг ижтимоий аҳамияти – ҳуқуқ нормалари воситасида ижтимоий муносабатлар тартибга солинади ва шу тариқа кишилар ўртасидаги муносабатларда ижтимоий адолат ва барқарорлик, тартибот ва мувозанат таъминланади.

Ҳуқуқнинг қўриқлов-муҳофаза этиш функцияси регулятив функцияни таъминлашга қаратилган. У давлат томонидан таъминланади, унинг органлари орқали амалга оширилади. Бу функция ҳуқуқий чеклашлар, яъни жазолаш, мажбуриятлар, ман этишлар, тўхтатиб қўйишлар орқали амалга оширилади**;**

Ҳуқуқнинг регулятив-динамик функцияси – ҳуқуқ ижтимоий муносабатлар ривожини таъминлайди, яъни ҳуқуқ субъектининг бўлажак хатти-ҳаракати қандай бўлиши кераклиги аниқланади. Бу функция асосан мажбурият юкловчи нормалар орқали амалга оширилади.

Ҳуқуқнинг регулятив-статик функцияси – бунда ҳуқуқ жамиятдаги мавжуд ижтимоий муносабатларни тартибга солиш орқали уларни мустаҳкамлайди, уларга барқарорлик бахшида этади.

Ҳуқуқнинг социологик мактаби назариясига кўра, ҳуқуқ – бу ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчилари бўлган юридик ва жисмоний шахсларнинг амалдаги, реал хатти-ҳаракатларидир.

Ҳуқуқнинг тарихий мактаби назариясига кўра, ҳозирги замон ҳуқуқ тушунчаси бу давлат томонидан ўрнатиладиган, зарур ҳолларда бажарилиши давлатнинг мажбурлов кучи билан таъминланадиган, энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ва давлат иродасини ифодалайдиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланадиган нормалар мажмуидан иборатдир.

Ҳуқуқнинг янги тушунчаси юридик фан объектлари ҳақидаги эмпирик маълумотлар ва тўпланган назарий билимларни (нисбатан) ўрганишга, тушунишга ва изоҳлашга нисбатан тегишли янгича ёндашувни англатади.

Цессия (лот. cessio расмий ён босиш, бошқа шахсга ўз ҳуқуқини ўтказиш) – бир давлат ҳудудининг иккинчисига шартнома асосида ўтиши ҳисобланади. Кўпинча цессия икки давлат ўртасидаги уруш тинчлик шартномаси билан тугаши натижасида юз бериши мумкин.

Чекланган монархия – монарх ҳокимияти сайлаб қўйиладиган орган парламент ёки махсус ҳуқуқий акт – Конституция билан чекланган балади.

Юридик билимнинг миқдорий ўзгаришлари – унинг кўпайиши, аниқлаштирилиши, конкретлаштирилиши, унинг ҳажмини

ортиши юриспруденция муайян концепциясининг асосида ётувчи ҳуқуқни у ёки бу тушуниши доирасида юз беради.

Юридик билимнинг сифат ўзгаришлари – бу янги метод ва янги предметга эга янги юридик назариянинг шаклланиши, ҳуқуқнинг аввалги тушунчасидан ҳуқуқни янги тушунчасига ўтиш билан боғлиқ.

Юридик либертаризм – ҳуқуқ билан қонунни фарқлашга асосланувчи ва ҳуқуқ деганда табиий ҳуқуқни эмас, балки (ҳуқуқнинг моҳияти ва фарқловчи принципи сифатида) формал тенглик принципининг мавжудлиги ва норматив ифодасини назарда тутувчи либертар-юридик ёндошув.

Юридик метод (юридик фан методи) – бу объектдан предметга, давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги дастлабки (ҳиссий, эмпирик) билимлардан бу объектлар ҳақидаги назарий, илмий юридик билимларга томон бўлган юридик билиш йўлидир. Юридик фан методи – бу юридик билимларни ҳосил қилиш, юридик билиш усулидан иборат юридик методдир. Юридик метод ёрдамида юридик фан предмети (ҳуқуқ тушунчаси) конкретлаштирилади ва юридик назария сифатига эга бўлади.

Юридик фан предмети – бу ўз ичига давлатнинг ҳам ҳуқуқий тушунчасини олган ва ҳуқуқ билан давлатнинг моҳиятий хусусиятларини ифодалаган ҳуқуқнинг тушунчасидир.

Юснатурализм (антипозитив) – позитив ҳуқуққа қарама-қарши қўйилувчи табиий ҳуқуқни тан олишга асосланган табиий-ҳуқуқий ёндошув. Табиий ҳуқуқ бу инсонларга ташқаридан инъом этилган ва инсонлар томонидан яратилган қоидаларга нисбатан устун бўлган ҳуқуқдир.

I БЎЛИМ. ҲОЗИРГИ ЗАМОН ДАВЛАТИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

1-МАВЗУ: ”ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ РИВОЖИНИНГ ҲОЗИРГИ ЗАМОН ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ” ЎҚУВ КУРСИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА МЕТОДЛАРИ

“Давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари” ўқув курсини ўрганишнинг зарурлиги. “Давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари” ўқув курсининг объекти ва предмети хусусиятлари. Юридик метод тушунчаси, хусусиятлари ва асосий функциялари. Ҳозирги замон давлати ва ҳуқуқи назарияси ривожланишида ворисийлик ва янгилик. Ўқув курсининг бошқа ижтимоий ва юридик фанлар билан ўзаро алоқаси

1.“Давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари” курсини ўрганишнинг зарурлиги ва аҳамияти

Магистратуранинг 1-курси талабаларига “Давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари”[1] курсини ўқитиш зарурлигини қатор омиллар белгилаб беради.

-“Бакалавриат” босқичининг 1-курсида талабалар “Давлат ва ҳуқуқ назарияси” фанини ўрганиш жараёнида давлат-ҳуқуқий ҳодисалар ҳақида тушунчага эга бўлишади, улар ҳақида энг умумий маълумотларни олишади. Бироқ, улар давлат-ҳуқуқий ҳодисаларни, улар тўғрисидаги тушунчаларни ҳамда давлат-ҳуқуқий ҳодисалар ривожидаги ўзаро алоқадорлик қонуниятларини комплекс тарзда, ўзаро зиддиятли боғлиқликда тушуниб, таҳлил этишга дунёқараши, айниқса ҳуқуқий тафаккури ва ҳуқуқий дунёқараши, ҳаётий тажрибаси, юридик борлиқ, жумладан, юридик фанларнинг ўзаро ҳамда юридик амалиёт билан алоқадорлиги бўйича тасаввурлари айтарли етарли бўлмайди.

Бинобарин, ҳозирги глобаллашув ва ахборот асри шароитида давлат-ҳуқуқий ҳодисалар, уларнинг ривожланиш қонуниятлари, ўзаро алоқадорлиги жуда мураккаб бўлиб, уларни тушуниш талабадан юқори даражада ҳуқуқий тафаккур ва таҳлилий ақл соҳиби бўлишни талаб этади. Бу объектив ҳолатдир. Ҳолбуки, магистрантлар

[1] Ўқув курси 2013-2014 ўқув йилидан бошлаб, мазмунан янгиланган ҳолда “Давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари” деб ўзгартирилди.

эса олий юридик таълимнинг таянч босқичини тугатган ҳуқуқшунослар бўлганлиги боис, улар давлат-ҳуқуқий ҳодисаларнинг тушунчаси ва мазмунини билиш билан чекланмай, балки улар ўртасидаги мураккаб, баъзан зиддиятли алоқадорликнинг моҳиятини теран тушуна олишади, чунки уларда давлат-ҳуқуқий ҳодисалар ривожи ҳақида фақат назарий билимлар мажмуаси бўлибгина қолмай, балки ўтган вақт давомида бошқа юридик фанларни ўрганиш ҳамда ўқиш давомида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва бошқа давлат органларида ўтаган амалиётлари жараёнида ушбу воқеликлар ҳақида аниқ тасаввурга эга. Шу муносабат билан улар давлат-ҳуқуқий ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги, ривожланиш қонуниятларини бугунги кун реалликлари асосида бутунлай янги сифат даражасида таҳлил этиш ва бу соҳалардаги муаммоларнинг ечимини топишга ҳаракат қилишга қодир.

-бундан ташқари, XX асрнинг охири XXI аср бошлари бутун кишилик жамияти ривожида бурилиш йиллари бўлганлиги маълум. Коммунистик мафкурага асосланган социалистик тузумнинг деярли барҳам топиши ижтимоий фикр ривожида катта ўзгаришларни тақозо этди. Шунга боғлиқ ҳолда постсоциалистик маконда ташкил топган давлатларда давлат-ҳуқуқий қарашлар тубдан қайта шакллана бошлади. Таъкидлаш жоизки, эски қарашлардан воз кечиш ва янгиларини қабул қилиш ҳамда ўз қимматини йўқотмайдиган, умумэътироф этилган қарашлар ва қоидаларни моҳиятини бугунги кун назари орқали қайта мушоҳада этиш жараёни осонликча кечмоқда, дейиш қийин.

Давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги қарашлар ва қоидаларнинг айримларини инкор этиш (мас.синфий ёндашув), айримларини қайта қараб чиқиш (давлат белгилари), айримларини эса янгитдан қабул қилиш (глобализациянинг давлат ва ҳуқуқга таъсири) ҳар бир тадқиқотчидан илмийлик ва объективлик тамойилларига асосланиб иш юритишни талаб этади.

Масалан, ҳуқуқий давлат, ҳокимиятлар бўлиниши, хусусий мулк, кўппартиявийлик, мафкуралар хилма-хиллиги, ҳуқуқнинг

“Жаҳон миқёсида глобаллашув ва рақобат тобора кучайиб бораётган бугунги замонда биз дунёда юз бераётган туб ўзгаришлар жараёнида эгаллаб турган ўрнимизни холисона ва танқидий баҳолашимиз, тобора ошиб бораётган ҳаёт талабларига жавоб беришимиз, кечаётган давр билан ҳамқадам бўлишимиз шарт”. И.А. Каримов

оммавий ва хусусийга бўлиниши каби институтлар ва ҳодисаларга бир пайтлар салбий қаралган бўлса, бугунги кунда уларга муносабат тубдан ўзгарган; ёинки, қатор ижтимоий фанларда давлат, ҳуқуқга фақат бир ёндашув - синфий ёндашув асосида қаралганлиги, аслида эса улар ўзида қатор ижтимоий, иқтисодий, сиёсий омилларнинг ҳамда жамият тараққиётининг муайян даражасида давлат олдида турган мақсад ва вазифаларни ўзида ифодалашини тушуниш имконини бермаган.

Бугунги кунда, давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларига муносабат тубдан ўзгариб, у турли қарашлар асосида объектив, холисона таҳлил этилмоқда;

-Давлат ва ҳуқуқга муносабат, бу икки ҳодисага нисбатан қарашлар ҳар бир даврда ўзига хос эканлигини эътироф этиш зарур. Шунга мувофиқ, “ҳар бир даврнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақида ўз қарашлари бор” деб айтиш мумкин. Айни пайтда ҳар бир ҳуқуқшунос олим ва тадқиқотчи давлат ва ҳуқуқ ҳақида ўз тасаввурига эгалигини ҳам назарда тутиш керак. Шу муносабат билан давлат ва ҳуқуқга берилган ҳар қандай таърифда маълум маънода субъектив элемент мавжудлигини инкор этиб бўлмайди. Шу ўринда Л. Гумпловичнинг “Дунёда қанча давлатшунос ва файласуфлар мавжуд бўлган бўлса, шунча давлатнинг таърифи ҳам мавжуд бўлган”, деган фикрини эслаш ўринли[1].

Дарҳақиқат, ҳар бир олим давлатга таъриф беришда ўз дунёқараши, юридик борлиқни тушуниши даражаси ва сифатига асосланган ва ўзи яшаган давр хусусиятларини ўзида ифодалаган ҳолда бу ишни амалга оширади. Ҳуқуқий демократик давлат ғояси - ҳалқимизнинг асрлар давомида адолатли жамият, адолатли қонунлар, адолатли суд тўғрисидаги орзуларининг ифодасидир. Турон заминда адолатга, адолатли қонунларга асосланиб фаолият юритадиган давлат ҳақидаги фикрлар асрлар давомида шаклланиб, сайқалланиб келганлиги маълум. Форобий, Амир Темур, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби буюк аждодларимиз қонунга асосланган адолатли жамият ҳақида теран фикрларни илгари сурганлар. А.Навоийнинг давлат ва одил ҳукмдор ҳақидаги фикрлари ўша давр ва ўша макон учун илғор қараш бўлганлиги аниқ. Шу муносабат билан ҳозирги замон давлатлари ва улар силсиласида Ўзбекистоннинг тутган ўрни масаласи ҳам ҳуқуқий таҳлил талаб

[1] Гумплович Л.Общее учение о государстве. СПб.,1910.С.36 / Ҳавола олинди: Проблемы теории государства и права / Под. ред. д.ю.н. проф.М.Н.Марченко. М.:Юристь. 2015. С.126.

этади. Ушбу ўқув курси глобаллашув жараёнларининг давлатга таъсири йўналишларини таҳлил этади.

Фуқаролик жамияти ғоялари, гарчи ушбу атамани бевосита ишлатишмаган бўлса-да, Арасту, Афлотун, сал кейинги даврда (Уйғониш даври) Г.Гроций, Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Монтескьё ва Ж.Ж.Руссо асарларида учрайди. Давлат ва фуқаровий ҳаётни ажратиш Шарқ мутафаккирларига ҳам маълум бўлган, масалан, IX аср охири ва X аср бошларида Аль Форобий асарларида фуқаролик жамиятига оид ғоялар мавжуд. проф.Х.Р.Макуев

-Давлат-ҳуқуқий ҳодисаларнинг мураккаблиги, кўпқирралиги, баъзан зиддиятли эканлиги бу масалаларни чуқур мушоҳада этишни тақозо этади. Шундай қилиб, юқорида қайд этилган ва бошқа шу каби омиллар мазкур муаммовий курсни ўрганиш зарурлигини белгилаб беради. Ҳозирги замон ҳуқуқшуноси давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги энг янги билимлар билан қуролланган бўлиши билан бир қаторда, бу соҳадаги муаммоларнинг ечими ҳақида ҳам ўз ёндашувига эга бўла олиши керак. Ҳозирги жамиятни демократлаштириш ва модернизациялаш шароитида ҳуқуқшунос кадрлардан юксак ҳуқуқий тафаккур, амалий йўналтирилган чуқур билимларга эга бўлишлик талаб этилади[1].

-Ижтимоий фанлар мафкуралашган ва сиёсийлашган бир пайтлар биздан тобора узоқлашиб, у фаннинг сиёсийлашуви нечоғлиқ зарарли эканлиги ҳақида келгуси авлодларга гувоҳлик берувчи ва огоҳлантирувчи тарих саҳифаларига айланиб бормоқда.

Ўзбекистон давлатчилигининг бундан кейинги ривожи, инсон ҳуқуқларининг устуворлигини эътироф этиш, бозор муносабатларининг шаклланиши, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш, ижтимоий онгдаги ўзгаришлар, аввалги қадриятларни қайта баҳоланиши - буларнинг барчаси беғараз, холисона, қотиб қолган ақида ва “изм”лардан холи бўлган илмий таҳлилни тақозо этади”. З.М.Исломов.

Айни пайтда, фанда мумтоз мазмунга эга бўлган, вақт, макон танламайдиган ҳақиқат дурдоналари ҳисобланмиш умумэътироф этилган билимларни ҳозирги замон давлат-ҳуқуқий фани ютуқлари

[1] Батафсил қаранг: Ўзбекистан Республикаси Президентининг 2013 йил 28 июндаги № ПҚ-1990 «Юридик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори // Lex Uz.

билан оқилона уйғунлаштириш вазифаси ҳам бугунги кунда долзарбдир.

Масалан, инсон ҳуқуқларининг бирламчилиги, давлат ва фуқаронинг ўзаро масъуллиги, давлатнинг ҳуқуқ билан боғлиқлиги, ҳуқуқ нафақат ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи воситагина бўлмай, балки у кишилик жамияти маърифий-маданий ривожланишининг ҳам муносиб маҳсули эканлиги каби ижтимоий-ҳуқуқий қадриятлар доимо муҳим ва долзарбдир.

2.“Давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари” ўқув курсининг объекти ва предмети хусусиятлари

“Давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари” курсининг предмети ҳақида гапиришдан олдин, умуман “Давлат ва ҳуқуқ назарияси” фани ҳақида гапириш зарур. “Давлат ва ҳуқуқ назарияси” фани юридик фанлар ичида ўзининг умумназарий, умумуслубий характери билан ажралиб туради. Шу билан бир қаторда юридик фанлар тарихига назар ташлайдиган бўлсак, шунингдек, ғарб университетлари дастурларида шу номдаги фанга асосланадиган ўқув предметини учратиш қийин. Бу фан кўпинча “Юриспруденция” деб номланадиган фанга яқин туради. Шу боис, аввало давлат ва ҳуқуқ назариясининг “Юриспруденция” деб номланган фан билан ўзаро муносабати ва нисбатини аниқлаб олиш мақсадга мувофиқ.

Даставвал, фан ва ўқув предмети сифатидаги давлат ва ҳуқуқ назариясининг номланишига эътибор қаратайлик.

-фаннинг номидан кўриниб турибдики, бу фан назарий характерга эга. Маълумки, назария бу умумлашган билимлар тизими, тадқиқ этилаётган ҳодисанинг турли қирраларини тушунтириб бериш демакдир. Бу фан давлат-ҳуқуқий борлиқ ва унинг ривожланиш қонуниятлари, муҳим ўзаро алоқалари ҳақида яхлит тасаввур беради;

-гарчи бу фан назарий характерда бўлса-да, шу билан бир қаторда у абстракт, мавҳум назария бўлмай, балки аниқ давлат-ҳуқуқий ҳодисалар ҳақидаги умумлашган, йиғилган ва тизимлаштирилган билимлар мажмуидир;

-давлат ҳуқуқий ҳодисалар ва муассасалар бир-биридан ажралган, узилган ҳолда ўрганилмай, балки ўзаро боғлиқликда, ўзаро алоқадорликда, бир-бирини тўлдирган ҳолда ўрганилади;

-давлат ва ҳуқуқ ўзаро боғлиқ ижтимоий-сиёсий ҳодисалар бўлиб, уларнинг иккиси ҳам бутун жамиятга мансуб, дахлдор ҳодисалардир;

Таъкидлаш ўринлики, давлатни ижтимоий-сиёсий ҳодиса деб эътироф этиш кенг тарқалган, айни пайтда ҳуқуқ эса юридик ҳодиса ҳисобланади, бундан хулоса қилиш мумкинки, давлат ва ҳуқуқнинг умумий назарияси – сиёсий-ҳуқуқий характердаги фандир;

Маълумки, фаннинг турлича номлари мавжуд:

“Давлат ва ҳуқуқ назарияси”, ”Давлат ва ҳуқуқ умумий назарияси”, “Давлат ва ҳуқуқ назарияси муаммолари”, “Ҳуқуқ ва давлат умумий назарияси муаммолари” ва шу каби бошқа номланишлари мавжуд. Аслида бу фан дастлаб “Ҳуқуқ энциклопедияси” сифатида шаклланиб, вақт ўтиши билан мазмунан “Ҳуқуқ назарияси” фанига ўта бошлаган. “Ҳуқуқ назарияси” фани билан бир қаторда ғарбда аста-секин ушбу фан таъсири остида ҳозирги замон юриспруденцияси предмети шакллана борган[1]. Юриспруденция бу инсон эркинлигининг умумий ва зарурий шакллари сифатидаги ҳуқуқ ва давлат ҳақидаги илмий билимларнинг махсус тушунчавий-ҳуқуқий тизимидир[2].

Таъкидлаш жоизки, илмий адабиётда юриспруденциянинг предмети ва методи ҳақида турли фикрлар мавжуд. Айни пайтда юриспруденция билан давлат ва ҳуқуқ назарияси предмети ўртасида жиддий ўхшашлик мавжудлигини эътироф этиш зарур. Шу боис, фаннинг номидан кўра, унинг предмети ва мазмунига, яъни бу фан нима билан шуғулланади, унинг предмети ва мазмунини нималар ташкил этишига асосланиш мақсадга мувофиқ.

Ушбу фан ўз вазифалари, функциялари, предмети ва методига кўра бутун юриспруденция учун умумий аҳамият касб этади. Унда давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги илмий назарий фикрнинг энг муҳим ютуқлари, давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги билимлар мажмуининг аҳамиятли назарий жиҳатлари жамланади.

Алоҳида олинган юридик фанларнинг илмий ва назарий аҳамияти уларнинг юридик фан умумий тизимида, бир бутун яхлит юридик-назарий билимлар тизимида тутган ўрни ва функциялари билан белгиланади. Бунда айнан яхлит бутуннинг илмий жиҳатларини, уларнинг предмети ва методини, илмий билиш

---

[1] Бу ҳақда қаранг: Проблемы теории государства и права // Под.ред. М.Н.Марченко. М.:Юристь.2015. С.14.

[2] Қаранг: Нерсесянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. – М.: Норма. 2010. С.2.

мақомини белгилаб берилади. Юридик назарий билим соҳасида тизимли-структуравий муносабатлар мантиғи бўйича яхлит бутуннинг хусусиятлари принцип жиҳатидаги уларнинг ташкил этувчи юридик фанлар хусусиятлари йиғиндисидангина иборат эмас.

Жамланган кўринишда илмий-назарий яхлит бутуннинг бу хусусиятлари юридик билишнинг предмет ва методини белгилаб берувчи ҳуқуқ тушунчасида ифодаланади.

Бундан, бутун юридик фаннинг ягона предмети ва методи бир вақтнинг ўзида ҳар бир юридик фаннинг ҳам предмети ва методи эканлиги келиб чиқади. Чунки, бир бутун яхлит олинган юридик фан барча тизимнинг таркибий элементлари сифатида алоҳида олинган юридик фанлар фақат ягона бўлган ҳуқуқ тушунчасининг турли шаклий кўринишлари, яъни ўша биргина юридик предмет ва юридик методнинг турли аспектлари бўлиб ҳисобланадилар.

Давлат ва ҳуқуқ умумназарияси предметининг ўзига хослиги мазкур фаннинг илмий билиш имкониятлари ва мақсадлари, уларнинг юридик фан тизимидаги умум илмий вазифалари ва функциялари, юридик фаннинг бутун ижтимоий ва бошқа фанлар тизимида тутган ўрни ва аҳамияти билан белгиланади[1].

Демак, давлат ва ҳуқуқ умумназариясининг предмети бу ягона мустақил, тизимли яхлит фан сифатида бутун юриспруденциянинг умумий назарияси ҳисобланади. Давлат ва ҳуқуқ умумназариясининг предмети бу бутун юриспруденциянинг умумилмий асослари, унинг предмети ва методологияси, тизими ва структураси, унинг онтологияси, гносеологияси ва аксиологиясидир.

Давлат ва ҳуқуқ умумназариясининг бундай умумилмий мақоми ва ролини эътиборга олган ҳолда айтиш мумкинки, давлат ва ҳуқуқ умумназариясининг предмети ва методи – бу бутунича барча юридик фанининг предмети ва методологиясини илмий-назарий асослаш ҳисобланади.

Шу сабабли бундан кейин юриспруденциянинг умумилмий асосларини ёритиб бориш (унинг предмети, методологияси, тизими ва ҳ.з.) бир вақтнинг ўзида давлат ва ҳуқуқ умумназариясининг предмети ва методи муаммоларини мазмунан тадқиқ қилиш ва баён қилиш билан айнан тенг бўлади.

Юриспруденция объектларининг дуализми ва предметининг бирлиги. Ҳар қайси фан ўзининг ўрганадиган объектлари ҳақидаги

[1] Қаранг: Проблемы общей теории права и государства / Под. ред. Нерсесянца В.С.: Норма-Инфра М.2010. С.15.

билимларни ишлаб чиқиши ва ташкил қилишнинг муайян усулидир. Бу маънода юридик фан юридик билимларни, яъни давлат ва ҳуқуқ каби объектлар ҳақидаги илмий билимларни ишлаб чиқишнинг муайян усули ҳисобланади.

Илмий ўрганиш объекти фан предметидан фарқланади. Айнан бир объект турли фанлар томонидан ўрганилиш мумкин, бироқ бунда ҳар бир фан мазкур объектни ўзининг махсус предмети ва методи позициясидан ўрганади.

Объект – бу тегишли фаннинг билиш усуллари ва воситалари ёрдамида илмий тадқиқ қилиниши лозим бўлган нарса, ҳодиса. Илмий ўрганиш жараёнида объект ҳақидаги бошланғич эмпирик билимлар назарий билимлар, яъни ўрганилаётган объектнинг асосий моҳиятий хусусиятлари, белгилари ва характерлари ҳақидаги тушунчалар тизими, унинг генезиси, амал қилиш, ривожланиш қонуниятлари билан тўлдирилади.

Объектнинг талаб қилинган моҳиятий хусусиятлари тегишли фаннинг предмети бўлиб ҳисобланади.

Гап бу ерда ўрганилмоқчи бўлган объектлар билан ўрганиб бўлинган объект ҳақидаги ғояларни фарқи ҳақида боради. Фан объекти ва предмети ҳақида келтирилган қоидалар юридик фанга ҳам тааллуқли. Шу сабабли умумий кўринишда айтиш мумкинки, юридик фан объектлари бўлиб, давлат ва ҳуқуқ, унинг предмети бўлиб, давлат ва ҳуқуқнинг асосий моҳиятий хусусиятлари ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, юридик фаннинг предмети ҳуқуқ тушунчаси ва давлат тушунчаси ҳисобланади, чунки объектнинг моҳиятий хусусиятлари илмий билиш талабларига мувофиқ фақат олий билиш шакли бўлган тушунча орқалигина адекват тарзда ифодаланиши мумкин.

Бироқ, юридик фан предметининг бундай дастлабки тавсифи кейин ҳам аниқлаштирилишга эҳтиёж сезади.

Гарчи юридик фан икки объект (давлат ва ҳуқуқ)ни ўргансада, бироқ, у ҳар қандай фан сингари фақат бир предметга эга бўлади. Бу аслида турлича бўлган икки объект (давлат ва ҳуқуқ)нинг юридик фан доирасида ва позициясида мазкур фан ягона бир предметининг иккита зарурий компонентлари (таркибий қисмлари) сифатида ўрганилиш ва тадқиқ қилинишини англатади.

Юридик фанни давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ягона фан сифатида тан олиш унинг объектлари дуализмини унинг предмети даражасида бартараф этишни (тақозо этади), яъни назарий тушунча даражасида – бу икки объект ҳақида унинг асосий моҳиятий хусусиятларини ифода қилувчи битта тушунча шаклида ифода этишни тақозо қилади.

Тушунчалар дуализми (давлат тушунчаси ва ҳуқуқ тушунчаси) илмий предметлар дуализмини англатиб, давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги битта юридик фаннинг инкор этишини англатади. Бу икки турли фанларнинг ҳар бири ўзининг қатор илмий фанлар тизимига эга бўлиши мумкин: ҳуқуқ ҳақидаги фан доирасида ўзининг ҳуқуқ назарияси, ҳуқуқ тарихи, тармоқ ва махсус ҳуқуқ фанлари, давлат ҳақидаги фанда эса тегишлича ўзининг давлат назарияси, давлат тарихи, давлат муаммолари махсус фанлар.

Тушунчаларнинг ушбу дуализмини олиб ташлаш ва фан предметининг зарур бирлигига эришиш учун ҳуқуқ тушунчасидан ёки давалат тушунчасидан келиб чиқиш керак. Демак, бу тушунчалардан бири мантиқан бирламчи, белгиловчи, предмет ташкил қилувчи, иккинчиси иккиламчи бўлиши керак.

Давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ягона фаннинг предмети давлатнинг ҳуқуқий тушунчаси (яъни давлат ҳақидаги ҳуқуқий таълимот, давлатнинг юридик назарияси) ёки ҳуқуқ тушунчасини ўз ичига олган давлат тушунчаси (яъни ҳуқуқ ҳақида давлат таълимоти, ҳуқуқнинг давлат назарияси) бўлиши мумкин. Бошқача айтганда бу икки тушунчалардан бирининг мантиқий бирламчилигисиз ягона фан ҳақида фикр юритишимиз ўринсиздир.

Юридик фан предмети – ҳуқуқ тушунчаси ва тегишлича давлатнинг ҳуқуқий тушунчаси бўлган юриспруденция сифатида вужудга келган, ривожланган ва ривожланмоқда.

Ҳуқуқ ва давлат ҳақида ягона юридик фан бўлган юриспруденция назарияси ва тарихи мазкур фан доирасида ҳуқуқ тушунчаси билан давлат тушунчасининг дуализмини айнан

давлатининг ҳуқуқий тушунчасини, яъни давлатнинг моҳиятий ҳуқуқий жиҳатларини ўз ичига олган ҳуқуқининнг муайян тушунчаси асосида ва позициясидагина барҳам топиши ва зарур бўлган тушунча предмет бирлигига эришилишини кўрсатади.

Бунда ҳуқуқни тушунишнинг икки асосий типига (юридик ва легистик) юриспруденциянинг типологик жиҳатдан фарқланувчи икки концепцияси мос келади.

Ҳуқуқ билан қонуннинг (позитив ҳуқуқ) фарқланишидан келиб чиқувчи ва юридик (антилегистик, антипозивистик) тушунишга ҳамда ҳуқуқнинг юридик тушунчасига (ўз ичига давлатнинг тегишли юридик тушунчасини олувчи) асосланувчи юриспруденция ҳуқуқ ва давлат ҳақидаги таълимотнинг юридик типига киради.

Ўз навбатида ҳуқуқ билан қонун (позитив ҳуқуқ)ни тенглаштирувчи ва легистик (позитив ва этатик) ҳуқуқ тушуниш ҳамда ҳуқуқнинг легистик тушунчасига (ўз ичига давлатнинг муайян легистик тушунчасини қамраб олувчи) таянувчи юриспруденция ҳуқуқ ва давлат ҳақидаги таълимотнинг легистик типига киради.

Ҳуқуқни тушуниш ва юриспруденциянинг юридик типи (доирасида) ҳуқуқнинг либертар–юридик тушунчасига асосланади ва ҳуқуқ эркин индивидларнинг формал тенглиги, яъни инсонлар эркинлигининг умумий ва зарурий шакли сифатида изоҳланади. Ҳуқуқнинг бу умумий тушунчаси билан юриспруденция юридик-либертар концепциясининг ягона парадигмасида унинг иккала объекти - эркинликнинг норматив шакли сифатида позитив ҳуқуқ (ҳуқуқий қонун шароитида) ва айнан шу эркинликнинг институционал шакли сифатида давлат қамраб олинади.

Шундай қилиб либертар-юридик концепцияга кўра, юриспруденция – бу эркинлик ҳақидаги фандир. Айни пайтда, юриспруденция предмети бирлигининг муаммоси легист (позитивист) лар томонидан бошқача ҳал этилади.

Бир томондан Кельзен учун ва барча легистлар учун ҳуқуқ – бу ҳокимият буйруғи, мажбурий қоида ва давлат маҳсули – бир сўз билан айтганда «мажбурий тартиб». Бошқа томондан, улар формал-нормалогик метод ёрдамида ҳуқуқни бажарилиши лозим бўлган нормалар тизими сифатида тушунтиради ва шу позициядан ҳар қандай давлатни «ҳуқуқий тартибот», «ҳуқуқий давлат» сифатида тушунтиради. Бунда Кельзен «ҳуқуқий давлат» деганда позитив-ҳуқуқий (легистик) давлатни назарда тутади ва умумий маънодаги

«ҳуқуқий давлатни» инкор этади, унингча бундай давлат сохта табиий-ҳуқуқий тасаввурлардан келиб чиқади.

Давлатни бундай позитив-ҳуқуқий тушуниш Кельзеннинг фикрича, «давлат ва ҳуқуқнинг анъанавий дуализмини» барҳам топтиришга ва юриспруденция предметининг бирлигига (нопозивистик версияда) эришишга имкон беради: «Билиш предмети – бу фақат ҳуқуқдир». Бунда ҳуқуқ деганда айнан позитив ҳуқуқ, яъни давлатнинг ҳар қандай (ихтиёрий ва) мажбурий қоидасини тушуниш керак.

Давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги икки радикал таълимоти сифатида юриспруденциянинг юридик концепцияси ва кельзенча легистик концепцияни қиёслаб шуни айтиш мумкинки, иккала ҳолатда гарчи принципиал турли йўллар ва турли асосларда юриспруденция тегишли концепциясининг тушунчавий-ҳуқуқий бирлигига эришилган бўлсада, ҳуқуқнинг ягона тушунчаси (либертар- юридик ва норматив -легистик) илмий билишнинг икки объекти (ҳуқуқ ва давлат)ни қамраб олади ва улар учун умумий ва ягона ҳисобланади. Тафовут шундаки, биринчи ёндошувда гап ҳуқуқ, давлат ва юриспруденциянинг соф юридик концецияси ҳақида, кельзенча ёндошувда эса, ҳуқуқ, давлат ва юриспруденциянинг соф легистик концепцияси ҳақида боради.

Ҳуқуқ, давлат ва юриспруденциянинг бу икки концепцияси бутун юриспруденциянинг у ёки бу даврда у ёки бу мамлакатда реал мавжудлигидан кўра идеал (кам-кўстсиз) концепциялар ҳисобланади. Ҳуқуқий фикрлар ва юриспруденциянинг умуман реал ривожланиши учун аксинча, ҳуқуқий тушунишнинг бу икки чекка қутблари ўртасида кураши ва плюрализми хос.

Буларнинг барчаси фан сифатида юриспруденция ва ҳуқуқни тушуниш типологиясининг назарий аҳамиятини камайтиради.

Чунки охир оқибатда айнан ҳуқуқни тушунишнинг муайян типи ҳуқуқ ва давлат ҳақидаги ягона ва яхлит фан сифатида юриспруденция методи сифатида ҳам, предмет бирлигининг ҳам назарий маъноси ва мазмунини белгилаб беради.

Ҳуқуқ ва давлат ҳақидаги юридик билим ва юридик билиш жиҳатдан ҳуқуқ тушунчаси бошланғич ва предмет ҳосил қилувчи асос сифатида, шунингдек, бу тушунчага мувофиқ келувчи давлатнинг ҳуқуқий тушунчасини ҳам белгилаб беради, айтилганни ҳисобга олиб, юридик фан предмети бўлиб ҳуқуқ тушунчаси деб ҳисоблаш мумкин. Бунда албатта ҳуқуқнинг бундай тушунчаси

назарий-концептуал шаклда ҳуқуқ ва давлатнинг моҳиятий хусусиятлари тўғрисидаги мажмуавий юридик билимлар мазмунини қамраб олиши ва ифодаланишини эсдан чиқармаслик керак.

Юқорида айтилганлар юридик фан предметининг ўз назарий мазмунига кўра бир хил бўлган таърифларини шакллантиришга имкон беради.

Энг қисқа таъриф: «Юридик фан предмети –бу ҳуқуқ тушунчаси».

Предметни бундай тушунишни яна бошқача қилиб шундай таърифлаш мумкин: «Юридик фан предмети – бу ҳуқуқ тушунчаси ва давлатнинг ҳуқуқий тушунчасидир».

Айнан маънони бошқача қилиб ҳам бериш мумкин: «Юридик фан предмети – бу ўз ичига давлатнинг ҳам ҳуқуқий тушунчасини олган ва ҳуқуқ билан давлатнинг моҳиятий хусусиятларини ифодалаган ҳуқуқнинг тушунчасидир».

Хулоса қилиб айтганда, «Юридик фан предмети – бу муайян тушунчаларда ифодаланган ҳуқуқ ва давлатнинг моҳиятий хусусиятларидир»[1].

Либертар-юридик концепцияга кўра, давлат ва ҳуқуқ индивидлар, улар бирлашмалари, иттифоқлари, ташкилотлари эркинлиги мавжудлигининг ва амалга оширилишининг умумий ва зарурий шаклларидир. Бу либертар-юридик таърифга кўра юриспруденция предмети эркинлик ҳисобланишини англатади. Шу сабабли юриспруденцияни эркинлик ҳақидаги фан – эркинликнинг умумий ва зарурий ҳуқуқий (давлат - ҳуқуқий) шакли ҳақидаги фан деб ҳисоблаш керак.

3.Юридик метод тушунчаси, хусусиятлари ва асосий функциялари.

Юридик билиш предмети ва методининг ўзаро боғлиқлиги ва бирлиги юридик фан предметини либертар тушуниш давлат ва ҳуқуқ умум назариясининг хусусиятини, вазифалари ва мақсадларини акс эттиради.

Юридик фан предмети хусусиятида унинг методининг хусусиятлари ифодаланган. Бу ҳолат билимлар илмий тизимининг предмети ва методи мантиқий, назарий бирлиги умумилмий талабига мос келади.

---

[1] Проблемы общей теории права и государства / Под. ред. Нерсесянца В.С.: Норма-Инфра М.2010. С.15.

Юридик метод (юридик фан методи) – бу юридик билиш йўлидир. Юридик билим объекти – бу объектив борлиқнинг таркибий қисми сифатида давлат ва ҳуқуқдир.

Ҳар қандай метод каби юридик метод – бу объектдан предметга, давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги дастлабки (ҳиссий, эмпирик) билимлардан бу объектлар ҳақидаги назарий, илмий юридик билимларга томон бўлган юридик билиш йўлидир.

Билиш йўли сифатида юридик метод бу давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги билимларини чуқурлаштириш ва ривожлантиришнинг чексиз йўли, бу объектлар ҳақидаги жамланган билимлардаги уларни бойитиш ва ривожлантириш, билимларнинг эмпирик даражасидан назарий даражасига, қуйи даражадаги назариядан юқори даражадаги назарияга, назарий жиҳатдан мазмунли ва бой тушунчасига қараб бўладиган тўхтовсиз ҳаракатдир. Ҳар қандай метод каби юридик методни билиш йўли деб саналишига асос шундаки, у ҳам ҳаракатдаги, шаклланишдаги, ўзгаришдаги, ривожланишидаги юридик билимдир.

Ўз навбатида ҳар қандай назария давлат ва ҳуқуқни билиш юридик методининг тизимли ва тузилмавий ифодаси ҳисобланади, шу боис ҳар қандай юридик назария метод функциясига ҳам эга.

Юридик фан методи – бу юридик билимларни ҳосил қилиш, юридик билиш усулидан иборат юридик методдир.

Юридик метод ҳуқуқ тушунчасидан келиб чиқиб борлиқни акс эттириш ва юридик билиш усули ҳисобланади.

Юридик методнинг ўзига хослиги шундаки, у ўз маъноси ва табиатига кўра – ўрганилаётган борлиқни ҳуқуқий моделлаштириш, ҳуқуқ тушунчаси доирасида ва позициясида борлиқни англаш усулидир.

Юридик метод учун дунёга ҳуқуқий қараш, борлиқни ҳуқуқий кўриш хосдир. Юридик жиҳатдан ўрганилган борлиқ юридик борлиқ сифатида намоён бўлади.

Юридик фан ва юридик метод учун юридик борлиқ – бу юридик билиш дунёсининг аниқланган моҳияти ва изланаётган ҳақиқатидир.

Худди шу тарзда физиклар, химиклар, биологлар ўзлари

Агар пифагорчилар математика позициясида туриб дунёнинг моҳияти – сонларда деб билсалар, юристлар шундай асосда дунёнинг моҳияти – бу ҳуқуқдир деб ҳисоблайдилар. Уларнинг ҳар бири ўзи ўрганадиган ва биладиган дунёни, яъни математик – сонлар дунёсини, юрист – ҳуқуқ дунёсини назарда тутади. В.С.Нерсесянц.

ўрганадиган дунёнинг тегишли формуласини қидирадилар.

Юридик дунё формуласи – бу ҳуқуқ тушунчаси ҳисобланади.

Бу турли дунёларнинг турли формулалари моҳияти бўйича – бу объектив дунёнинг умумий қонунларидан бошқа нарса эмас.

Шу маънода юридик фанни қизиқтирадиган ҳақиқат ва предмет бўлиб, ҳуқуқий борлиқ нормаси, қоида, принципи сифатидаги ҳуқуқ ҳисобланади.

Юридик формула сифатида ҳуқуқ тушунчаси борлиқ ҳуқуқий тартиботининг принципи бўлиб, унинг асосида юридик метод ҳаракат қилади ва унга кўра ўрганилаётган объектив борлиқнинг юридиклашуви (юридик логарифмлаш) амалга оширилади.

Юридик метод ёрдамида юридик фан предмети (ҳуқуқ тушунчаси) конкретлаштирилади ва юридик назария сифатига эга бўлади.

Юридик метод –бу юридик фаннинг ўзига хос умумилмий методидир.

Биринчи функцияни амалга оширишда юридик метод борлиқни махсус юридик тадбиқ қилишнинг методи сифатида чиқиб, бунда

юридик билим ҳосил қилинади, кўпаяди, ривожланади. Бу билимнинг юридик характери борлиқни тушуниш, ўзлаштириш, тушунтириш ҳуқуқ тушунчаси чегарасида, позициясида ва ҳуқуқ нуқтаи назаридан амалга оширилиши билан белгиланади.

Юридик методнинг бу икки функцияси (юридик билимларни ишлаб чиқариш усули ва юридик билимларни илмий ташкил қилиш усули сифатида)нинг ички бирлиги шунга асосланадики, улар ягона ҳуқуқ тушунчасининг турли ўзаро боғлиқ жиҳатларини ифода қилади.

4.Ҳозирги замон давлати ва ҳуқуқи назарияси ривожланишида ворисийлик ва янгилик

Давлат ва ҳуқуқ умумназариясининг ва бутун юридик билимнинг ривожланиш жараёнига миқдорий ва сифат ўзгаришлар хос. Юридик билимнинг миқдорий ўзгаришлари (унинг кўпайиши, аниқлаштирилиши, конкретлаштирилиши, унинг ҳажмини ортиши) юриспруденция муайян концепциясининг асосида ётувчи ҳуқуқни у ёки бу тушуниши доирасида юз беради.

Юридик билимнинг сифат ўзгаришлари янги метод ва янги предметга эга янги юридик назариянинг шаклланиши, ҳуқуқнинг аввалги тушунчасидан ҳуқуқни янги тушунчасига ўтиш билан боғлиқ.

Ҳуқуқнинг янги тушунчаси юридик фан объектлари ҳақидаги эмпирик маълумотлар ва тўпланган назарий билимларни (нисбатан) ўрганишга, тушунишга ва изоҳлашга нисбатан тегишли янгича ёндашувни англатади.

Ҳуқуқнинг янгича тушунчаси юридик билишда сифат ўзгариши ҳисобланади.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси ривожида янгилик **ворисийлик** билан узвий боғлиқ. Янгилик (ҳуқуқни янгича тушуниш, янги назария ва ҳуқуқ) давлат ва ҳуқуқни тушунишнинг янада чуқур, мазмунли ва адекват шакли сифатида эски, авввалги юридик билимларнинг бутун мажмуи негизида вужудга келади. Ҳуқуқнинг янги тушунчаси ҳуқуқни аввалги тушунчасини ва унга мос назариясини ўчириб ташламайди, балки, уларни диалектик тарзда олиб ташлайди, яъни аввалги тушунчани чекланган билиш имкониятлари ва чегараларини барҳам топтиради ва шу билан бирга уларнинг назарий-билиш маъносини ва натижасини сақлаб қолади. Бу билиш ҳуқуқнинг янги тушунчаси аввалги юридик фикрнинг

илмий аҳамиятли натижаларини сақлаб қолади ва юридик билишнинг янги, юқори даражасида янада чуқур назарий позицияда ривожлантиради.

5.Ўқув курсининг бошқа ижтимоий ва юридик фанлар билан ўзаро алоқаси

.

Юридик фан алоҳида юридик фанлар мажмуидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири давлат ва ҳуқуқнинг муайян жиҳатларини ўрганади. Юридик фаннинг бошқа фанлар билан бўлган муносабати ва алоқаларини англаш ва ривожлантириш мазкур фаннинг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

Давлат ва ҳуқуқни бошқа юридик фанлар ҳам ўрганиши юриспруденция учун алоҳида қизиқиш туғдиради.

Юридик фанлар объектларни ўз предмети ва методининг ўзига хос позициясидан, нуқтаи назаридан ўрганади. Масалан, фалсафа давлат ва ҳуқуқни бутун борлиқ умумий қонуниятларини ўрганиш жиҳатидан тадқиқ қилади. Давлат ва ҳуқуқни ўрганиш фалсафа таълимоти ва фалсафий тафаккур позициясидан туриб унинг маъносини англашга йўналтирилган.

Давлат ва ҳуқуқни тарих, социология, политология, иқтисод фани ҳам ўрганади. Бироқ юридик фан ҳар қандай фан каби бошқа фанларнинг билимларини тўғридан-тўғри ва бевосита қўллай олмайди, балки билвосита шаклда юридик билим ва юридик метод таркибий элементларида ўзгартириб, ўз предмети ва методининг ўзига хос нуқтаи назаридан улардан фойдаланади. Бошқа фанлар методларини ва натижаларини ўзлаштириш давлат ва ҳуқуқ назарияси ва бутун юридик фан ривожланишининг муҳим йўналиши ва асосий манбаи ҳисобланади.

Юриспруденция учун аҳамиятли бирон бошқа фанлар ютуқларини назарий юридик ўзлаштириш икки асосий шаклда бўлиши мумкин:

Бошқа фанлар методларини юридиклаштириш

Юриспруденциянинг бошқа қўшни фанлар билан кесишувида янги фанларнинг шаклланиши.

Юридик фанда бошқа фанлар методлари фақат айнан юридик билиш усуллари ва йўллари сифатида фойдаланиши мумкин ва лозим. Бошқа фанлар методларининг бундай юридиклашуви юридик фаннинг софлиги, методологик ва предмет бирлигининг зарур шарти ҳисобланади.

Юридик фанда фалсафий ва умумилмий методлар (диалектика, тизимли ва функционал методлар, анализ ва синтез, моделлаштириш ва бошқалар) муваффақиятли қўлланиб келинмоқда. Юриспруденцияда тадқиқотнинг бундай методлари, усуллари, йўлларидан самарали фойдаланиш уларнинг назарий-билим потенциали ва имкониятларининг лозим даражадаги юридиклашувига боғлиқ, бу эса ўз навбатида юридик билиш мақсад ва вазифалари, юридик метод мазмуни ва талабларидан келиб чиқади[1].

Янги юридик фанларнинг пайдо бўлиши юриспруденциянинг қўшни фанлар билан аввалги фанлараро алоқаси (улардаги тадқиқот усуллари ва йўллари, баъзи назарий қоидаларидан фойдаланиш, ўз-лаштириш) юридик фаннинг назарий билиш эҳтиёжларини қониқ-тирмаётганлигини ва янги мустақил юридик фан доирасига тегишли муаммоларни систематик ишлаб чиқишга эҳтиёж сезаётганини кўрсатади.

Юриспруденция доирасида мазкур янги фанлар умумилмий характердаги юридик фанлар ҳисобланади. Бу юридик билим ва юридик билимлар тизими томонидан амалга оширилаётган умумилмий назарий-билиш функциялари билан белгиланади.

Янги юридик фанлар ва янги йўналишларнинг шаклланиш жараёнининг ўзи юриспруденцияни замонавийлаштириш (модернизация) нинг табиий ва самарали йўналиши, унинг умумилмий ютуқларини ҳозирги замон даражасига мос келиш кўрсаткичи унинг янада ривожланиш қобилиятига эгалигини англатади.

Бу йўналишда юридик фан кўп ишларни амалга ошириши керак. Бунда албатта, юриспруденциянинг ҳозирги босқичдаги ўзига хос илмий вазифалари ва хусусиятларини ҳамда хорижий мамлакатлардаги юридик фан ривожланиш тажрибаси ва тенденцияларини ҳисобга олиш керак.

---

[1] Проблемы общей теории права и государства / Под. ред. Нерсесянца В.С.: Норма-Инфра М.2010. С.16.

Юриспруденциянинг бошқа фанлар билан ўзаро алоқасининг ривожланиши бу қўшни фанлардан тайёр билимларни оддий ўзлаштириш ва юридик характерда улардан бевосита фойдаланишни англатмайди, балки уларнинг тажрибаси ва ютуқларини эътиборга олган ҳолда махсус юридик билимларни чуқурлаштириш ва такомиллаштиришнинг ижодий жараёни ҳисобланади.

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Давлат ва ҳуқуқ умумназарияси объекти ва предмети ўртасидаги нисбатни аниқланг
2. Юридик методнинг хусусиятлари ва функцияларини тавсифланг
3. Давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги билимлар ривожидаги янгиликларни тавсифланг

Юридик метод учун дунёга ҳуқуқий қараш, борлиқни ҳуқуқий кўриш хосдир. Юридик жиҳатдан ўрганилган борлиқ юридик борлиқ сифатида намоён бўлади. Юридик фан ва юридик метод учун юридик борлиқ–бу юридик билиш дунёсининг аниқланган моҳияти ва ахтарилаётган ҳақиқатидир.

3.*Юридик фанлар фалсафа ва социология фанлари ютуқларидан ўз қонуниятларини яратишда фойдаланади. Ушбу жараён юридик метод функцияларининг қай бирига таалуқли?*

Давлат ва ҳуқуқ назарияси ривожида янгилик ворисийлик билан узвий боғлиқ. Янгилик (ҳуқуқни янгича тушуниш, янги назария ва ҳуқуқ) давлат ва ҳуқуқни тушунишнинг янада чуқур, мазмунли ва адекват шакли сифатида эски, авввалги юридик билимларнинг бутун мажмуи негизида вужудга келади.

4. ***Мамлакатимизда давлат ҳокимияти тизими ҳокимиятлар бўлиниши принципига асосланиб, унинг бу принципнинг “маҒзи”ни ”бир-бирини тийиб, мувозанатда ушлаб туриш” механизми ташкил этади. Ушбу принцип бугунги кунда давлат тизимида долзарб масала ҳисобланади. Шунга боғлиқ ҳолда, ҳокимиятлар бўлиниши категорияси давлат назарияси ривожида янгиликми ёки ворисийлик асосида ривожланиб келганми?***

2-МАВЗУ: ҲОЗИРГИ ЗАМОН ДАВЛАТИ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ ТЎҒРИСИДАГИ КОНЦЕПЦИЯЛАР

Давлат феномени ва уни тушуниш муаммолари. Оммавий-сиёсий ҳокимият хусусиятлари. Давлатнинг социологик концепцияси Давлатнинг легистик концепцияси. Давлатнинг либертар концепцияси. Давлатнинг субстанциявий, ҳудудий ва институциявий элементлари. Ўзбекистон давлатининг демократик табиати.

1.Давлат феномени ва уни тушуниш муаммолари

Кишилик жамияти тарихида давлат пайдо бўлиши билан ушбу феномен ҳақида мунозаралар ҳам бошланиб, олиму-алломалар «давлатнинг ўзи нима?», «унинг моҳияти нимада?» каби саволларга жавоб беришга ҳанузгача уриниб келишмоқда. Бироқ, мутлоқ мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳодиса бўлган давлатга таъриф бериш, унинг моҳиятини чуқур англаш осон кечмаган.

Дарҳақиқат, давлатга таъриф бериш мураккаб вазифа бўлиб, бир неча юз йилликлар давомида инсонлар давлат нима, у нима учун керак, нега мавжуд, каби саволларга жавоб топишга ҳаракат қилиб келишмоқда. Бундан ташқари давлат қай тариқа вужудга келади, унинг моҳияти, жамият ва одамлар ҳаётида тутган ўрни қандай деган масалалар юзасидан мунозаралар ҳар янги авлод тадқиқотчилари, яъни давлатшунос олимлар олдида муқаррар равишда туради.

Давлатни тушунишда, унга бўлган катта қизиқишга қарамасдан, ҳамон якдиллик йўқ. Хўш, бундай ҳолатнинг сабаби нима?

- Аввало, давлатни тушунишдаги ҳилма-хиллик, давлатга оид қарашларни шакллантирган давр билан боғлиқдир, бошқача қилиб айтганда, жамият тараққиёти, унинг онгги ва тафаккури даражаси билан боғлиқ.

- Айни пайтда, давлатнинг тушунчасини аниқлашдаги плюрализм, бир жиҳатдан одамларнинг давлатни ўзича – ҳар хил тушуниши билан, иккинчи томондан эса, давлатнинг ўзининг ижтимоий ҳодиса сифатида мураккаблиги билан тавсифланади.

- Бундан ташқари, давлат атамаси турли маъноларда ҳам ишлатилади ва бу ҳолат уни тушунишдаги турличаликни келтириб чиқаради.

Австриялик ҳуқуқшунос Ганс Кельзен (легистик ёндашув вакили) ўринли таъкидлаганидек, давлат сўзи кўпинча жамиятни ифодалаб, баъзан миллат ёки ҳудудни белгилаб ҳам айтилади. Давлат тўғрисидаги назариянинг етарли эмаслигига сабаб, кўпинча тадқиқотчилар турли атамаларни бир маънода ва аксинча бир хил маънодаги атамаларни турли мазмунда қўллашлари ҳамдир.

Кельзеннинг фикрича давлат тушунчаси қўйидаги маъноларда қўлланиши мумкин:

1. Давлат аввало соф юридик ёндашув, нуқтаи-назар орқали қараб чиқилмоғи лозим. У юридик шахс, «ҳуқуқий феномен», ўзига хос корпорация сифатида намоён бўлиши мумкин. Давлат миллат миқёсидаги ҳуқуқий тартибдир. Юридик феномен сифатидаги давлат билан ҳуқуқ ўртасидаги муносабат ҳудди ҳуқуқ билан индивидуум ўртасидаги муносабат тарзида қаралмоғи керак.

Кельзеннинг фикрича, давлат ҳуқуқни ўрнатиши ёки санкциялашдан қатъи-назар, худди индивиддек бўлиши, яъни ўз ҳатти- ҳаракатида ҳуқуқ билан боғлиқ бўлиши керак.

2. Давлат тушунчаси социологик маънода ҳам ишлатилиши мумкин. Бу тарзда қараганда давлат қандайдир «социологик бирлик», ҳуқуқий тартиб ва ҳуқуқий реалликдан мустақил мавжуд бўлган «социал реаллик» сифатида ҳам қаралиши мумкин.

Социологик нуқтаи-назардан қаралган давлат учун хос бўлган жиҳат – унинг жамиятни бошқариш юзасидан ваколатларнинг бир қанча органларга берилганлиги, бир қатор органлар қўлида тўпланганлигидир. Шу боис жамиятда бир неча ҳокимий ваколатга эга бўлган тузилмалар мавжуд бўлади.

3. Давлат тушунчаси жонли, табиий организм сифатида ҳам белгиланиши мумкин. Бу ёндошувга асосланган ҳолда, давлат «социал биология шакли» сифатида намоён бўлади. Кельзеннинг бу қарашлари давлатнинг пайдо бўлиш тўғрисидаги органик назария тарафдорлари томонидан қўлланилган.

4. Кельзен ва унинг тарафдорлари давлатни «нормалар тизими», «норматив тартиб», «сиёсий ташкилланган жамият» «давлат-ҳокимият» деб белгилашган, таърифлашган.

Кельзеннинг фикрича, давлат сиёсий характерга эга, ва у аввало сиёсий ташкилот сифатида намоён бўлади, чунки у «куч, мажбурлов ишлатиш тартибини» белгилайди, зеро у «куч ишлатишга бўлган монопол ҳуқуқга эга»[1].

> “Биз яқин ўтмишимизда синфий ҳукмронликнинг қуроли сифатида давлат ҳақидаги марксча ғояларни шиор қилиб олиб, бу назарияни догма, давлат ва ҳуқуқни эса синфий кураш, синфий рақибларни енгиш воситасига айлантирган эдик. Демократия шароитларида эса давлат ижтимоий қарама-қаршиликни зўрлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий келишув, халқ таъбири билан айтганда, муросаи-мадора билан бартараф этиш воситасига айланади”.
>
> Ислом Каримов

Шундай қилиб, давлатнинг ҳодиса сифатида мураккаблиги, унинг турфа талқини ва тушунчасининг турличалигини белгилайди. Шу боис турли даврларда давлатни турлича тушуниш мавжуд. Давлатни таърифлашда совет даври юридик фикри синфийлик нуқтаи-назари билан ёндошганлиги билан характерланади. Унда давлат «синфий жамиятнинг сиёсий ташкилоти» сифатида талқин этилган. Кейинчалик, давлатни таърифлашда умумижтимоий жиҳатни кўрсатиш томон силжиш бошланди ва синфийликка берилган урғу аста-секин умумижтимоий жиҳат томонга сурила борди.

Кейинги пайтларда давлатга қуйидаги таърифга яқин таъриф бериш анча кенг тарқалган: «давлат бу – ўз ҳокимиятини мамлакатнинг бутун ҳудуди ва аҳолисига тарқатадиган, махсус бошқарув ва мажбурлов аппаратига эга бўлган, ҳамма учун мажбурий қонун-қоидалар чиқарадиган ва суверенитетга эга бўлган жамиятнинг ягона сиёсий ташкилотидир».

Давлатга маъмурий ҳуқуқ нуқтаи-назарида қараш ҳам мавжуд, унга кўра давлат – «маъмурий давлат» сифатида қаралади. Баъзи муаллифларнинг фикрича, глобаллашув жараёни аста-секин давлатнинг табиати ва характерининг ўзгаришига олиб келади, унинг функциялари ҳам глобаллашади ва аста-секин унинг суверенитети камаяди.

Ғарб нашрларида таъкидланишича, капитализмнинг кучайиши натижасида, транснационал компаниялар шундай қудратли

[1] Проблемы теории государства и права. Под ред. проф.М.Н.Марченко. М.:Юристь.2015.С.74.

иқтисодиёт, ижтимоий-сиёсий институтларни шакллантирмоқдаки, улар ўз имкониятига кўра баъзи давлатлардан ошиб тушади ва аслида «турли миллат ва давлатлар устида туради».

Таъкидлаш жоизки, давлат ҳам институт, ҳам ташкилот сифатида бошқа тузилмалар ичида, сўзсиз ажралиб туради.

Давлат бошқа сиёсий ташкилотлардан, энг асосан, суверенлиги билан фарқланади.

Суверенитет қуйидагиларни англатади:

А) давлатнинг ташқарида мустақиллиги;

Б) давлатнинг мамлакат ичкарисида олийлиги.

Давлат суверенитетидан уни бошқа сиёсий ташкилотлардан ажратиб турадиган бошқа белгилари келиб чиқади:

- давлат ўз ҳокимиятини давлат чегараси билан белгиланган мамлакатнинг бутун ҳудудига тарқатади;

- давлат аҳоли билан барқарор юридик боғлиқлик, алоқага эга;

-фақат давлат умуммажбурий характердаги қоидаларни чиқаради;

- фақат давлат аҳолига нисбатан куч ишлатиш ҳуқуқига эга;

- фақат давлатда бошқа ҳеч бир сиёсий ташкилотда бўлмаган таъсир воситалари мавжуд (армия, полиция, махсус отрядлар ва б).

Баъзан давлатнинг белгиси сифатида ҳуқуқни кўрсатишади. Ҳуқуқ давлатнинг белгиси бўла олмайди, худди шунингдек давлат ҳам ҳуқуқнинг белгиси бўла олмайди. Ҳуқуқ давлатнинг мавжудлиги белгиси бўлиши мумкин (В.Н.Протасов).

Давлатнинг моҳияти тўғрисида ҳам турли фикрлар айтилган, бунда кимдир давлатнинг синфий моҳиятига, бошқалари эса умумижтимоий моҳиятига урғу беришган. Шуни аниқ айтиш мумкинки, давлат жамият тараққиётининг маълум босқичида – жамият ҳаётини ташкил этишнинг зарур воситаси сифатида, жамият мавжудлигининг ажралмас шарти сифатида вужудга келган.

Ҳозирги замон нуқтаи-назаридан давлат «инсон манфаатлари йўлида жамият ҳаётини ташкил этувчи ҳокимий тизим» сифатида намоён бўлиши керак. Давлат ҳар қандай тизим сифатида ҳокимий-ташкилий жиҳатдан ва ҳуқуқ жиҳатидан ҳам яхлит бўлмоғи лозим;

> «Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Бу - мустақил, демократик, ҳуқуқий давлатдир. Бу инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи – назар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир». Ислом Каримов

Давлатни тушунишда турли ёндашувлар мавжудлигини таъкидлаган эдик. Шу ўринда давлат феномени ўзи нима? – деган саволга турли “масофадан” турлича «яқинлашиш» мумкин.

Агар, биз давлат ҳодисасига «ташқаридан» халқаро ҳуқуқ нуқтаи-назаридан яқинлашсак, давлат бизга муайян ҳудудда яшайдиган, оммавий-сиёсий ҳокимият остида бирлашган аҳоли тарзида намоён бўлади. Бунда биз давлатнинг аҳолиси, ҳудуди ва давлат ҳокимияти ташкилоти каби йирик элементларини кўрамиз.

Иккинчи «яқинлашувимизни» биз «ичкаридан» олиб борамиз ва бунда давлат бизга «оммавий – ҳокимий уюшма» сифатида намоён бўлади.

Давлатни бу тарзда қараб чиқиш воситасида, биз давлатнинг ижтимоий аҳамиятини, унинг жамиятдаги вазифасини, жамият сиёсий тизимининг бошқа элементлари билан муносабатини англаб олишимиз мумкин.

Давлат ҳодисасига учинчи бор «яқинлашувда» биз давлат ҳокимияти аппаратини, яъни унинг тизимини - тузилмасини, давлат органлари ўртасидаги муносабатни кўриб чиқиш имкониятига эга бўламиз.

Бу уч ҳолатда ҳам, давлат ҳокимияти сифатидаги оммавий-сиёсий ҳокимиятни ташкил этиш ва амал қилиш ҳақида, бироқ унинг турли жабҳалари ҳақидаги гап кетмоқда. Давлат тушунчаси мана шу уч жиҳатни ўз ичига олади.

Давлат тушунчаси доимо оммавий-сиёсий ҳокимият тушунчаси орқали тушунтирилади.

Давлат – бу муайян ҳудудда яшайдиган аҳолига ўз ҳокимий таъсирини ўтказадиган оммавий-сиёсий ҳокимиятнинг алоҳида органи бўлиб, у ўз олдига қўйган вазифаларни бажариш учун махсус аппаратга таянади. Давлат – бу алоҳида сиёсий тузилма бўлиб, у бутун жамият номидан иш юритади, жамиятни бирлаштириб, уни бошқаради ҳамда турли гуруҳлар манфаати мувозанатини сақлаб туради.

Демак, давлат – бу жамиятнинг бирлигини, яхлитлигини таъминлайдиган, давлат механизми орқали жамият ишларини бошқарадиган, суверен оммавий-сиёсий ҳокимиятни амалга оширадиган, ҳуқуқга инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни кафолатловчи умуммажбурийлик мақомини берадиган сиёсий ташкилотдир.

Бундан ташқари давлат тушунчасини турли маъноларда тушуниш ҳоллари мавжудлигини таъкидлаб ўтган эдик. Жумладан, давлат тушунчаси икки хил маънода ишлатилиши мумкин:

тор маънода, яъни махсус сиёсий ташкилот сифатида, оммавий ҳокимият аппарати сифатида

кенг маънода – муайян ҳудудда жойлашган, давлатли – ташкиллашган ижтимоий бирлик

Шу ўринда яна давлатни унинг таркиби ва тузилмаси нуқтаи-назаридан таҳлили мавжуд; инсонлар (хизматчилар, ходимлар) – бу давлат аппарати таркибини ташкил этади; давлатнинг тузилмаси эса давлатни бевосита ташкилотга айлантиради.

2.Оммавий-сиёсий ҳокимият хусусиятлари.

Маълумки, жамиятда ҳокимиятнинг турлари кўп, хусусан, оиладаги оила бошлиғининг ҳокимияти, хўжайиннинг хизматкори устидан ҳокимияти, мулкдорнинг иқтисодий ҳокимияти, гуруҳдаги

сардор ҳокимияти, диний ҳокимият ва бошқалар. Бироқ бу ҳокимият кўринишларининг биронтаси ҳам бутун жамиятга тарқалмайди, халқ номидан иш юритмайди, яъни оммавий характерга эга эмас.

Оммавий ҳокимият ҳудудий принципга биноан тарқалади, унга таалуқли ҳудуддаги барча аҳоли бўйсунади.

Сиёсий ҳокимият – жамиятнинг фаровонлигини таъминлаш мақсадида халқни бошқаришни амалга оширадиган ҳокимият. Оммавий ҳокимият махсус одамлар табақаси – мутахассислар томонидан амалга оширилади ва у солиқлар ҳисобига фаолият юргизади.

Оммавий-сиёсий ҳокимиятни ўз мазмунига кўра турлича бўлиши мумкин;

- оммавий-сиёсий ҳокимиятни амалга оширишнинг ҳуқуқий типи (бунда ҳокимият фуқароларнинг эркинлиги билан чекланган бўлади);

- кучга асосланган тип (эски деспотиядан то ҳозирги тоталитаризмгача).

Айтиш жоизки, ҳозирги замон фанида давлат ва ҳуқуқнинг ўзаро боғлиқлиги умум эътироф этилади, давлат ҳокимияти ҳуқуқий асосларда фаолият юргизиш зарурати таъкидланади.

3.Давлатнинг социологик концепцияси

Давлат ва ҳуқуқни тушунишнинг типларига мувофиқ ҳолда турлича концепциялар шаклланган, хусусан, позитивистик тип доирасида социологик ва легистик, ҳуқуқни тушунишнинг неопозитивистик юридик типи доирасида эса либертар концепция шаклланган.

Давлатнинг ушбу концепциясида шаклидан ва мазмунидан қатъи назар ҳар қандай оммавий-сиёсий ҳокимият ташкилоти давлат деб аталади.

Социологик концепциянинг барча кўринишлари учун умумий жиҳат бўлиб, давлатнинг юридик табиатини инкор этиш, унинг кучга таяниш жиҳатини эса мутлоқлаштириш ҳисобланади. Бу кучга урғу берадиган концепциядир. Давлатнинг моҳияти бунда ташкилий куч, сиёсий куч сифатида талқин этилади. Унга кўра, бу сиёсий-ташкилий куч ҳуқуқ билан чекланмайди ва эркинлик ўлчовини (мера) ўз хоҳишича белгилайди. Давлатни бундай тушунишда сиёсий эрксизликка йўл қўйилиши, сиёсий ҳокимиятнинг чекланмаслигига олиб келиши мумкин.

Бу назариянинг давлатга таърифи қуйидагича: давлат бу муайян ҳудудда яшайдиган аҳолига нисбатан энг маъқул (энг кучли, олий, суверен) ҳокимият ташкилоти.

Давлатнинг бу концепцияси классик легистик позитивизм Д.Н.Остин, Г.Ф.Шершеневич, Л.Гумпловичлар томонидан фойдаланилган. Уларнинг талқинича «ҳуқуқ – бу давлатнинг, олий ҳокимиятнинг, сувереннинг буйруғи».

Ҳуқуқни бундай тушунишда, давлат куч сифатида бирламчи, «ҳуқуқ» эса – иккиламчи, давлат – бу қонун чиқарадиган кучга монополияси бўлган ташкилот. Шу боис ҳокимиятнинг қонуний шакли, унинг бор ёки йўқлиги, бу концепция учун потенциал аҳамиятга эга эмас. Олий хокимият қонунга биноан, ёки қонунга зид ҳолда амалга оширилиши мумкин, чунки бу хокимият олий хокимият!? Конун (ҳуқуқ) бу шу нарсаки, олий хокимият нимани хоҳласа, суверен ҳокимиятнинг амри-иродаси қандай бўлса – ҳуқуқ шундай бўлади.

Шу боис социологик концепция давлат ҳокимиятининг ваколати қонун билан тартибга солиниши мумкинлиги айтилади, бироқ қонун давлат ҳокимияти учун мажбурий эмас деб таъкидлайди.

Бу концепциянинг қарашича, давлат бу ҳокимият тўғрисидаги қонунларда битилган расмий қоидалар эмас, балки ҳокимиятдаги фактик, амалдаги буйсундириш, бўйсуниш муносабатлари, ҳокимиятнинг амалда ташкил этилиши ва фаолияти деб тушунилади. Давлат ижтимоий куч сифатида ҳокимиятни амалга оширишнинг қонуний шаклига риоя этиши ёки этмаслиги ҳам мумкин.

Маълумки, қадимданоқ сиёсий фикр сиёсий ҳокимиятнинг энг муҳим жиҳатларини кўрсатган:

- мақсадга эришиш воситаси сифатида ташкилий зўрлик (ташкиллашган мажбурлов);

-умумий вазифаларни бажариш, ҳокимиятнинг мақсади сифатида ижтимоий фаровонликка эришиш.

Тарихий тараққиёт натижасида муайян гуруҳ, муайян синф манфаати йўлидан ташкилий мажбурлов сиёсий ҳаётда борган сари кейинги ўринларга ўтиб бормоқда, давлатнинг умумижтимоий фаолияти эса биринчи ўринларни эгалламоқда.

Ҳозирги кунда, иқтисодий, сиёсий жиҳатдан ривожланган давлатларда ижтимоий зиддиятлар тобора бартараф этилмоқда ва улар ўзининг танглигини, маълум даражада йўқотмоқда. Ҳозирги замон демократик давлатларида сиёсий ҳокимият ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги бўлиши мумкин бўлган низоларни ҳал этишнинг цивилизациявий тартиботини, самарали механизмини ишлаб чиққан ва ундан ўринли фойдаланади. Айни пайтда жамият аъзоларининг фуқаровий аҳилликка бўлган умумий интилишларини кўзлаб, нафақат ижтимоий жиҳатдан ижтимоий ночорларнинг ҳам манфаатларини ҳимоя қилади ва кафолатлайди, миллий даромадни қайта тақсимлаш орқали иқтисодий кучли ва ёрдамга муҳтожлар ўртасида мувозанатни таъминлайди.

Социологик концепция инсоннинг табиий ҳуқуқларини ва ҳуқуқий давлат тушунчасини эътироф этишмайди. Барча субъектив ҳуқуқларни давлат томонидан берилган (инъом этилган), қонун чиқарувчининг иродасидан келиб чиққан деб, ҳисоблайди.

Бу концепцияда «ҳуқуқ» олий ҳокимиятнинг буйруғи деб, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари эса – ҳокимий қонун ижодкорлик-нинг маҳсули сифатида қаралади. Бу ҳолатда давлат ҳуқуқ билан эмас, балки, аксинча, ҳуқуқ – бу давлатнинг ихтиёрида тўлалигича бўладиган ҳодиса. Шу боис, бу концепция «ҳуқуқий давлат» ғоясига салбий муносабатда бўлади. Давлат деспотик бўлиши мумкин, бироқ у ҳуқуқий бўла олмайди. Ҳуқуқий давлатда фуқароларнинг эркинлиги билан ҳокимият чекланган бўлади; ҳеч бир куч давлатни чеклай олмайди чунки давлат ўша ҳудуддаги энг кучли ҳокимият ташкилоти, мабодо бошқа ижтимоий сиёсий куч давлатни чеклай олса- қандайдир «ҳуқуқ» билан, бундай вазиятда давлат деб, фаолиятини чеклаш мумкин бўлган сиёсий ҳокимиятни эмас, балки бошқаларни чеклайдиган, бироқ ўзи чекланмаган ҳолда, тўла ҳокимиятли қоладиган кучни давлат дейиш керак. Юқоридагилардан

кўриниб турибдики, мазкур концепция доирасида конституциявий ва халқаро ҳуқуқни тушунтириш амримаҳол.

Умуман, агар давлатнинг моҳиятини, табиатини кучга асосланган ҳокимият ташкилоти деб талқин этиладиган бўлса, бу ҳолда ҳуқуқий давлат тушунчасини на гносеологик, ё на мантиқан англаш қийин.

Айни пайтда, зўравонлик назарияси ҳозирги замон ривожланган давлатларига, демократик тараққиёт йўлидан бораётган давлатларга мос келмаслигини англаган социологик концепция вакиллари ҳокимиятнинг синфий, диктаторлик, деспотик характери давлатнинг айрим тарихий шаклларига хос, айниқса, аҳоли учун умумий бўлган ишларни асосан мажбурлов воситасида ҳал этиш тарихий ривожланмаган давлатларга хос, ҳозирги замон давлати учун эса – ҳокимиятнинг ижтимоий келишувга, компромиссга интилиши хос, деган фикрларни ҳам илгари суришмоқда.

Социологик концепция вакиллари замонга мослашишга ҳаракат қилиб, ўз қарашлари ва ҳуқуқий давлат тушунчасини ҳозирги кун талабларига мослаб уйғунлаштиришга интилмоқдалар.

4.Давлатнинг легистик концепцияси

Ушбу концепция XIX-асрнинг иккинчи ярмида Германияда вужудга келган ва XX-асрда Г.Кельзен томонидан назария сифатида мантиқан якунланган.

Бу концепциянинг мазмунида давлат феномени оммавий-сиёсий ҳокимият тўғрисидаги қонунлар мазмуни билан тенглаштирилади.

Давлатнинг легистик концепцияси давлат деганда сиёсий ҳокимиятнинг қонунлар билан расмийлаштирилган аппаратини, унинг қонунга мувофиқ ташкил этилишини ва амал қилишини, ҳокимият органларининг қонуний компетенциясини тушунади. Бу назария давлатни аслида амалда конституциявий ва маъмурий қонунчилик қоидалари, суд тузилишига ва бошқа давлат органларига оид қонунчилик қоидаларига тенглаштиради. Демак, бу назария ёндошувича – монарх, президент, хукумат, суд, прокуратура, полиция ва ҳокимиятнинг бошқа институтлари тўғрисида қонунларда нима дейилган бўлса, ўша давлат, бунда қонунларда юқоридаги органлар тўғрисида нима дейилганлиги эътиборга олинмайди, гарчи бу қонунларнинг мазмуни турлича бўлиши мумкин. Давлат ҳокимиятнинг қонуний шакли орқали белгиланади, бироқ қонунларнинг мазмуни орқали эмас.

Юқорида кўриб чиққанимиздек, давлатнинг социологик концепцияси давлатнинг элементлари сифатида ҳокимият остидаги ҳудудни, ҳокимият остидаги аҳолини ва суверен ҳокимиятни кўрсатади. Легистик концепцияда эса давлатнинг бу элементлари ўзининг қонунчилик талқинини топади, яъни давлат ҳудуди – бу «қонунларнинг маконда ҳаракат қилиш соҳаси» деб, давлат аҳолисини эса «мамлакат қонунларининг шахсларга нисбатан ҳаракат соҳаси» деб, давлат ҳокимиятини эса – муайян маконда ва муайян доирадаги шахсларга нисбатан ҳаракат қиладиган қонунлардаги қоидалар деб талқин этади.

Позитивизм йўналишидаги фанда давлатга соф «юридик» нуқтаи-назаридан қарашга интилиши легистик концепциянинг кенг тарқалишига замин яратган: зеро социологлар ва политологлар реал ҳокимият муносабатларини ўрганадилар, файласуфлар идеал, фозил давлат тўғрисида фикр юритадилар, юрист-қонуншунослар эса ҳаракатдаги қонунларни ўрганишлари керак, демак, давлат қонуншунослар учун ҳокимият тўғрисидаги қонунлар мазмуни сифатида касбий қизиқиш уйғотади.

Умуман олганда давлат ҳокимиятининг ажралмас хусусияти – бу унинг қонуний шаклидир, чунки қонунлар давлат ҳокимияти органларининг ташкил этилиши ва фаолияти асосларини, уларнинг компетенциялари доираларини белгилаб беради. Шу боис, агар фактик, реал ҳокимий муносабатлар давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонунлар мазмунига мос келса, бу ҳолда қонунларни ўрганиш билан кифояланиш мумкин. Ушбу концепцияга кўра, қонунларни давлат вужудга келтирмай, балки қонунлар давлат ҳокимиятини вужудга келтирадиганга ўхшаб қолган.

Шу ўринда социологик ва легистик концепцияларнинг фарқи яққол кўзга ташланади: социологик концепция ҳокимиятнинг (ҳокимий муносабатларнинг) фақат фактик муносабатларигагина урғу берса ва ҳокимиятнинг қонуний шаклини эътибордан четда қолдирса, легистик концепция, аксинча, фактик сиёсий муносабатлардан узоқлашиб, давлатни у ҳақдаги қонун ҳужжатлари қоидалари билан тенглаштиришади, ҳокимият қонунда белгилангандан бошқача тарзда фаолият юргизиши мумкинлиги бу назария томонидан ҳисобга олинмайди.

Гносеологик жиҳатдан ҳам легистик назария эътироз уйғотиши мумкин. Чунки, бир томондан ҳозирги замон ривожланган давлат-ҳуқуқий маданияти шароитида оммавий-сиёсий ҳокимият, албатта, қонуний шаклда амал қилади. Худди шунингдек, яна бир талаб, яъни

норматив-қонунчилик талаби ҳам ўринли, чунки давлат ҳокимияти қатъий равишда қонунга мувофиқ ташкил этилиши амал қилиши лозим. Бироқ, шуниси аниққи, барча давлатларнинг мазмун ва моҳиятини фақат қонун ҳужжатлари мазмунини билиш орқали англаб бўлмайди, шу боис давлат тушунчасини қонунлардаги нормалар мазмуни билан чегаралаб бўлмайди.

Иккинчи томондан эса ҳозирги замон юридик фанида давлат назарияси давлатни оммавий-сиёсий ҳокимиятнинг ҳуқуқий ташкилоти сифатида, ҳуқуқий қонунлар билан чекланган ҳокимият сифатида талқин этади ва давлатга сиёсий ҳокимиятнинг ғайри ҳуқуқий кучга асосланган ташкилотини қарама-қарши қўяди.

Социологик концепцияда, ҳокимият ўз хоҳишича қонунда давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг доирасини, чегарасини белгилаш ёки белгиламаслиги ҳам мумкин, мабодо белгиланган бўлмаса ҳам давлат ҳокимияти ўзининг давлат эканлиги йўқотмайди. Легистик концепцияда эса ҳокимият қонун билан боғланган бўлмаса у давлат ҳокимияти деб ҳисобланмайди, бироқ, бунда қонунларнинг характери тўғрисида аниқ фикр айтилмайди, қонунлар ўзбошимчалик характерига эга бўлиши мумкин, деган фикрга келиши мумкин. Бошқача айтганда, легистик концепцияда давлат ҳокимияти ўзини қандай тарзда қонунларда кўрсатса, шундай шакли назарда тутилади.

Шундай қилиб, легистик концепцияда давлатнинг характери, мазмуни, қонун хужжатларидаги ҳокимият тўғрисидаги қоидаларга тенглаштирилади, бироқ, қонунларда ифодаланган ҳокимият реал ҳокимиятга мос келсагина, шунда том маънодаги давлат ҳақида ҳулоса қилиш мумкин. Бироқ бу концепция қонунларни ҳуқуқий, ёки ноқонунийга ажратмайди, яъни қонун билан ҳуқуқни тенглаштиради.

Ҳозирги кунда фақат ҳуқуқий қонунларда ўзининг ифодасини топган, қонуний шаклда амал қилаётган ва реал фактик ҳокимий муносабатлар қонун қоидаларга мос келган сиёсий ҳокимият ташкилотини том маънода давлат дейиш мумкин.

5.Давлатнинг либертар концепцияси

Давлат – ҳокимиятнинг ҳуқуқий шакли сифатида. Давлатни юридик жиҳатдан тушуниш, давлатни куч билан ҳуқуқнинг бирлашуви ёки ҳокимиятни ҳуқуқий қонунлар билан чеклаш, давлатга деспотияни қарши қўйиш каби фикрлар қадимдан маълум – улар қадимги Юнон сиёсий фикриданоқ бошланган.

Фанда позитивизм ҳукмронлик қилган даврларда социологик ва легистик концепциялар кенг тарқалган, бироқ, XX асрнинг 2-ярмида давлатни юридик тушуниш фанда ўзининг йўқотилган нуфузини анча тиклаб олди.

Давлатни юридик тушуниш, илмий адабиётда, хусусан, Владик Сумбатович Нерсесянц томонидан қўйидагича белгиланади: давлат – бу оммавий-сиёсий ҳокимиятни ташкил этиш ва унинг амал қилишининг ҳуқуқий шакли (ҳуқуқ типи)дир. Кўриниб турибдики, бу ўринда ҳуқуқий деган ибора қонун билан ҳуқуқни бир-биридан фарқлашга асосланган, акс ҳолда, қонун билан ҳуқуқ тенглаштирилса, бу ҳолда «давлат – бу ҳокимиятнинг ҳуқуқий ташкилоти, ҳокимиятни ҳуқуқий ташкил этишдир» деган ибора бемаънилик – тавталогияга яқинлашиб қолади. Бироқ, бу ҳозирги замон давлатига ҳуқуқий қонунчилик кўзгуси орқали, давлат ҳокимиятига оид қонунлар нормалари орқали қараш керак эмас, деган маънони англатмайди. Ҳозирги замон либертар назарияси давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонунларни фуқароларнинг эркинлигини таъминлашнинг зарурий шакли сифатида тушунтиради ва қонунларни ўзининг асл вазифаси бўлган фуқароларнинг эркинлиги, хавфсизлиги, мулкини таъминлашни қандай амалга ошираётганлигига боғлиқ ҳолда баҳолайди.

Агар ҳокимият ҳақидаги қонунлар фуқароларнинг эркинлигини инкор этса, бу ҳолда бундай қонунлар, юридик жиҳатдан давлатга эмас, деспотияга мос келади. Давлат – бу инсонларнинг ижтимоий ҳаётларида эркинликларини амалга оширишнинг ва таъминлашнинг институциявий мавжудлиги (борлиғи) шаклидир.

> “...давлатнинг ролини изчил равишда камайтриб бориш ва айни пайтда фуқарларнинг ўзини – ўзи бошқариш органлари – **маҳалланинг фаолият кўлами ҳамда ваколатларини кенгайтириш”,** аҳоли турли қатлам ва гуруҳларининг туб манфаатларини ифодалайдиган ва ҳимоя қиладиган сиёсий ва ижтимоий институтлар, нодавлат, ноҳукумат тузилмалар ролини кучайтириш масалалари алоҳида аҳамият касб этади”.
> Ислом Каримов

Шундай қилиб, давлат тушунчаси оммавий-сиёсий ҳокимиятнинг ташкилотини назарда тутади, бироқ, албатта, фақатгина ҳуқуқий типда ташкил этилган ҳокимиятни тақозо қилади. Бунинг маъноси шуки, бир томондан, давлат ҳокимиятининг ташқи белгилари бўлиб, ҳокимиятга бўйсунувчи аҳоли, ҳокимият тарқаладиган ҳудуд ва суверен ҳокимият ҳисобланади. Бироқ, бошқа томондан эса, давлатнинг бу

белгиларига, элементларига юридик талқин берилади, хусусан, либертар назарияга кўра, давлат ҳокимияти олий ҳокимият ҳисобланади, бироқ, ҳар томонлама кучайган ҳокимият эмас.

Давлат ҳокимияти бу шундай оммавий-сиёсий ҳокимиятки, у ҳуқуқий рамкага солинган, фуқароларнинг эркинлиги билан ҳеч бўлмаса, минимал даражада чекланган бўлиши шарт. Бу сиёсий ҳукмронликнинг шундай механизмики, у албатта, у ёки бу тарзда ҳуқуқ билан боғлиқ, ўз-ўзича эмас, балки ваколатлар доирасида амал қилади. «Ҳеч бўлмаганда», «минимал даражада», «у ёки бу тарзда» деган ибораларнинг ишлатилиши боиси шундаки, ҳар бир давлат ҳуқуқ билан ўзининг цивилизациявийлик даражаси, ҳар бир халқда ҳуқуқнинг ва ҳуқуқий маданиятнинг ривожланганлигига қараб боғлиқ бўлади. Давлатнинг ҳуқуқ билан боғланганлик даражаси давлатлар тараққиётининг турли босқичларида турлича бўлганлиги табиийдир.

Давлат тушунчасини ифодалаган «stato» атамасини илмий муомалага XVI-асрда буюк итальян сиёсий мутафаккири Н.Макиавелли киритган.

Арабча “султа” сўзи “салтанат” маъносида, Турон заминда “мулк”, “салтанат” иборалари эса ҳокимият, давлат маъносида ишлатилганлигини эслаш ўринли. Давлат сўзи мулк маъносини ҳам англатиши маълум даражада рамзий маънога эга, эслаб кўрайлик осиёча пайдо бўлган давлатларда ҳокимиятга эгалик, ўз навбатида, тегишлича мулкка эгаликка олиб келган, хусусан, монарх энг катта мулк эгаси ҳам ҳисобланган, шу боис бўлса керак, давлат сўзи икки маънода – оммавий-сиёсий ҳокимият ташкилоти бўлган давлат маъносида ва яна мол-мулк бойлик маъносида ҳам ишлатилади. (“Имущество как богатство”) Ҳозирги кун тушунчасига биноан давлат ҳам «государство» моҳиятан юнонча polis, politeia, лотинча civitas, respublica сўзининг маъносини англатади. Кейинчалик лотин тили асосида роман ва герман тилларида status (stato, state, staat, etat ва бошқалар) каби терминлар шаклланиб, уларнинг бари – жамият оммавий-ҳокимий ва оммавий-ҳуқуқий ҳолатини ифодаланган. Макиавелли stato атамасини XVI-асрда илмий адабиётга киритгунга қадар, сиёсий тилда «республика», «бошқарув», «империя», «князлик» каби атамалар ишлатилиб, европалик алломалар умумэътироф этилган давлат атамасини билишмаган ҳам ва ҳар бир

давлатнинг конкрет шаклидан фойдаланишган: республика, подшолик ва бошқалар.

Stato сўзи италия тилида «ҳолат», «табақа», «мақом» маъноларини англатган, на инглизча state, на немисча staat этимологик жиҳатдан подшо, ҳукмдор маъноларини англатмаган, бу маънони улар янги даврда касб этган.

Ҳозирги замон либертар назарияси давлат билан деспотияни бир-биридан ажратиб фарқлайди. Шу муносабат билан цивилизациянинг икки шакли олға сурилади,

-персонацентрик

-системацентрик

Персонацентрик цивилизацияда шахс системадан нисбатан мустақил бўлади, унинг акси эса – системацентрик цивилизация бўлиб, унда индивиднинг манфаатига совуққонлик билан қаралади.

Ҳозирги замон Европа цивилизацияси персонацентрик ҳисобланади, бироқ, ҳозирда ҳам системацентрик режимлар мавжуд, тоталитар тузумда системацентризм ҳукмронлик қилади.

Либертар назарияга кўра исталган, нисбатан ривожланган цивилизацияларда оммавий-сиёсий ҳокимият мавжуд, бироқ, бу ҳокимият персонацентрик ва системацентрик цивилизацияларда ҳар хилдир, типан бир-бирига қарама -қаршидир. Персонацентрик цивилизациядаги сиёсий ҳокимиятни давлат деб атасак, системацентрик цивилизациядаги сиёсий ҳокимиятни ғайри давлат деб аташади.

Айнан, персонацентрик цивилизацияда ҳокимият жамиятга нисбатан иккиламчи, системацентрик цивилизацияда эса – ҳокимият бирламчи, биринчи ўринда туради. Инсонни бутунлай ижтимоий тузулма ихтиёрига берадиган, унинг меҳнат тақсимотида тутадиган ўрнини, қайси табақа ва қатламга мансублигини белгилайдиган оммавий-сиёсий ҳокимият системацентрик цивилизацияни шакллантиради, унинг ижтимоий, иқтисодий тизимини, маънавий оламини вужудга келтиради. Бу цивилизацияда бутун ижтимоий борлиқ сиёсийлашган, инсон доимо ҳокимий амр – бўйсуниш муносабатлари доирасида мавжуд бўлади. Бу деспотиядир.

Персонацентрик цивилизацияда – муайян ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий оламда амал қиладиган инсонлар, умумий вазифаларни бажариш учун оммавий-сиёсий ҳокимиятнинг тегишли институтларини вужудга келтиради ва бу институтлар, ўз навбатида, шаклланиб бўлган жамиятга нисбатан хизмат вазифасини ўтайди.

6.Давлатнинг субстанциявий, ҳудудий ва институциявий элементлари

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги замон давлати кўп қиррали ижтимоий-сиёсий ҳодиса бўлиб, уни тавсифлашда турфа қарашлар ва ёндашувлар, назария ва концепциялар мавжуд. Бундай ҳолатнинг сабабларидан бири – дунёдаги барча давлатлар ривожида ва амал қилишида умумий жиҳатлар бўлиши билан бирга, айни пайтда ҳар бир давлат ўзига хосдир.

«Дунёда бир-бирига айнан ўхшаган иккита инсон бўлмаганидек, бир-бирига айнан ўхшаган иккита давлат ҳам йўқ. Ҳар бир давлат – бетакрор ижтимоий ҳодиса». (Каримов И.А.Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т.:Ўзбекистон. 1995. –Б.8.)

Айни пайтда, жаҳонда кечаётган глобаллашув ва интеграциялашув жараёнлари давлат ҳақидаги классик қарашларга ўзининг айрим тузатишларини киритмоқда. Ҳар бир давлат борган сари халқаро ҳамжамиятга боғлиқ бўлиб бормоқда. Бу объектив жараён. Шу билан бир қаторда, давлатни давлат эканлигини таъминлаб турадиган шундай элементлар борки, уларсиз давлат тўла қонли бўлаолмайди. Бу давлатнинг аҳолиси, ҳудуди ва давлат органларидир.

Дарҳақиқат, давлат ўз қўлида тўпланган давлат ҳокимиятини аниқ белгиланган ҳудудда истиқомат қиладиган аҳолига қаратади.Шунга боғлиқ ҳолда давлат аҳолиси, давлат ҳудуди, давлат ҳокимиятини амалга оширадиган давлат органлари тизими мавжуд бўлади[2].

1933 йил 22 декабрда Монтевидеода Америка давлатлараро ташкилоти томонидан қабул қилиниб, 1934 йилнинг 26 декабридан кучга кирган “Давлатларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисида” ги Конвенцияда давлатга таъриф берилиб, унда давлат қуйидаги талабларга жавоб бериши кўрсатилган:
-доимий аҳолига эга бўлиши;
-белгиланган ҳудудга эга бўлиши;
-марказлашган давлат ҳокимиятининг мавжудлиги;
-бошқа давлатлар билан ташқи алоқага кириша олиши.

Давлатнинг субстанциявий элементи

Кишилик жамияти тарихига назар ташлаб, давлатларнинг пайдо бўлиши жараёнига эътибор қаратадиган бўлсак, ҳар қандай давлатнинг

[2] Ушбу параграф В.А.Четвернинниг «Элементы государства» номли параграфидан фойдаланган ҳолда тайёрланган. Қаранг: Проблемы общей теории права и государства. М.: Инфра Норма М.2011. С.541.

муайян халқ (этнос) томонидан шаклланганлигини кўрамиз. Муайян халқнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши жараёнида ва унинг натижасида миллат шаклланади. Шунга кўра миллат – давлатнинг субстанциявий элементини ташкил этади.

Айни пайтда давлатнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши табиий – тарихий жараён бўлмай, балки ижтимоий-тарихий жараёндир. Шу боис, муайян халқда давлатчиликнинг пайдо бўлиши бевосита миллатнинг шаклланиши натижаси бўлмай, балки бу жараён кечган ижтимоий муҳит ҳисобланади[1].

Бундан ҳар қандай давлат бир миллатни ёки халқни ўз ичига олади, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак, албатта. Кўп миллатли давлат умумий ҳокимият остида бирлашган кўп этнослар томонидан ташкил этилмайди. Масалан, империялар (асосий) титул миллат сифатидаги бир халқ ёки миллат томонидан ташкил этилиб, бошқа миллат ва элатлар унинг таркибида «давлатни ташкил этувчи» сифатида мавжуд бўлади[2].

Этнос бу –сиёсий, маданий ва ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ўз тақдирини ўзи белгилаш табиий ҳуқуқларига эга бўлган инсонлар ҳамжамиятидир[3].

Этносни ижтимоий ҳодиса сифатида қарайдиган бўлсак, у- муайян ҳудудда тарихан вужудга келган тили, маданияти, дини ва бошқа ижтимоий белги ва хусусиятларининг умумийлигига асосланган инсонларнинг уюшмасидир. Бошқа ижтимоий белгилар сирасига, агарда муайян этнос давлатли - ташкиллашган жамиятда истиқомат қилаётган бўлса, давлат ҳокимиятининг умумийлиги ҳам киради.

Этногенез назариясига кўра этнос инсонларнинг табиий тарзда шаклланган ҳамжамияти сифатида қаралса-да, айни пайтда антропологик белгини жуда мутлоқлаштириш тўғри бўлмайди. Холбуки, этнослар турли хил аҳоли таркиби асосида вужудга келади, бир неча ирқларни ҳам ўз ичига олиши мумкин[4].

Демак, этнос бу – уни ташкил этган таркибий қисмларнинг антропологик турличалигига йўл қўядиган инсонлар ҳамжамияти. Шу ўринда этнос бу ижтимоий ва биологик ҳодисадир дейиш мумкин.

---

[1] Қаранг: Проблемы общей теории права и государства. М.: Инфра. Норма М.2004. С.541.
Проблемы общей теории права и государства. М.: Инфра. Норма. М.2010. С.543.

[2] Давлат ва миллат ўртасидаги муносабат ҳақда батафсил қаранг: А.Н.Кольев. Нация и государство. Теория консервативной реконструкции. М.Логос. 2005. С. 359-983

[4] Батафсил қаранг: Гумилев Л.Н.Этносфера: история людей и история природы. М.:1993. С.54-55, 538-539.

Этнос нафақат табиий, балки ижтимоий-маданий умумлашма бўлиб, бу уни ташкил этувчи аҳолининг тили, дини моддий маданияти ва бошқа жиҳатлари умумийлигига асосланади.

Бу белгиларнинг этносни белгилашдаги аҳамияти салмоқли эканлигини эътироф этган ҳолда, айни пайтда улар этносни тўла тавсифлашга етарли бўлмай қолиши мумкинлигини таъкидлашга тўғри келади. Масалан, тил белгисини оладиган бўлсак, битта тил бир неча этносга мансуб бўлиши мумкин. Муҳими бундай исботларни этносни тавсифловчи бошқа ижтимоий-маданий белгиларга нисбатан ҳам кўрсатиш мумкин. Юқоридагилар асосида ижтимоий-маданий белгиларнинг бирламчи характерга эга эмасликларини эътироф этишга тўғри келади.

Л.Н. Гумилевнинг фикрича, муайян этносга мансуб эканлигини ҳис этиш инсонлар ўртасидаги тизимли алоқанинг бир кўриниши бўлиб, у мавжуд объектив бирликни ўзида ифода этади. Этнослар ўзига хос хулқ-атвор, юриш-туриш стереотиплари билан бир-биридан фарқланади[1].

Шу тариқа ижтимоий тузилмаларнинг тарихий ривожланиши сари этносларнинг маданий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўз тақдирини ўзи белгилаши, бошқа этнослардан сиёсий-ҳуқуқий алоҳидалашуви содир бўла боради, ундан кейин этнос сиёсий ҳокимий ташкилотга эга бўлишга интилади.

Бу ҳолат ҳозирги халқаро ҳуқуқда халқларнинг сиёсий жиҳатдан ўз тақдирини ўзи белгилашга бўлган табиий ҳуқуқи деб эътироф этилади.

Этнос ҳар доим муайян бир ҳудудда шаклланади, шу боис унинг мазкур ҳудуд билан узвий боғлиқлиги вужудга келади. Бундай жўғрофий ҳудуд мазкур этносга Ватан ҳисобланади, ва ушбу ҳуқуқ билан боғлиқлик этноснинг шаклланишида ҳал қилувчи ўрин тутади.

Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, ҳар бир этнос ҳудудий ўз тақдирини ўзи белгилашга, ёки Ватанга эга бўлишга, яъни ўзи шаклланган ҳудудда оммавий -сиёсий ташкилот тузишга ҳақли.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, этнос бу муайян ҳудудда шаклланган, ижтимоий-маданий хусусиятларга эга бўлган ва бошқа худди шундай бирликларга нисбатан сиёсий жиҳатдан алоҳида бўлишга интиладиган, умумий этник мансублик ҳисси билан бирлашган инсонлар уюшмасидир[2].

---

[1] Гумилев Л.Н.Этносфера: история людей и история природы .М.:1993. С, 23-25, 39-77, 540-541.

[2] Проблемы общей теории права и государства. М.: Инфра Норма М.2010. С.546.

Этнос тушунчасидан кейин бевосита миллат тушунчасига ўтиш мақсадга мувофиқ. Ҳозирги замон халқаро ҳуқуқида миллат тушунчаси икки хил маънода ишлатилишини таъкидлаш зарур. Аввало «этнос» атамасининг синоними сифатида, сўнгра халқаро ҳуқуқда давлат атамасининг синоними сифатида қўлланилади. Айни пайтда «миллат» муайян давлатга мансублик, фуқаролик сифатида англанилади. Бундай ёндашув давлатни инсонлар ҳамжамияти сифатида тушуниш билан боғлиқ ҳолда шаклланган бўлса керак. Дарвоқе халқаро ҳуқуқ нуқтаи назарича «миллат» бу – «давлат ташкил этувчи» халқдир, бу халқнинг таркибига этник жиҳатидан қатъи назар барча аҳоли киради. Бу ҳолда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти бирлашган этнослар ташкилоти бўлмай, балки Бирлашган Давлатлар Ташкилотидир, худди шунингдек, халқаро ҳуқуқ, этнослараро ҳуқуқ бўлмай, давлатлараро ҳуқуқдир. Қисқаси халқаро ҳуқуқдаги Миллат атамаси орқали мавжуд бир давлат англашилади.

Халқнинг ташқи сиёсий жиҳатдан ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқининг субъектлари бўлиб, бутун дунё бўйича тарқалиб кетмаган ҳолда муайян ҳудудда зич жойлашиб, истиқомат қилаётган ҳар қандай халқ бўлиши мумкин. Миллат эса шундай ҳуқуқини амалга оширган халқ ҳисобланади.

Ҳозирги замон халқаро ҳуқуқига кўра ҳар бир халқ ўз давлатчилигига эга бўлиши мумкин, бироқ бу ҳуқуқни амалга ошириш бошқа халқларнинг ҳуқуқларини, манфаатларини, тинчлигини бузиш ҳисобига амалга оширилмаслиги керак.

Шу ўринда «титул миллат» ва «этник (миллий) камчилик» тушунчаларини ажратиш зарур. «Титул миллат» бу –ўзининг мустақил давлатини тузган, ташкил топган давлатга ўз номини, тилини берадиган халқдир. Бироқ давлат таркибига «титул миллат» дан бошқа ҳам миллат ва элатлар киради.

Этник камчиликнинг ўз миллий давлатини тузишга бўлган ҳуқуқи мазкур этник камчилик истиқомат қиладиган давлат суверенитети билан чекланади. Оқибатда муайян коллизия ҳолати юзага келади. Этник камчилик томонидан ташқи сиёсий ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи маълум бир давлатдан унинг муайян бир қисмининг чиқиб кетиши –**сецессия**ни англатади.

Аслида сецессия умумий қоидага кўра, мазкур суверен давлатнинг розилигисиз мумкин эмас. Жумладан, федерация субъекти федерация розилигисиз ундан чиқиб кетиши мумкин эмас.

Шу боис, давлат ичида этник камчиликнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши варианти ҳозирги замонда кўпроқ мақсадга мувофиқ.

Этник камчиликнинг давлат ичида сецессиясиз ўз сиёсий тақдирини ўзи белгилашининг мақсади – мавжуд давлат ҳудуди доирасида ўзини ўзи бошқаришга эга бўлишидир. Бу ҳолда этник камчилик зич яшайдиган ҳудудда марказий органлар билан муносабатларда мустақил бўлган давлат ҳокимияти органларини ташкил этишни англатади. Бундай мустақилликка марказий ва ўзини ўзи бошқариш органлари ўртасида ваколатларни конституциявий чегаралаш орқали эришилади.

Унитар давлатда миллий камчиликнинг ўзини ўзи бошқариши шакли бу этноҳудудий автономия, яъни муайян маъмурий-ҳудудий бирликларга этник принципга кўра мустақиллик беришдир.

Муаммонинг бошқа ечими – федератив давлат тузилиши бўлиб, унинг доирасида этник камчилик томонидан федерация субъектлари тузилади. Айни пайтда федерациянинг бошқа субъектлари ҳудудий принцип бўйича тузилади. РФ мана шундай аралашган, яъни ҳудудий-этник принципга асосланган ҳолда тузилган.

Шу тариқа этник камчиликнинг ички ўз тақдирини белгилаши унитар давлатда автономия, федератив давлатда федерация субъекти ташкил этиш орқали амалга оширилади.

В.А.Четверниннинг таъкидлашича, давлат сецессияга қарши туриши мумкин, бироқ ички ўз тақдирини ўзи белгилашни рад эта олмайди, зеро бунда мазкур давлатнинг суверенитетига дахл қилинмайди. Фақат бу ҳолда суверен давлатнинг розилиги талаб этилади.

Этник камчиликнинг давлат ичида ўз тақдирини ўзи белгилашини амалга оширишда икки шартга риоя этиш керак бўлади:

- инсоннинг индивидуал ҳуқуқларининг бузилишига олиб келмаслиги керак;
- бошқа этник гуруҳларнинг ҳуқуқлари бузилмаслиги керак.

Мабода этник камчилик аҳолининг оз қисмини ташкил этадиган бўлса, бу ҳолда суверен давлат ички сиёсий ўз тақдирини белгилаш ҳуқуқига эътироз билдириши мумкин. Бу ҳолда этник камчилик ноҳудудий этномаданий автономия шаклида ўз тақдирини ўзи белгилаши мумкин. Бу шаклда давлат ҳокимиятининг марказий, минтақавий органларида вакиллик кафолатланади.

Шундай қилиб, давлатнинг субстанциявий элементи – миллат, яъни сиёсий-ҳуқуқий умумлашма-бирлик бўлиб, у ташқи сиёсий ўз тақдирини белгилаш натижасида вужудга келади ва унинг доирасида этник гуруҳларнинг ички ўз тақдирини белгилаш ҳуқуқи амалга оширилиши мумкин.

7.Давлатнинг ҳудудий элементи

Давлат ҳокимияти муайян ҳудудга эмас, балки ушбу ҳудудда жойлашган аҳолига ўз ҳокимий таъсирини ўтказади. Давлатнинг ҳудудий элементи бу муаяйн макон бўлиб, унинг доирасида маълум бир давлатнинг ҳокимияти ҳаракатда бўлади, бу маконни ушбу ҳокимият фуқароларнинг ҳаётий макони сифатида ҳимоя қилади.

Давлатнинг ҳудудий элементи унинг субстанциявий элементи билан узвий боғлиқдир. Давлатнинг ҳудудий элементи бу муайян ҳудуд бўлиб, унга нисбатан давлатни ташкил этган тегишли этнос ватанга эга бўлиш ҳуқуқига эга.

Давлат ҳудудини ўзгартириш ҳозирги замон халқаро ҳуқуқи шакллангунига қадар асосан куч ишлатиш йўли билан содир бўлган. Шу муносабат билан давлат ҳудудининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган оккупация, аннекция, цессия ва адъюдикация каби тушунчаларга эътибор қаратамиз.

Оккупация (лот. occupatio- эгаллаб олиш, эгаллаш) - бирон-бир бошқа давлатга тегишли бўлмаган (гўёки эгасиз ҳисобланувчи) ҳудудни эгаллаб олишдир. Колонистлар европа миллатига мансуб бўлмаган аборигенлар жойлашган ҳудудларни «ҳеч кимники эмас, эгасиз» деб ҳисоблаб, узоқ вақт давомида амалда эгаллаб турганлиги боис, «оккупация» йўли билан қўшиб олинишини мисол бўла олади.

Аннексия (лот.annexio -қўшиб олиш) – бу шартномага асосланмаган ҳолда бир давлат томонидан бошқа давлат ҳудудини ўзига қўшиб олишдир. Ҳозирги замонда оккупация ва аннексия ҳолатлари ҳақида гап кетганда, бирон-бир давлат ҳудудининг амалда de facto кенгайиши назарда тутилади, чунки бу икки ҳолатда бошқа давлат ҳудудини ўзига қўшиб олиш учун юридик асос етарли эмас, зеро бу масала сўзсиз тегишли ҳудудда яшаётган аҳолининг сиёсий ўз

тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи орқали амалга оширилади. Фаластиннинг 17% ҳудуди БМТ резолюцияси бўлишига қарамай Исроил томонидан эгалланиб келинаётганлигини мисол қилиш мумкин.

Бир давлат ҳудудининг иккинчисига шартнома асосида ўтиши цессия (лот. Cessio-расмий ён босиш, бошқа шахсга ўз ҳуқуқини ўтказиш) ҳисобланади. Кўпинча цессия икки давлат ўртасидаги уруш тинчлик шартномаси билан тугаши натижасида юз бериши мумкин. Маълумки, бу ҳолда аҳолининг давлатга мансублиги ўзгариши мумкин, шу боис аҳолига фуқаролик танлаш ҳуқуқи – оптация имкони берилади.

Адъюдикация (лот.adjudicatio- бериш, тақдирлаш) бунда низоли ҳудуд ваколатли халқаро суд қарорига мувофиқ тегишли давлатга ўтказилади. Бундай ёндашув бугунги халқаро ҳуқуқ нормаларига мос келмайди. Шундай қилиб, давлатнинг ҳудудий элементи давлатнинг белгиловчи муҳим омилларидан бири бўлиб қолмоқда.

8.Давлатнинг институциявий элементи

Давлат бу эркинликнинг институциялашган шакли ёки давлат бу сиёсий институциядир. Жамият ривожланган сари давлатнинг институциявий-ҳуқуқий табиати янада намоён бўла боради[1].

Давлат суверенитетининг ҳозирги замон тушунчаси бу ҳуқуқга бўйсунган давлат ҳокимиятнинг устунлиги ва мустақиллиги, давлат ваколатлари доирасида куч ишлатишга бўлган монопол ҳуқуқи ҳамда халқаро ҳуқуқий тартибот доирасида унинг мустақиллигидир.

Ички давлат суверенитети бу – давлатнинг бошқа ҳуқуқ субъектларига нисбатан уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиш ва риоя этиш мажбурияти билан чекланган мажбурлов қўллаш ҳуқуқи ҳисобланади.

Инсоннинг табиий ва ажралмас ҳуқуқлари доктринасига кўра ҳозирги замон жамиятида индивидлар эркинлиги давлат ҳокимиятига нисбатан бирламчи бўлиб ҳисобланади ва инсон эркинлигидан давлат ҳокимиятининг ваколатлари келиб чиқади.

Инсон ҳуқуқлари борасида халқаро умумэътироф этилган тамойилларга содиқ Ўзбекистоннинг Асосий қонунида «биринчи навбатда шахс манфаатларининг давлат манфаатидан устун этиб белгиланганлиги, инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда

[1] Давлатнинг институциявий элементига бағишланган “Давлат механизмини такомиллаштиришнинг ҳозирги замон тенденциялари” мавзу бўлганлиги боис бу жойда бу масалага кенг тўхталинмаган.

манфаатлари энг олий қадрият сифатида муҳрлаб қўйилганлиги»ни кўрсатиш зарур[1].

Шундай қилиб, давлатнинг институциявий элементи муайян давлатда олий ҳокимиятнинг ташкил этилишини англатади ва у фақат давлат суверенитетини эътироф этади.

9.Ўзбекистон давлатининг демократик табиати

Ўзбекистон Республикаси ўз давлат мустақиллигини қўлга киритиши биланоқ, пировард мақсади – эркин фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ҳуқуқий давлат қуриш эканлигини халқаро ҳамжамиятга эълон қилиб, уни давлатимизнинг **Асосий Қонуни – Конституциямизда** мустаҳкамлаб қўйди. Бинобарин, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатни шакллантириш шароитида шахснинг ҳар томонлама камол топишига, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини тўла таъминланишига шарт-шароит яратилади. Асосий Қонунимизда ҳуқуқий давлатнинг муҳим шартлари бўлган қонун устуворлиги, ҳуқуқ ҳукмронлиги, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари реал таъминланиши, давлат ҳокимиятининг демократик тамойили бўлган ҳокимиятлар бўлинишига асосланиши ва нуфузли мустақил суд ҳокимиятининг мавжудлиги, шахс ва давлат ўртасида ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларга асосланган ўзаро масъуллик каби қоидалар ўз ифодасини топган.

Шу ўринда фуқаролик жамияти тушунчаси мазмунига эътибор қаратиш зарур. Бинобарин, фуқаролик жамияти кенг қамровли ва кўп қиррали тушунча бўлганлиги учун унга илмий манбаларда кўплаб таърифлар берилган бўлса-да, ҳозирги кунда фуқаролик жамияти ҳақида бирон-бир умумэтироф этилган таърифни топиш қийин[2].

Бугунги кунда замонавий илмий адабиётларда фуқаролик жамиятини тушунишга икки хил ёндашувни кузатиш мумкин:

Биринчи ёндашувда давлат билан жамият, сиёсий ва носиёсий муносабатлар бир-бирига қарама-қарши қўйилса, **иккинчи ёндашувда** эса индивидлар ва уларнинг турли гуруҳларининг эҳтиёж

---

[1] Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий қадрият. Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2006. Т.14. –Б.61-98.

[2] Фуқаролик жамияти ҳақида батафсил қаранг: Исломов З.М. Фуқаролик жамияти: кеча, бугун, эртага. –Т.: ТДЮИ, 2002, -87 б.; Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантириш: муаммолар ва ечимлар / Илмий-амалий анжуман материаллари. –Т.: ТДЮИ, 2004.; Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти, генезиси, шаклланиши ва ривожланиши. –Т.:Ўзбекистон, 2010. 256 б.; Одилқориев Х.Т. Конституция ва баркамол авлод орзуси. –Т.: “O‘qituvchi” NMIU. 2012. 448 б.; Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права. Москва. Проспект, 2015.- 768.

ва манфаатлари қондириладиган ижтимоий муносабатларнинг бутун мажмуи назарда тутилади. Шу тариқа, фуқаролик жамияти шундай жамиятки, у давлатга жиддий таъсир ўтказа олади ва унинг ҳуқуқий давлат бўлишини ва жамиятга, халққа хизмат қилишини таъминлайди, деган фикр илгари сурилади.

Илмий манбаларда таъкидланганидек, фуқаролик жамияти қуйидаги жиҳатлар билан тавсифланади:

1)бозор муносабатлари шароитидагина бўлиши мумкин бўлган жамият аъзоларининг иқтисодий ва ижтимоий эркинлиги. Мазкур ҳолатда шахс ўз мулкидан бегоналашмаган ҳолда, унинг исталган шаклини танлаши мумкин, бунда тадбиркорлик фаолияти эркинлиги мавжуд бўлиб, давлатнинг иқтисодий муносабатларга аралашуви кам даражада бўлади. Давлат эса фақат мулкнинг барча шаклларини, ижтимоий тартибни муҳофаза этишни амалга оширади, шахснинг ҳар томонлама ривожланиши, ўз қобилиятлари, ташаббуслари ва ижодий потенциалларини рўёбга чиқаришлари учун шарт-шароит яратиб беради;

2)инсоннинг табиий ва ажралмас ҳуқуқларининг эътироф этилиши ва реал таъминланиши ва бу ҳуқуқларнинг кафолатли юридик ҳимояланиши имкониятларининг мавжудлиги;

3)жамиятнинг ўзини-ўзи бошқариш, ўзини-ўзи ташкил этиши асосларининг кучайганлиги, бунда фуқароларнинг ўзи – ўзларининг ишларини ҳал эта оладилар, жамиятнинг бош мақсади эса инсон ҳисобланади;

4)жамиятнинг очиқлиги, бунда, биринчидан, фуқароларнинг барча ахборот манбаларидан (давлат ва тижорат сирларидан ташқари) маълумот олиши, бунда ҳар бир шахс давлат ва жамият ҳаётига доир энг муҳим тадбир ва қарорлар ҳақида маълумот олишга ҳақли эканлиги; иккинчидан, ошкоралик, бунда мамлакатда амалга оширилаётган тадбирлардан, қонунчиликдаги ўзгаришлар ошкора тарзда амалга оширилиши; учинчидан, жамиятда сўз, эътиқод эркинлигининг реал таъминланганлиги;

5) қонунийлик режими, ҳуқуқий қонун устунлиги, шахс ва давлат ўртасида ҳуқуқий муносабатлар, яъни ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларга асосланган муносабатларнинг ўрнатилганлиги, шунингдек, қонунларнинг ижроси юзасидан самарали назоратнинг мавжудлиги. Оддийроқ қилиб айтадиган бўлсак, фуқаролик жамияти ҳуқуқий жамиятдир;

6)барча шахсларнинг қонун ва суд олдида тенглиги, конституциявий тузумнинг барқарорлиги, давлат бошқарувининг демократик усуллар билан амалга оширилиши[1].

Мамлакатимизда фуқаролик жамияти қуриш жараёни Давлат раҳбари И.А.Каримов томонидан илгари сурилган "Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамият сари" тамойили асосида амалга оширилиб келинмоқда:"Бизнинг олдимизда турган яна бир муҳим ва долзарб масала у ҳам бўлса, "Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари" деган шиорни амалда рўёбга чиқаришдир[2].

Шу боисдан ҳам мамлакатимизда фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнларини янада жадаллаштириш масалалари кун тартибида турган муҳим вазифа бўлиб қолмоқда. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов томонидан **"Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепцияси"**да илгари сурилган ғоялар, таклиф ва тавсиялар бевосита фуқаролик жамияти ва унинг институтларини янада ривожлантиришга қаратилган ўта муҳим чора-тадбирлар, тавсияларни ўзида мужассам этганлиги билан муҳим аҳамият касб этади[3].

Таъкидлаш зарурки, ушбу Концепция мамлакатимизда фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг энг янги давр ва истиқболга мўлжалланган стратегияси сифатида майдонга чиқади. Бугунги кунда ривожланиш Концепциясида кўзда тутилган чора-тадбирларнинг кўп қисми ҳаётга жорий этилди, қатор қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи асосида илгари сурилган таклифлар амалга ошди. Фуқаролик жамиятининг ривожланишига бевосита дахлдор бўлган Ўзбекистон Республикасининг "Ижтимоий шериклик", "Экологик назорат" тўғрисидаги қонунлар қабул қилинди, "Жамоатчилик назорати тўғрисида" ги қонун лойиҳаси ишлаб чиқилиб, уни қабул қилиш борасида ишлар амалга оширилмоқда.

Шу билан бирга, мустақиллик йилларида мамлакатимизда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатчиликнинг мустаҳкам

---

[1] Батафсил қаранг: Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права. –Москва. Проспект, 2015. –768 с.; Одилқориев Х.Т. Конституция ва баркамол авлод орзуси. – Т.: "O'qituvchi" NMIU. 2012. –Б. 229.

[2] Каримов И.А. Янгиланиш ва ўзгаришлар жараёни ортга қайтмайди // Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак.Т.10.-Т.:Ўзбекистон, 2002.-Б.325.

[3] Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси //Демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т.19. –Т.: O`zbekiston, 2011. 35-108.

ташкилий-ҳуқуқий асослари шакллантирилди. Хусусан, Асосий Қонунимизда мустаҳкамлаб қўйилган конституциявий нормалар асосида кўплаб қонун ҳужжатлари, жумладан, Ўзбекистон Республикасининг “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”, “Сиёсий партиялар тўғрисида”, “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида”, “Касаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”, “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”, “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”, “Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”, “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”, “Жамоат фондлари тўғрисида”, “Ҳомийлик тўғрисида”, “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”, “Ижтимоий шериклик тўғрисида”, “Парламент назорати”, “Юридик ва жисмоний шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида”ги ва бошқа қатор қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Ушбу қонунлар фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишга хизмат қилиб, бу жараённи янги сифат босқичига кўтарилишига ёрдам беради.

Шу боисдан ҳам, республикамизда фуқаролик жамияти институтларининг ривожланишига устувор вазифа сифатида эътибор қаратилиб келинмоқда. Бу ҳақдаги сон кўрсаткичларига эътибор қаратадиган бўлсак, агарда 1991 йилнинг 1 январь ҳолатига мамлакатимизда бор-йўғи 95 та ННТ фаолият олиб борган бўлса, бугунги кунда уларнинг сони 8,4 мингдан ошиб кетди; охирги тўрт йил давомида бу кўрсаткич 51% га кўпайган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати Кенгашларининг 2008 йил июлда қабул қилинган қўшма қарори асосида парламент ҳузурида Нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат жамғарма, шунингдек, унинг маблағларини бошқариш бўйича Парламент комиссияси ташкил этилди. 2008-2012 йиллар давомида Парламент комиссияси қарори билан Жамоат фонди томонидан бюджет маблағлари ҳисобидан 22 миллиард сўмдан зиёд маблағ ажратилди. Булар фуқаролик жамияти институтларининг ижтимоий аҳамиятга эга бўлган муҳим лойиҳаларини грант, субсидия ва давлат буюртмалари бериш асосида қўллаб-қувватлашга йўналтирилди.

Таъкидлаш керакки, бугунги кунда давлат ва фуқаролик жамияти ўртасида ўзаро муносабат ва ўзаро ҳамкорлик кенг ривожланмоқда. Давлат фуқаролик жамиятининг ўзаро ҳамкорлик соҳалари кенгаймоқдаким, бу ҳолат қуйидагилар билан тавсифланади:

биринчидан, фуқаролик жамияти ва унинг институтлари фаолиятида ҳуқуқий асослар тобора кучаймоқда.

иккинчидан, ҳозирги замонда давлатнинг ижтимоий роли ҳам кучайиб бормоқда, у жамиятниг ижтимоий ҳимояланмаган қатламлари ҳақида ғамхўрлик қилади, умумий манфаатлар нуқтаи назаридан демографик жараёнга ҳам таъсир этади. Чунки айрим давлатларда аҳолининг жуда тез кўпайиши (Ҳиндистон, Бангладеш, Хитой) хавотир уйғотмоқда.

учинчидан, давлатнинг иқтисод соҳасига кириб бориши ҳам фаоллашмоқда, натижада давлат мулки улуши кўпаймоқда. Мас., Италияда саноатда банд бўлган ишчиларнинг 25% давлат секторида меҳнат қилишади.

Юқоридагиларга асосланган ҳолда айтиш мумкинки, давлат билан фуқаролик жамиятининг вазифа ва функциялари бир-бири билан боғлиқ бўлиб бормоқда. Айни пайтда, давлатнинг фуқаролар хусусий ҳаётига таъсир этиши доираси мавжуд. Масалан, ҳозирги замон давлати фуқаролик жамияти ҳаётини жуда икир-чикиригача тартибга солишдан ўзини сақлайди, чунки ўзини ҳуқуқий ҳисоблайдиган давлат фақат қонунга бўйсунади, давлат қачонки тўла қонунга бўйсунадики, агарда фуқаролик жамияти уни самарали назорат қилиб турса.

Шундай қилиб, илмий манбаларда таъкидланганидек, фуқаролар жамияти ўзини ўзи бошқаришга асосланган, фуқаролари юксак сиёсий фаоллик ва ҳуқуқий маданиятга эга бўлган, ҳуқуқий давлатчилик барпо этилишига иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий замин яратадиган, халқнинг фаровон турмушига эришиш, унинг ҳуқуқларини таъминлаш борасида давлат билан ижтимоий ҳамкорлик қиладиган ва давлат органлари фаолиятини самарали назорат қиладиган демократик жамиятдир.

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Жамиятда ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маънавий характерга эга бўлган турли хил ташкилотлар мавжуд бўлиб, улардан давлат қайси жиҳатлари билан фарқланади?

2. Янги ташкил топган давлатни халқаро ҳуқуқ субъектлари томонидан тан олиниши ҳақида қандай ёндашувларни биласиз? Монте -видео конвенцияси бу ҳақда нима дейди?

3. Бугунги кунда деярли барча демократик тараққиёт йўлидан кетаётган давлатлар конституцияларида инсонларнинг табиий ҳуқуқлари ўзининг конституциявий ифодасини топган. Айни пайтда, давлат ҳақидаги айрим концепцияларда ушбу ҳуқуқлар эътироф этилмайди. Бундай қарашларга нисбатан қандай муносабат билдира оласиз? Ўз фикрингизни асосланг.

4. Этносни ижтимоий ҳодиса сифатида қарайдиган бўлсак, у – муайян ҳудудда тарихан вужудга келган тили, маданияти, дини ва бошқа ижтимоий белги ва хусусиятларининг умумийлигига асосланган инсонларнинг уюшмасидир.

Давлатнинг субстанциявий элементи глобаллашув жараёнлари ва ахборот асри шароитида қандай ўзгаришларга юз тутмоқда? Мисоллар асосида ўз фикрингизни асосланг.

3-МАВЗУ: ДАВЛАТ МЕХАНИЗМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ҲОЗИРГИ ЗАМОН ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Давлат механизмини тушуниш муаммолари. Давлат аппарати ва унинг таркибий тузилиши. Ҳокимиятлар бўлиниши принципи – давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг ҳуқуқий шакли сифатида. Давлат механизмида қонун чиқарувчи, ижро ва назорат ҳамда одил судлов фаолиятини амалга оширувчи органларнинг ўрни. Глобаллашув ва ахборотлашув асри шароитида Ўзбекистон Республикаси давлат механизмини ислоҳ этиш вазифалари. Ўзбекистонда давлат бошқарувини такомиллаштиришда ахборот коммуникация технологияларининг ўрни.

Давлат механизмини тушуниш муаммолари

Давлат ҳокимиятини амалга ошириш механизмини тушуниш масаласи давлат ва ҳуқуқ назарияси фанида ўзига хос ўрин эгаллайди, айни пайтда бу масалада мутахассислар ўртасида унчалик якдиллик ҳам йўқ.

Илмий адабиётда давлатга бир ташкилот сифатида қараш ҳам бир неча йўналишларни ўз ичига олади. Кенг маънода, давлат бу - муайян давлатнинг бутун аҳолисини қамраб оладиган иерархик-поғонавий ташкилот бўлиб, аҳоли унинг субстанционал унсурини ташкил этади. Айни пайтда, давлат аппаратининг ўзи ҳам бир ташкилот, ташкилий шакл сифатида намоён бўлишини таъкидлаш лозим, Бундан хулоса шуки, давлатнинг институциявий унсури, бу - давлат ҳокимиятини амалга оширадиган поғонавий ташкилот ёки тор маънодаги ҳокимият ташкилотидир. Мана шу тор маънода тушуниладиган, яъни давлат ҳокимиятини амалга оширадиган ташкилот "давлат ҳокимияти аппарати"," давлат аппарати" ёки давлат ҳокимияти механизми", "давлат механизми" каби тушунчалар орқали ифодаланади[1].

Бироқ, айрим олимларнинг фикрича "Давлат механизми" тушунчаси "давлат аппарати" тушунчасидан кенгроқ, аниқроғи, давлат аппарати асосан, ўз ичига фақат давлат органлари тизимини олса, давлат механизми эса ўз ичига давлат органларидан ташқари, яна куч ишлатишга ваколатли махсус тузилмаларни, мажбурлов аппаратини, давлат ҳокимиятининг моддий воситаларини ҳам олади.

В.Лазарев таҳрири остида нашр қилинган «Давлат ва ҳуқуқ назарияси» (рус тилида) китобида худди шундай ёндошув баён этилган, яъни "Давлат механизми - бу жамиятни бошқаришни ва давлат фаолиятининг асосий йўналишларини амалга оширадиган органлар тизимидир.

Давлат механизмига қонун чиқарувчи органлар, ижро органлари, суд ва бошқа органлар, ҳамда зарур ҳолларда мажбурлов қўллашга ваколатли тузилмалар (армия, ички қўшинлар, турмалар ва шунга ўхшаш) киради"[2].

Бизнинг фикримизча, мана шундай ёндошув самарали, зеро давлат механизми, ҳар ҳолда структуравий жиҳатдан давлат аппаратидан кенг, шу боис бу тушунча давлат аппарати тушунчасидан ҳам кенгроқдир.

Таъкидлаш керакки, илмий адабиётда давлат механизмига одатда қуйидагича типик таъриф беришади: Давлат механизми бу-давлат ҳокимиятини амалга оширадиган, давлатнинг функцияларининг бажарилишини таъминлайдиган давлат органлари

---

[1] Проблемы обшей теории права и государства. М.:Инфра. 2010. 565 с.; Исламов З. Общество. Государство. Право. Т.: Адолат. 2001. 248 б.

[2] Қаранг: Теория государства и права. В.Лазарев таҳрири остида. М.:Юристь. 1994. 37 с.

тизимидир. Бошқа таърифлар ҳам шаклан фарқ қилса-да мазмунан ушбу таърифга яқин туради.

Давлат механизми - бу давлат ҳокимиятини, унинг вазифа ва функцияларини амалга оширувчи давлат органлари ва муассасаларининг яхлит иерархик (поғонавий) тизимидир.

Давлат ҳокимиятини амалга ошириш механизми яхлит бир тизим бўлиб, у қатор характерли белгиларга эга:

- Давлат механизми бу давлат органлари ва муассасаларининг яхлит иерархик (поғонавий) тизимидир. Давлат механизмининг яхлитлиги уни ташкил этиш ва фаолиятининг принциплари, фаолиятининг мақсад ва вазифалари муштараклиги, умумийлиги орқали таъминланади;
- Давлат механизмининг бирламчи таркибий элементлари бўлиб, давлат органлари ва давлат муассасалари ҳисобланади ва уларда махсус маълумотга эга бўлган ходимлар - давлат хизматчилари ишлашади. Давлат органлари ўзаро бўйсуниш муносабатлари билан боғлангандир;
- Давлат механизми ўз олдига қўйган вазифаларни бажариш учун керакли бўлган воситалар - қуролли отрядлар, турма ва бошқа куч ишлатувчи тузилмалар билан таъминланган, чунки уларсиз ҳеч бир давлат нормал фаолият юргиза олмайди;
- Давлат механизми орқали бевосита давлат ҳокимияти амалга оширилади, давлатнинг вазифа ва функцияларининг бажарилиши таъминланади.

В.А.Четвернин ва З.Исломовларнинг умумий фикрларига кўра, давлат механизми деганда ҳам, ёки давлат аппарати деганда, кўриниб турганидек, бир нарса ҳақида, яъни давлатнинг институциявий элементи ҳақида гап кетмоқда. Аппарат ёки механизм деганда, барибир, гап асосан давлат ҳокимияти органи ҳақида кетади. Шу боис бу икки олимнинг фикрича, “давлат аппарати” ва “ давлат механизми” синонимлар сифатида эътироф этилади, бу тушунчалар ўз ичига куч ишлатувчи тузилмаларни ҳам олгани холда, давлат

органлари тизимини англатади. Айни пайтда, давлат аппарати билан давлат муассасаларини бир-биридан фарқлаш зарур. Давлат муассасалари, жумладан, хўжалик бирликлари, коммуникациялар тизими, оммавий ахборот воситалари, транспорт, илмий, маърифий, тиббий ва бошқа ижтимоий-маданий муассасалар бевосита давлат ҳокимиятини амалга оширишда иштирок этишмайди, бироқ, давлатнинг вазифалари бажарилишига ҳар томонлама ёрдам кўрсатади.

“Механизм” атамаси давлат ҳокимиятини амалга оширишга нисбатан алоҳида бир мазмун кашф этади. ”Механизм” - бу доимо бирор субъектга функционал жиҳатдан, яъни унинг вазифаларидан келиб чиққан ҳолда баҳо беришдир. Масалан, автомобилнинг турли қисмлари маълум бир функцияни алоҳида бажариши баробарида, бутун функциялар умумлашиб, автомобилнинг маромий ҳаракат қилишини таъминлаб беради.

Шу боис ҳам “механизм” атамаси давлат органларининг тузилмавий тизимини ифодалаш учун эмас, балки давлат аппарати ва унинг таркибий элементларининг функционал хусусиятларини тавсифлаш учун асқотиши мумкин[1]. Шу маънода, демак, давлат ҳокимиятини амалга ошириш ёки давлатнинг амал қилиши ҳақида сўз юритиш мумкин.

М.И.Байтиннинг фикрича, давлат механизми барча давлат органларини қамраб олгани ҳолда, бевосита давлатни намоён этади, унинг реал ифодаси сифатида майдонга чиқади. Мазкур олимнинг таъкидлашича, давлат механизмининг тушунчаси унинг характерли хусусиятлари ва белгилари орқали ифодаланади ва шу тариқа у жамиятдаги бошқа нодавлат тузилмалардан фарқланади.

Айтиш керакки, давлатнинг функциялари билан унинг механизми, яъни давлат ҳокимиятини амалга оширувчи ташкилий тузилмалар ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжуд. Давлат функцияларига, албатта, бунда ҳал қилувчи роль ажратилади. Чунки янги давлат функциясининг шаклланиши, уни амалга оширишга масъул бўлган ташкилий шаклнинг, яъни тегишли давлат тузилмасининг вужудга келишига, ёки мавжуд давлат органларининг ваколат доиралари ўзгаришига олиб келиши мумкин.

Давлат органлари ва давлат муассасалари янги пайдо бўлган функцияларга мослашиши тақозо этилади. Масалан, Ўзбекистон

[1] Проблемы общей теории права и государства. М.:Инфра. 2010. 567 с.; Исламов З. Общество. Государство. Право. Т.: Адолат. 2001. 249 б.

мустақил бўлгач, аввал унда бўлмаган қатор функцияларнинг вужудга келиши, тегишлича давлат органлари ташкил этишни талаб этди: солиқ, божхона, чегара, хусусийлаштиришга масъул давлат органлар тизими ташкил этилди ва ҳоказо.

Давлат механизми мураккаб тузилма бўлиб, у қатор таркибий қисмлардан иборат. Умуман олганда давлат турли давлат ташкилотларидан иборат бўлиб, уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. давлат органлари;
2. давлат муассасалари;
3. давлат корхоналари.

Давлат корхоналари ва давлат муассасалари давлатнинг мустақил бўлинмалари сифатида амал қилади. Бироқ, бу холда ушбу корхона ва муассасаларнинг маъмурияти давлат органлари умумий тизимига киради.

Шу ўринда бир ҳолатни таъкидлаб ўтиш керак, бозор муносабатларининг ривожланиши натижасида кўпгина корхоналарда мулкка эгаликнинг хусусий, кўпинча аралаш шакллари жорий этилмоқда, шу боис давлат корхоналарининг сони камайиши табиий, худди шунингдек, мулкнинг нодавлат шаклига асосланган корхона ва муассасаларнинг сони эса тегишлича кўпайиб бормоқда.

Давлат механизмининг таркибий элементлари ўртасида ўзаро иерархик бўйсуниш мавжуд, масалан, давлат органлари тизимидаги бўғинларнинг ўринлари ҳар хил, улар бир - бири билан субординация (бўйсуниш) ва координация муносабатларига киришади.

Давлат механизми таркибига кирувчи тузилмалар таркиби ҳар даврда ҳар хил бўлиши табиий. Бинобарин, давлат пайдо бўлибдиким, давлат органлари ва давлатга оид бошқа тузилмалар мавжуддир. Бу тузилмалар то ҳозирга қадар узоқ ва мураккаб тарихий тараққиёт даврини бошдан кечирган. Дастлаб давлат органлари тизими содда, тузилмавий жиҳатдан унча мураккаб бўлмаган бўлса, жамият ривожланиши билан давлат аппарати ҳам мазмунан, ҳам шаклан ўзгариб, такомиллашиб, ҳозирги кунда у кенг шахобчали ва сертузилма бир тизимни ташкил этади. Ҳозирги замон давлатларидаги давлат механизми жуда мураккаб тузилмали, турли ва хилма-хил орган ва идоралардан иборат бўлиб, уларда миллионлаб давлат хизматчилари фаолият кўрсатишади.

ЭСДА ТУТИНГ!

Бугунги кунда (2016 йил октябрь ҳолатига кўра) Ўзбекистонда давлат бошқарув органлари тизими таркиби қуйидагича:
15 та вазирлик, 8 та Давлат қўмиталари, 3 та Қўмита, 6 Агентлик, 6 та Марказ ва 6 Инспекциялар ва 2 та марказий муассасалар мавжуд.(www.gov.uz/)
Яна қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 6 декабрдаги "Республика давлат бошқарув органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида"ги Фармони // Lex.UZ.

Борган сари, давлат механизми такомиллашиб, унинг таркибида ихтисослашган органлар кўпая бормоқда. Агар бир давлатнинг механизмини йирик бир тизим деб оладиган бўлсак, бу тизим, ўз навбатида, ўз ичига бир неча тизимларни олади. Масалан Ўзбекистоннинг давлат механизми яхлит бир тизим бўлса, унинг таркибига кирувчи тизим сифатида суд ёки прокуратура органлари тизимини кўрсатиш мумкин.

Профессор З.М.Исламовнинг фикрича, давлат аппарати билан давлат муассасаларини бир-биридан фарқлаган маъқул. Давлат муассасалари давлат аппаратига бўйсунади, улар гарчи давлат ҳокимиятини амалга оширишмаса-да, бироқ бу вазифанинг амалга оширилишига ёрдам беради[1].

Яна бир ҳуқуқшунос В.Н.Протасовнинг фикрича, кенг маънодаги давлат аппарати тушунчаси барча давлат органлари ва мансабдор шахсларни ўз ичига олади. Шу маънода давлат аппарати илмий адабиётда кенг тарқалган давлат механизми тушунчасига мос келади. Бу олимнинг фикрига кўра, ҳар холда давлатнинг бутун органлари ва барча мансабдор шахсларини белгилаш учун давлат механизми атамаси, анча кенг тарқалганлигига қарамасдан, унчалик мос келмайди, чунки, механизм бу - у ёки бу ҳодисанинг амал қилиши ёки ривожланишини белгилаб берувчи динамик қонуниятлар мажмуидир. Шу боис бу атама кўпроқ давлатнинг ривожланиш динамикасини тавсифлаш учун кўпроқ мос келади.

В.Н.Протасов тор маънодаги давлат аппарати деганда эса давлат бошқаруви органлари тизимига кирувчи тизимларни тушунади, яъни ижро-этувчи - фармойиш берувчи (касбий-бошқариш,"амалдорлар") аппарат тушунилади[2].

Давлат бошқаруви органлари билан бир қаторда, яъни ижроия давлат ҳокимияти органлари билан бирга яна давлат органлари

[1] Исламов З. Общество. Государство. Право. Т.:Адолат. 2001. 249 б.
[2] Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. М.:Юрайт. 77 с.

тизимида қонун чиқарувчи, суд органлари, прокуратура органлари ажратилади. Давлат органлари билан бир қаторда, давлатнинг механизмига кирадиган мансабдор шахс тушунчасини ҳам кўрсатиб ўтиш керак. Мансабдор шахс, бу қандайдир бир жисмоний шахс бўлмасдан, балки у давлатнинг амалдори, давлатнинг индивидуал элементи, ўзига хос давлат органи бўлиб, у давлат органлари тизимида ўзининг муайян ўрнига, ўзининг ҳуқуқ ва мажбуриятлар доирасига эга. Демак, давлатнинг мансабдор шахси, муайян сифат жиҳатларига жавоб берадиган ва давлатнинг маълум бир лавозимини эгаллаган, хатти-ҳаракатлари юридик оқибат вужудга келтирадиган шахсдир.

Давлат аппарати ва унинг таркибий тузилиши

Ҳар бир мамлакатдаги мавжуд давлат механизми фаолиятининг қанчалик самарадорлиги, унинг давлатнинг олдида турган вазифаларни амалга оширишни қанчалик уддалаши, кўп жиҳатдан давлат органларига, уларнинг самарали фаолиятига боғлиқ эканлиги аниқдир.

Ҳар бир давлат органи, бевосита давлатнинг маълум бир функциясини амалга оширади, масалан, Соғлиқни сақлаш Вазирлиги ва унинг тизими Ўзбекистонда аҳолининг соғлиғини сақлаш функциясини, Таълим соҳасидаги вазирликлар эса мамлакатда аҳолининг таълим олиш ҳуқуқини амалга оширади ва ҳоказо. Демак, ҳар бир давлат органининг самарали ишлаш ёки ишламаслигидан, умуман давлат механизмининг фаолияти боғлиқ бўлади, демакки, давлатнинг жамиятни бошқариш, унинг бир маромда фаолият олиб боришини таъминлаш вазифаси ҳам шунга боғлиқ бўлиб қолади.

Шундай қилиб, давлатнинг вазифа ва функциялари унинг механизми воситаси амалга ошади, яъни давлат ўзини ўз органлари фаолияти орқали кўрсатади. Давлат органи бу давлат механизмининг бир бўғини бўлиб, у муайян хусусиятларга эга.

Давлат органи бу – давлатнинг вазифа ва функцияларини амалга оширадиган давлат аппаратининг таркибий бўғинидир.

Давлат органи қуйидаги характерли белгиларга эга:

- Давлат аппаратининг таркибий бўғини бўлган давлат органи давлат - ҳокимий ваколатларга эгадир, яъни амалдаги қонунчиликда

мустаҳкамланган давлат ҳокимиятини амалга ошириш, давлат номидан юридик аҳамиятга молик қарорлар қабул қилиш ва бу қарорларнинг бажарилишини таъминлаш имкониятига эга. Давлат органини жамиятдаги бошқа ташкилот ва тузилмалардан асосий фарқ қилувчи жиҳати бўлиб, унинг давлат - ҳокимий характердаги ваколатларга эга эканлиги ҳисобланади.

Давлат - ҳокимий ваколатнинг мазмуни қуйидагиларда ифодаланади:

давлат органи умумий ва индивидуал қоидаларни ифодалайдиган юридик актлар чиқариш ҳуқуқига эга;

давлат органининг ташкил этилиши ва фаолияти тартиби, унинг ички тузилмаси, ҳуқуқ ва мажбуриятлар йиғиндиси, яъни компетенцияси ҳуқуқ нормалари орқали мустаҳкамланган;

юридик актлар орқали ўрнатилган қоидалар асосан, ишонтириш, тарбиялаш, рағбатлантириш чоралари орқали таъминланади, ва улар айни пайтда давлатнинг мажбурлов

давлат органи ўзи чиқарган қарорларнинг бажарилишини таъминлаш учун давлат бюджетидан маълум ҳажмдаги маблағларни олиб ишлатиш ҳуқуқига эга бўлади. Демак, давлат органининг энг муҳим белгиси - бу унинг давлат ҳокимий ваколатга эга эканлигидир.

Давлат органи муайян иқтисодий, ташкилий алоҳидалик ва мустақиллик билан тавсифланади. Демак, ҳар бир орган учун унинг ўз олдига қўйган вазифаларини бажариши учун зарур бўлган ҳажмда давлатнинг маблағи ажратилади ва у бу маблағни қонунда белгиланган тартиб ва доирада ишлатади.

Ҳар бир давлат органи ўз компетенциясига мувофиқ тарзда юклатилган функция ва вазифаларни адо этади, шу тариқа бевосита давлатнинг ҳам вазифа ва функциялари амалга оширилади. чунки давлат ўз органлари орқали вазифаларини амалга оширади. Масалан, Мудофаа Вазирлиги ўзининг олдида турган вазифаларини тўла адо

эта борса, демакки давлатнинг мудофаа функцияси ҳам самарали амалга ошаяпти, дейиш мумкин.

Давлат органлари ўзларининг олдига қўйган мақсадларига эришиш учун тегишли моддий воситаларга, яъни “ашёвий қўшимчаларга” эга бўлади, булар сирасига турли характердаги моддий қийматликларни, турли ташкилот, корхона ва муассасаларни киритиш мумкин, улар жорий давлат ишларини амалга оширишади, бироқ ўзлари давлат органи ҳисобланмайди.

Давлат органининг жисмоний ифодаси бўлиб, унда ишлайдиган инсонлар ҳисобланади. Давлат органи алоҳида шахсдан, бир гуруҳ одамлардан ёки жамоадан иборат бўлиши мумкин. Бироқ давлат органида ишлайдиган одамлар оддий ходимлар бўлмай, балки давлат хизматчиларидир. Давлат хизматчилари - бу ушбу давлатнинг фуқаролари бўлган, тегишли қонунда белгиланган тартибга мувофиқ, белгиланган ҳақ эвазига давлат хизмати мажбуриятини бажараётган шахслардир.

Шундай қилиб, **давлат органи бу - давлат механизмининг юридик жиҳатдан расмийлашган, давлат - ҳуқуқий ваколатларга эга бўлган ва давлат хизматчиларидан ташкил топган, давлатнинг муайян вазифа ва функцияларини ўз компетенцияси доирасида амалга ошириш учун моддий воситаларга эга бўлган ҳамда ташкилий ва хўжалик жиҳатидан алоҳида бўлган қисмидир[1].**

Давлат органлари, давлат фаолиятининг кўп қирралигига боғлиқ холда турлича ва кўп сонли бўлиб шаклланган. Шу боис ҳам, давлат органлари турлича асос ва мезонлар бўйича турли гуруҳларга ажралади.

[1] Байтин М.И. Указ. кн. 97 с.

фаолияти мазмунига қараб ва бошқалар

Давлат органлари ташкил этилиш тартибига қараб,

-бирламчи,

-ҳосила, яъни иккиламчи органларга ажралади.

Ўзбекистон Республикаси Конституция-сининг 90-моддаси 2-банди:

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан беш йил муддатга сайланади. Президентни сайлаш тартиби Ўзбекистон Республикасининг қонуни билан белгиланади.

Бирламчи давлат органлари деб шундай давлат органларига айтиладики, улар бошқа биронта орган томонидан ташкил этилмайди, улар ё мерос қолдириш тартиби бўйича, масалан меросий монархия, ёки белгиланган тартибга кўра сайлаб қўйилади ва ўз ваколатларини бевосита сайловчилардан олишади.

Давлат органларининг ҳосила, яъни иккиламчи турига шундай органлар кирадики, улар бирламчи органлар томонидан шакллантирилади. Улар сирасига Ҳукумат ва ҳокимликларни киритиш мумкин.

Давлат органлари ўзларига тегишли бўлган ҳокимий ваколатлар ҳажмига қараб ва ушбу ваколатлар амал қиладиган ҳудудга қараб, юқори ва маҳаллий органларга бўлинади. Давлатнинг юқори органлари ўз фаолиятида бевосита давлат ҳокимиятини ифода этишади ва уни ҳокимиятини бутун мамлакат миқёсида амалга оширади, маҳаллий органлар эса, одатда маъмурий ҳудудий бўлинмаларда ташкил этилиб, ўз фаолиятларини аниқ бир маҳаллий ҳудудга тарқатади, холос.

Давлат органлари компетенцияларининг кенглигига қараб,

- умумий компетенцияли давлат органлари,
- махсус компетенцияли давлат органларига

бўлинадилар. Умумий компетенцияга эга бўлган давлат органлари кенг масалалар юзасидан қарорлар қабул қилишади, масалан Ўзбекистон Республикаси Парламенти давлат ва жамият ҳаётининг барча муҳим масалалари бўйича қонунлар қабул қилиш ваколатига эга бўлса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси - Ҳукумат эса қонунлар, Президент Фармонлари ва қарорларининг бажарилишини таъминлаш мақсадида барча соҳаларга оид норматив-ҳуқуқий тусдаги қарорлар қабул қилади.

Давлат органларинг махсус компетенцияга эга бўлган қисми эса муайян бир тармоқ, ёки муайян бир масала юзасидан, аниқроғи давлатнинг маълум бир функциясини амалга оширишга ихтисослашади: масалан, таълим, маданият, меҳнат ва ижтимоий таъминот, мудофаа вазирликлари давлатнинг тегишлича, маърифий, маданий, ижтимоий ҳимоя, мудофаа функцияларини амалга оширишга ўз фаолиятини қаратган.

Бундан ташқари давлат органларини яна сайлаб қўйиладиган ва тайинланадиган давлат органларига ажратса бўлади. Ўзбекистон Республикасининг сайлаб қўйиладиган давлат органлари жумласига, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси - Парламенти, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва халқ депутатлари вилоят, шаҳар ва туман Кенгашларини киритиш мумкин.

Давлат органларини ҳокимиятлар бўлиниши принципига мувофиқ,

- қонун чиқарувчи давлат органлари,
- ижро этувчи давлат органлари,
- суд ҳокимияти органларига ҳам ажратилади.

Давлат органларини ҳаракати давомийлигига қараб, доимий ва муваққат органларга бўлиш мумкин. Давлатнинг асосий органлари доимий асосда амал қилади, бироқ маълум бир фавқулодда ҳолатлар таъсири остида (мас. табиий офатлар) муайян муваққат органлар ҳам ташкил этилиши мумкин. Бундан ташқари, давлат органларини ўз олдида турган масалаларни ҳал этиш ва раҳбарнинг масъулиятлигига кўра яккабош ва ҳайъат тартибидагиларга ажратилади. Масалан, Вазирликлар масалаларни яккабош тарзда, Давлат қўмиталари эса коллегиал, яъни ҳайъат тарзида ҳал этадиган органларга мисол бўлади. Айни пайтда, давлат органларини таркибига кўра ҳам жамоавий ва яккабош давлат органларига ҳам ажратиш мумкин. Кўпинча, давлат органлари жамоавий таркибда бўлишади, масалан Олий Мажлис (депутаталар ва сенаторлар), Вазирлар Маҳкамаси (ҳукумат аъзолари), Олий Суд (суд коллегиялари) ва бошқалар. Шу билан бирга фақат бир шахс орқалигина ифодаланган давлат органлари ҳам мавжуд, масалан, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори, Ўзбекистон Республикаси Бош Санитария врачи ва ҳоказо.

Шундай қилиб, давлат органи бу давлат механизмининг таркибий бир мустақил бўғини бўлиб, унинг фаолияти орқали давлатнинг маълум бир функцияси амалга оширилади.

Ҳар бир давлат органи қонунда белгиланган тартиб ва асосларда, тегишли ваколатлар мажмуасига, яъни компетенциясига эга, ва шу компетенция доирасида у фаолият олиб боради ва давлат номидан иш юргизади, ўзига юклатилган функцияларни адо этади.

Ҳокимиятлар бўлиниши – давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг ҳуқуқий шакли сифатида

Ўзбекистон, ёш мустақил давлатнинг ҳокимият органларини янгитдан ташкил этишда, жаҳонда давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг самарали воситаси бўлган ҳокимиятлар бўлиниши принципини асос қилиб олди. Ҳокимият бўлиниши принципининг дастлабки ҳуқуқий асоси Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 31 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги қонунининг 5- моддасида мустаҳкамланган бўлиб, унда «Ўзбекистон Республикаси Давлат идораларининг тизими ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятига ажратиш тартиби асосида қурилади» дейилган. Бу қоида ўзининг конституциявий ифодасини Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасида топган бўлиб, унда «Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими – ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади», деб мустаҳкамлаб қўйилган.

Ҳозирги кунда жаҳондаги барча демократик давлатлар ҳокимиятлар бўлиниши назариясини эътироф этишиб, уни давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг асоси сифатида қабул қилишган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддаси:
«Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими – ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади»

Ҳокимиятлар бўлиниши ўз манбасига кўра яхлит ва ягона бўлган давлат ҳокимиятининг уч тармоққа - қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига – бўлинишини, ҳар бир ҳокимият тармоғи бошқаларга нисбатан мустақил ҳолда фаолият юргизишини тақозо этади. Айни пайтда, ҳокимиятлар бўлиниши, ҳар бир ҳокимият тармоғи бошқасинининг ўз ваколат доирасидан чиқмаслигини, бошқа тармоқ ваколати доирасига ўтиб кетмаслигини назорат ҳам қилиб туради, шу тариқа ҳокимиятнинг суиистеъмол қилинишини олди олинади.

Ҳокимиятлар бўлиниши чинакам бўлиши учун, унда «бир-бирини тийиб туриш ва ўзаро мувозанатда ушлаб туриш» тизими амал қилиши керак. Бу тизим нафақат ҳокимиятлар бўлинишини, балки, уларнинг бир-бирини ўзаро тийиб туришини ва бир бирининг фаолият доирасига дахл қилмаслигини таъминлайди. Ҳокимиятлар бўлиниши назарияси-нинг мазмун моҳиятини тўла тушуниш учун албатта, унинг шаклланиши тарихига бир назар ташлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳокимиятлар бўлиниши назарияси узоқ давом этган тараққиёт йўлини босиб ўтган. Мутахассисларнинг таъкидлашича, ҳокимиятлар бўлиниши ҳақидаги дастлабки фикрлар қадимга бориб тақалади. Давлат ва давлат ҳокимияти шароитида яшаган одамлар аста - секин давлат, салтанатнинг кучи, унинг жамиятда, инсонлар ҳаётида тутадиган ўрни ҳақида таҳлилий фикр юритиб, давлат ҳокимиятининг бир ҳукмдор, ёки биронта орган қўлида бутунлай тўпланиб қолиши - жамият тараққиёти, халқ учун хавфли эканлигини, бу ҳолат муқаррар равишда ҳокимиятни суиистеъмол қилинишига олиб келишини чуқур англаб етганлар.Ўша даврнинг илғор кишилари бундай ҳолатнинг олдини олишга қаратилган механизм ишлаб чиқиш зарурлигини тушуниб, бу борада муҳим қарашларни илгари сурганлар.

> “Яна бир бор шуни такрорлаб айтиш керакки, бугунги кунда Ўзбекистонда сиёсий тизим тикланаётган, ҳокимият турли тармоқларининг фаолияти шаклланаётган масъулиятли бир пайтда уларнинг ҳаракатларини бир-бирига уйғунлаштириш, улар ўртасидаги номутаносибликни бартараф этиш, келгусида низо-адоватларга олиб келиши мумкин бўлган ҳолатларга чек қўйиш – буларнинг ҳаммаси бугунги ва эртанги ҳаётимизнинг ҳал қилувчи масалалари эканини аксарият жамоатчилигимиз, халқимиз тўғри тушунади, яхши англайди.
>
> Агар биз ҳокимият турли тармоқлари ўртасидаги номутаносибликка бепарво қарасак, мана шундай иллатларнинг томир отиб кетишига йўл қўйиб берган бўламиз. Бу эса охир-оқибатда сиёсий ҳаётимизнинг соғлом муҳитига, унинг демократик пойдеворига салбий таъсир кўрсатиши муқаррар. Буни ҳаммамиз бошқа давлатларнинг мисолида яққол кўриб турибмиз”. Ислом Каримов

Анъанавий тарзда ҳокимиятлар бўлиниши ғоясининг илк замини сифатида қадимги Юнонистон ва қадимги Рим қайд этилади. Платон, Арасту ва бошқа антик олам мутафаккирлари ўзлари яшаб турган давлат тузилмалари сиёсий тузилиши ва бошқарув шаклларини ҳар томонлама таҳлил этиш асосида муайян назарий, амалий хулосаларни шакллантирганлар.

Ҳокимиятлар бўлиниши ҳақидаги қарашлар кейинчалик инглиз файласуфи Джон Локк томонидан назарий жиҳатдан

ривожлантирилган. Локк ҳокимиятлар тизимида қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг ўрнини гарчи, мутлоқлаштирмаган бўлса-да, бироқ бошқаларидан устун қўйган.

Локкнинг қарашларини Шарл Луи Монтескье ҳар томонлама ривожлантириб, уни тугал, классик бир назария даражасига кўтарган. Ҳокимиятлар бўлиниши назариясининг ривожига, айниқса унинг «бир-бирини тийиб, мувозанатда ушлаб туриш» тизимининг бойитилишига, бу назариянинг ҳозирги замон қўринишидаги шаклининг ишлаб чиқилишига Т.Пейн, Т.Джефферсон, А.Гамильтон, Д.Мэдисон, Д. Джеейлар ҳал қилувчи ҳисса қўшишган.

Ҳокимият тармоқларининг “бир -бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” принципини назарий жиҳатдан янада ривожлантирган ва уни амалиётга тадбиқ этишга катта ҳисса қўшган давлат арбоби, икки марта АҚШ Президенти бўлган Джеймс Медисон (1751 - 1836) ҳисобланади.

Медисоннинг хизмати шундаки, у бир-бирини тийиб ва мувозанатда ушлаб туриш тизимининг шундай бир механизмини ишлаб чиққанки. унга кўра ҳокимиятнинг ҳар бир тармоғи нисбатан тенг ҳисобланади. Медисонча бир-бирини тийиш ва мувозанатда бўлиш принципи ҳокимият уч тармоғи ваколатларининг қисман бир - бирига мос келишини тақозо этади.

Ҳозирги кунда ҳокимиятлар бўлиниши принципи демократик ҳуқуқий ривожланиш йўлидан кетаётган давлатларда ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан эътироф этилган ҳамда давлатчилик тизимида амалга оширилиб келинмоқда.

Ҳокимиятлар бўлиниши принципининг асосий моҳияти “бир-бирини тийиб, ўзаро мувозанатда ушлаб туриш” механизмида мужассамлашган бўлиб, унда ҳокимият тармоқларининг ўзаро мутаносиб ва мувозанатли тарзда фаолият олиб бориши таъминланади. Бунда нисбатан мустақил бўлган ҳокимият тармоқлари бир-бирининг ўз ваколат доирасида иш юритиши устидан назорат олиб бориш баробарида, зарур ҳолларда бири-бирини “тийиб” ҳам туради. Айни пайтда, ҳокимиятнинг тармоқларга бўлиниши охир-оқибат ўзаро манфаатларнинг шундай бир мувозанатини, мутаносиблигини таъминлаш керакки, натижада ҳокимиятнинг моҳиятан яхлитлиги таъминланиши керак. Ҳокимиятлар ўртасидаги мувозанат - бу доимо бирдек турадиган ва ўзгармайдиган категория эмас, албатта. Бунга, ўз вақтида ҳокимиятлар бўлиниши назариясининг асосчиларидан бири бўлган

буюк француз мутафаккири Ш.Л.Монтескье катта эътибор қаратиб, “ҳокимиятни зарур ҳолларда уйғунлаштириш, тартибга солиш, тийиб қўйиш, ҳаракатга келтириш, бирон тасига бошқасини тийиб тура олиши учун бироз туртки бериш” кераклигини таъкидлаган эди[1].

Юқорида таъкидланганидек, ҳокимиятлар бўлиниши принципининг ҳақиқий амалга ошиши учун унда «бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш» тизимининг мавжудлиги ва реал ишлаши муҳим. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида «бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш» тизимининг ҳуқуқий асослари мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикасида ҳокимиятлар бўлиниши принципи шунда кўринадики, мамлакатда қонун чиқарувчи ҳокимият Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади.(76-модда); ижро ҳокимияти Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан амалга оширилади; Суд ҳокимияти – Ўзбекистон Республикаси Конституциявий Суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик Суди бошчилик қиладиган тегишли судлар тизими томонидан амалга оширилади.

109-модда.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди:

1) Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари қарорларининг, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонларининг, ҳукуматнинг ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорларининг, Ўзбекистон Республикасининг давлатлараро шартномавий ва бошқа мажбуриятлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мослигини аниқлайди.

Ҳокимият тармоқларининг ўзаро бир-бирини тийиб туриши механизми ҳақида гап кетганда, мисол тариқасида, «ўзаро тийиб турувчи ва мувозанатда ушлаб турувчи» механизмининг қонун чиқарувчи ҳокимиятга нисбатан қандай тийиб туриш чора-воситалари борлигини краб чиқиш мақсадга мувофиқ. онун чиқарувчи ҳокимиятга нисбатан амалдаги «ўзаро тийиб турувчи ва мувозанатда ушлаб турувчи» ташкилий-ҳуқуқий чоралар сирасига, аввало Конституциявий Суд томонидан қонун чиқарувчи ҳокимият ҳужжатларининг Конституцияга мослигини текшириш ваколатини кўрсатиш жоиз (конституциявий контроль). Суд ҳокимиятининг тизимига кирадиган ушбу суд қонун чиқарувчи

[1] История политических и правовых учений. Под ред. д.ю.н., проф. О.Э.Лейста. – М.: Зерцало, 2006. –С.276.

ҳокимият ҳужжатларининг конституция асосида, унинг доирасидан чиқмаган ҳолда ҳужжатлар қабул қилинишини текширади, ва шу тариқа бу ҳокимиятни «тийиб» туради. Бундан ташқари, қонун чиқарувчи ҳокимиятга нисбатан “таъсир чоралари” Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлис қабул қилган қонунларига нисбатан нисбий «вето» ҳуқуқининг аҳамиятини таъкидлаш зарур.

Шу ўринда амалдаги Конституциянинг 89-моддасида Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат бошлиғидир ва давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлаши мустаҳкамлаб қўйилган[1], бунда Ўзбекистон Республикаси Президенти ташкилий жиҳатдан бирон-бир ҳокимият тармоғига бевосита мансуб бўлмасдан, балки, умумдавлат манфаатлари нуқтаи-назаридан давлат органлари фаолиятини мувофиқлаштиради.

Давлат раҳбари сифатида Ўзбекистон Республикаси Президенти «бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш» механизмидаги муҳим воситалардан бири, Конституциянинг 95-моддаси 1-бандида мустаҳкамланган бўлиб, унга кўра, «Қонунчилик палатаси ёки Сенат таркибида уларнинг нормал фаолиятига таҳдид солувчи ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда ёхуд улар бир неча марта Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига зид қарорлар қабул қилган тақдирда, шунингдек Қонунчилик палатаси билан Сенат ўртасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг нормал фаолиятига таҳдид солувчи ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди билан бамаслаҳат қабул қилган қарори асосида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси, Сенати тарқатиб юборилиши мумкин». Бу ташкилий чора, башарти қонун чиқарувчи ҳокимият

> Ўзбекистон Республикасининг Президенти:
>
> 17)Ўзбекистон Республикасининг қонунларини имзолайди ва эълон қилади; қонунга ўз эътирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қайтаришга ҳақли;

[1] Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 11 апрелдаги ЎРҚ–89-сон Қонуни таҳririда -Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 15-сон, 152-модда.

ноконституциявий ва юқори вакиллик органи шаънига мос келмайдиган фаолият олиб боришининг олдини олишга қаратилиши баробарида давлат ҳокимияти органларининг бир маромда ишлашини таъминлашга қаратилгандир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан ижро ҳокимияти таркибини шакллантиришга доир ваколатларини моҳиятан, ҳокимият тармоқлари ўртасида «бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш» механизми элементлари сирасига киритиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 83-моддада мустаҳкамланган қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини ҳам мазмунан "Бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш" тизимига киритиш мумкин. Бинобарин, мазкур субъектлар қонун лойиҳаларини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонунчилик палатасига киритиш орқали қонун ижодкорлик жараёнига таъсир этади ва бу ҳолат, охир -оқибатда қонун чиқарувчи ҳокимият қайси масалага доир қонунни қабул қилиш масаласини ҳал этишнинг якка соҳиби бўлишини истисно этади, шу тариқа ҳокимиятлар ўртасида ваколатлар, манфаатлар мувозанати таъминланади. Шу тариқа, қонун чиқарувчи ҳокимият Конституцияда қатъий белгилаб қўйилган субъектлар томонидан тақдим этиладиган қонун лойиҳалари устида иш олиб боради.

Маълумки, қонунларнинг ижросини ташкил этиш ва таъминлаш масаласи долзарб масала ҳисобланади. Шунга боғлиқ ҳолда, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият ўртасида мувозанатни таъминлашга қаратилган яна бир ташкилий-ҳуқуқий механизм ҳақида фикр юритиш жоиз. Конституцияга мувофиқ қонун чиқарувчи ҳокимият қабул қилган қонунларни ижросини ташкил ва таъминлаш ижро ҳокимиятининг зиммасига юклатилган бўлиб, у бу вазифани амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудига барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради (98-м., 2-хат боши, 6-б., 1 қисм.) Айтиш мумкинки, қонунларнинг ижроси ижро ҳокимияти фаолиятига боғлиқ эканлиги боис, ушбу ушбу ваколат ҳокимият тармоқлари ўртасидаги муносабатга таъсир этиб, улар ўртасида мувозанатни таъминлашга хизмат қилади, деб эътироф этиш мумкин.

Ўзбекистон давлат ҳокимияти тизимида ҳокимиятлар бўлиниши принципи ва унинг самарали фаолият юритишини таъминлашга

қаратилган “бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” механизмини такомиллаштириш давлат бошқарувини демократлаштиришнинг муҳим йўналиши сифатида майдонга чиқмоқда.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Ўзбекистон давлат ҳокимияти тизимида ҳокимиятлар бўлиниши принципи ва унинг самарали фаолият юргишини таъминлашга қаратилган “бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” механизмининг ҳуқуқий, ташкилий асослари мавжуд, бугуни кундаги муҳим вазифа – ҳокимиятлар бўлиниши принципини амалга оширишни такомиллаштиришдир.

Айтиш жоизки, умуман, ҳокимиятлар бўлиниши принципи, ва унинг чинакамлигини таъминловчи «бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш» механизмининг реал амал қилиши, олимлар таъкидлаганидек, жуда кўп сиёсий, иқтисодий, маданий, ташкилий омилларга боғлиқ, бироқ бир ҳолат аниққи, ҳокимиятлар бўлиниши принципи демократиянинг ажралмас бир жиҳати, унинг ҳуқуқий шаклидир, зеро қаерда ҳақиқий демократия мавжуд бўлса, ўша жойда чинакам ҳокимиятлар бўлиниши мавжуд бўлади.

Давлат механизмида қонун чиқарувчи, ижро ва назорат ҳамда одил судлов фаолиятини амалга оширувчи органларнинг ўрни

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси давлат органлари тизими мамлакатимиз олдида турган вазифаларга мос ҳолда шаклланган. Ушбу тизимда Президентлик институтининг тутган ўрни ўзига хосдир. Мустақиллик йилларида мазкур институт жамиятимизда кечаётган демократик ўзгаришларга мос ҳолда эволюцион ривожланиш даврини босиб ўтди. Мустақилликнинг дастлабки мураккаб, оғир йилларида, яъни моҳиятан бутунлай бошқача бўлган эски тузумдан янги демократик жамиятга ўтиш даврида Президент бошчилигидаги кучли ижро ҳокимияти самарали фаолият олиб борганлиги тарихий аҳамият касб этди. Ўз вақтида И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Кучли ижро ҳокимияти бўлмаса, ҳатто энг демократик йўл билан қабул қилинган қарорлар ҳам бажарилмаслиги мумкин”[1]. Бинобарин, бир тузумдан иккинчисига ўтиш ўта мураккаб бир давр бўлиб, эски, умрини ўтаган

[1] Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли // Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. –Т., 1996. -Б.49.; Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент: O`zbekiston, 2011. – 440 б.

муносабатларни тугатиб, уларнинг ўрнига янгилари келиши бутун жамиятнинг, унинг барча жабҳаларини тубдан ўзгаришини тақозо этади. Муҳими, бу жараён, яъни эскининг ўрнига янгининг келиши анча оғриқли жараён бўлиб, бу даврда муҳими - жамиятда қонунийлик, ижтимоий тартибот, ижтимоий тотувлик ва интизомнинг қарор топиши ҳисобланади. Зотан шу аснодагина янги жамият қуриш ҳақида ўйласа, яратувчилик фаолияти билан шуғулланса бўлади. Бундай ҳолатни таъминлашда ижро ҳокимиятининг масъулияти ва имконияти катта. Шу боис ҳам, қийинчиликларга бой, мураккаб бу даврда кучли ижро ҳокимиятигина барқарорликни таъминлай олиши мумкин.

Шу ўринда мамлакатимизда Президентлик институтининг жорий этилганлиги, давлат бошқарув шаклининг президентлик республикаси шакли қабул қилинганлиги ҳамда "ўзбек модели" деб жаҳонда эътироф этилган ривожланиш йўли танланганлиги ўтиш даври қийинчиликларидан жиддий асоратсиз ўтиб кетиш, жамиятда барқарорликни сақлаб, яратувчилик меҳнати билан шуғулланиш имконини берди.

> "Биз ислоҳотларни инқилобий усулда, яъни "шок терапияси" йўли билан амалга оширишдан онгли равишда воз кечиб, тадрижий тараққиёт йўлини танлаб олганимиз туфайли халқимизни қандай оғир оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган иқтисодий ва **ижтимоий** тўфонлардан асраб қолишга муваффақ бўлганимизни бугун ҳаётнинг ўзи тасдиқлаб бермоқда". И.Каримов

Кейинчалик, ижтимоий-сиёсий ҳаёт демократик асосларининг кучайиши, сиёсий партияларнинг жамият ва давлат бошқарувида иштирокининг кенгайиши давлат бошқарувини янада демократлаштиришга, либераллаштиришга ва шу аснода 2007 йилда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 89-моддаси қуйидаги таҳрирда баён этилишга асос бўлди: "Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат бошлиғидир ва давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлайди"[1]. Шу тариқа, Президент бирон-бир ҳокимият тармоғига бевосита мансуб бўлмасдан, балки давлат органлари тизимининг бир маромда, барқарор самарали фаолият олиб боришини таъминлайди. Гарчи

[1] Ушбу 89-модда Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 11 апрелдаги ЎРҚ–89-сон Қонуни таҳririда // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 15-сон, 152-модда.

Президент ижро ҳокимиятининг бевосита раҳбари бўлмаса-да, бироқ, ижро ҳокимиятининг барқарор, бир маромда ва бошқа давлат органлари билан баҳамжиҳат ишлашини таъминлашга қаратилган ваколатлари мавжуд.

Шунга боғлиқ ҳолда Президентнинг ижро ҳокимиятига доир ваколатлари сирасига республика олий ҳокимият ва бошқарув органларининг баҳамжиҳат ишлашини таъминлаш, вазирликлар, давлат қўмиталари ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига биноан тузиш ва тугатиш, шу масалаларга доир фармонларни кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритиш; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари кўриб чиқиши ва тасдиқлаши учун Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзодини тақдим этиш ҳамда уни истеъфога чиққанда, Бош вазирга нисбатан билдирилган ишончсизлик вотуми Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари томонидан қабул қилинганда ёхуд қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда лавозимидан озод қилиш; Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини тасдиқлаш ва лавозимларидан озод қилиш, вилоятлар ҳокимларини ҳамда Тошкент шаҳар ҳокимини қонунга мувофиқ тайинлаш ҳамда лавозимидан озод этиш; Конституцияни, қонунларни бузган ёки ўз шаъни ва қадр-қимматига доғ туширадиган ҳатти-ҳаракат содир этган туман ва шаҳар ҳокимларини Президент ўз қарори билан лавозимидан озод этиш, республика давлат бошқаруви органларининг ва ҳокимларнинг қабул қилган ҳужжатларини улар қонун ҳужжатлари нормаларига номувофиқ бўлган ҳолларда тўхтатиш, бекор қилиш; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида раислик қилиш; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатига Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг раиси, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раиси лавозимларига номзодларни тақдим этиш кабилар киради[1].

Айни пайтда, Асосий Қонунимизнинг 94-моддасида мустаҳкамланганидек, Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституция ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш

[1]93-модданинг биринчи қисми 16-банди Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 16 апрелдаги ЎРҚ-366-сонли Қонуни таҳririда -ЎР ҚҲТ, 2014 й., 16-сон, 176-модда.

юзасидан республиканинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Бугунги кунда, мамлакатимизда ҳокимиятлар бўлиниши шароитида Президентлик институти давлат органларининг Конституция ва қонунларга асосланган фаолияти ва ўзаро муносабатида мувофиқлик, бир маромийлик ҳамда ҳамкорликни таъминлаш кафолати сифатида майдонга чиқмоқда.

Ҳозирги замон давлатчилиги ривожининг муҳим тенденцияларидан бири – давлат органлари тизимида парламентнинг роли ошиб бориши эканлигини таъкидлаш зарур. Қонун чиқарувчи органлар умумий ном “парламент” атамаси орқали номланади. Англия, Канада ва Ҳиндистонда қонун чиқарувчи органлар, айнан шу ном билан аталади, бошқа давлатларда эса бошқача номланади, масалан- Ўзбекистонда - Олий Мажлис, Америка Қўшма Штатларида - Конгресс, Польша ва Литвада- Сейм, Россияда - Федерал Собрание (Мажлис), Исроилда - Кнессет, Туркманистонда - Межлис ва шу каби.

Парламентнинг тарихан таркиб топган функциялари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- Конституция ва қонунларни қабул қилиш;
- бюджетни тасдиқлаш;
- ҳукумат устидан назорат;
- ишонч ва ишончсизлик вотумини эълон қилиш ва бошқалар.

Таъкидлаш лозимки, дунёдаги мавжуд парламентларнинг кўпчилиги икки палатали ҳисобланади, юқори палата, анча демократик характерга эга бўлган қуйи палатага нисбатан ўзига хос бастма-бас турувчи тузилма ролини ўтайди. Ўзбекистонда ўтказилган парламент ислоҳотлари ҳам қонунларнинг сифатини яхшилаш ва минтақаларнинг манфаатини тўла ҳисобга олиш манфаатларини назарда тутади.

Гарчи жаҳон давлатлари парламентларида вазифалари, тузилиши, иш юритиш тартиби бўйича умумийлик мавжуд бўлса-да, бироқ шунга қарамасдан, ҳар бир давлат парламенти муайян хусусиятларга эга. Масалан, Буюк Британия Парламенти ўз ичига давлат бошлиғи - монархни, Лордлар палатаси ва Умумий палатани олади.

Буюк Британия парламенти юқори палатаси қуйи палата қонун лойиҳаларига нисбатан камдан - кам вето ҳуқуқини қўллайди, қўллаган тақдирда ҳам, бундай ветони қуйи палатанинг оддий

кўпчилик овози билан бартараф этиш мумкин. Мураккаб жиҳати шундаки, парламент сессиясининг йилига бир марта чақирилишини назарда тутсак, вето қўлланилган қонун лойиҳанинг кучга кириши бир йилга чўзилиши мумкин.

Монарх Буюк Британия Парламенти қабул қилган барча қонунларни, амал қиладиган конституциявий одатга кўра, ўз имзоси билан тасдиқлайди, бироқ сал кам уч юз йил давомида бирон марта вето ҳуқуқини қўлламаган. Қизиғи шундаки, конституциявий доктринага кўра, давлат бошлиғи Парламентнинг бир таркибий қисми ҳисобланса-да, бироқ ҳокимиятлар бўлиниши концепциясига кўра, у ижро ҳокимияти таркибига киради[1]. Шу ўринда, ҳокимиятлар бўлиниши классик назариясининг муҳим қоидаларига риоя қилган ҳолда,

«Парламентимиз томонидан амалга оширилган ишлар демократик ислоҳотларни ҳаётимизга жорий этишда, фуқаролик жамияти қуриш йўлида қўйган қадамларимизда муносиб ҳисса бўлди, десак ҳеч қандай хато бўлмайди.

Ўтган давр мобайнида ҳаммаси бўлиб 140 дан ортиқ қонун ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. И.Каримов.

ушбу принцип ҳар бир давлатда ўзига хос жиҳатларга эга бўлиши мумкинлигини эътироф этиш керак.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи Ўзбекистон Республикасининг олий давлат вакиллик органи бўлиб, у икки палатадан - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси (қуйи палата)дан ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати (юқори палата)дан иборат. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонунчилик палатаси сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида беш йил муддатга сайланадиган бир юз йигирма депутатдан иборат. Депутатлар сайлови Ўзбекистон Республикаси фуқаролари томонидан қонунга мувофиқ умумий, тенг ва тўғридан тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати ҳудудий вакиллик палатаси бўлиб, Сенатнинг беш йил муддатга сайланадиган аъзоларидан ташкил топган. Сенат аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда - олти кишидан сайланадилар (84та).

[1] Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. - М.: Юристь. 2000. 387-388 с.

Сенатнинг ўн олти нафар аъзоси Ўзбекистон Республикаси Президенти фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ва алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан томонидан тайинланади (84+16=100).

Ҳокимиятлар бўлиниши принципига мувофиқ, Ўзбекистонда ижро ҳокимияти Вазирлар Маҳкамаси томонидан амалга оширилади.

Ижро ҳокимияти бу – Конституция ва қонунларнинг ижросини ташкил этадиган ва шу мақсадда умуммажбурий норматив-ҳуқуқий актлар қабул қиладиган ҳамда бошқа ҳокимият тармоқларига таъсир этиш имконини берувчи ваколатларга эга бўлган, жамиятда тартибот ва барқарорликни ўрнатадиган, вертикал бўйсуниш муносабатларига асосланадиган давлат ҳокимиятининг мустақил тармоғидир.

Ижро ҳокимиятининг умумий белгилари сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1)Ижро ҳокимиятининг шаклланиши ва фаолият юритишининг қонунийлиги, легаллиги ва легитимлилиги;

2)Ижро ҳокимиятининг ҳокимият тармоғи сифатида ўз вазифаларини бажаришда мустақиллиги;

3)Ижро ҳокимиятининг жамият ривожини таъминлашда универсал зарурлиги;

4)Ижро ҳокимиятининг ўз олдига қўйган вазифа ва мақсадларга эришишида тегишли мажбурлов ваколатларига эгалиги;

5)Ижро ҳокимияти мустақил ҳокимият тармоғи сифатида ўз ички тизими-тузилмасига эгалиги;

6)Ижро ҳокимиятининг ўз вазифаларини адо этиш чоғида умуммажбурий ижроия-фармойиш бериш тусидаги меъёр-қоидалар ишлаб чиқиш (тартибга солиш ваколати) ҳуқуқига эгалиги.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 16 апрелда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 32,78, 93, 98, 103 ва 107-моддаларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” Қонунига биноан Асосий Қонунимизнинг Вазирлар Маҳкамасига оид 93-моддаси янги таҳрирда берилди. Қайд этилган модданинг 2-бандида мустаҳкамланганидек, Вазирлар Маҳкамаси:

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 106-моддаси:

Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади.

1) самарали иқтисодий, ижтимоий, молиявий, пул-кредит сиёсати юритилиши, фан, маданият, таълим, соғлиқни сақлашни ҳамда иқтисодиётнинг ва ижтимоий соҳанинг бошқа тармоқларини ривожлантириш бўйича дастурлар ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши учун жавобгар бўлади;

2) фуқароларнинг иқтисодий, ижтимоий ва бошқа ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади;

3) давлат ва хўжалик бошқаруви органлари ишини мувофиқлаштиради ва йўналтиради, уларнинг фаолияти устидан қонунда белгиланган тартибда назоратни таъминлайди;

4) Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Олий Мажлис қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди;

5) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳар йили мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг энг муҳим масалалари юзасидан маърузалар тақдим этади;

6) ушбу Конституция ва Ўзбекистон Республикаси қонунларида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ҳокимиятлар бўлиниши тизимида суд ҳокимияти ўзига хос ўрин тутади. Бу ўзига хослик унинг фаолияти асосларида намоён бўлади. Айтиш мумкинки, ушбу ҳокимият тармоғи қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятдан фарқли равишда бошқа ҳокимият тармоқлари, ёки бошқа давлат органлари билан ўзаро ҳаракатга киришмасдан ўзи фақат қонунларга асосланган ҳолда, мустақил равишда иш кўради. Масалан, Олий Мажлис билан Ҳукумат фаолияти ўзаро бир-бири билан боғлиқ, ижро ҳокимиятининг асосий вазифаси қонунларнинг ижросини таъминлаш, унинг фаолияти парламент назорати остида кечади. Шу маънода ҳокимият тармоқлари ўртасида айнан суд ҳокимияти функционал ва ташкилий жиҳатдан мустақил бўлиши имкониятлари мавжуд. Конституциямизда мустаҳкамланганидек, Ўзбекистон Республикасида суд тизими беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ва

жиноят ишлари бўйича олий судлари, Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик судидан, шу муддатга тайинланадиган фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоят ва Тошкент шаҳар судлари, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича туманлараро, туман, шаҳар судлари, ҳарбий ва хўжалик судларидан иборат.

Суд ҳокимияти бу – қонун асосида давлат ва фуқаро, фуқаролар, юридик шахслар ўртасида ижтимоий низоларни ҳал этиш учун ташкил этиладиган давлат ҳокимиятининг алоҳида ва мустақил тармоғи бўлиб, у қонунларнинг конституциявийлиги, фуқароларнинг ижро ҳокимияти ва унинг мансабдор шахслари билан бўладиган ўзаро муносабатида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза этиш, жиноятларни тергов қилишда ва оператив-тезкор фаолият олиб боришда фуқаролар ҳуқуқларига риоя этилиши юзасидан назорат олиб бориш ва муҳим аҳамиятга молик юридик ҳужжатларни белгилашга қаратилган фаолият олиб боради.

Суд ҳуқуқ соҳасидаги ислоҳотларнинг мазмун ва моҳияти суднинг жамиятимизда тутган ўрнини янада кўтариш, уни ҳокимиятнинг мустақил тизимига айлантириш, суд органларини фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи нифузли ва самарали институтга айлантиришга қаратилгандир. Айни пайтда, суд тизимидаги ислоҳотлар қисқа бир давр ичида тезгина амалга ошириладиган тадбир бўлмай, балки суд тизимини такомиллаштиришга қаратилган ва давр талабларидан келиб чиқадиган динамик жараёндир. Давлат механизми ҳақида фикр юритишда прокуратура органларининг ушбу тизимда тутган ўрни масаласига тўхталиш зарур.

Аввало, суд ҳокимиятини босқичма-босқич мустаҳкамлаб бориш, суднинг мустақиллигини таъминлаш, уни собиқ тузумда бўлгани каби қатағон қуроли ва жазолаш идораси сифатидаги орган эмас, балки инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя ва муҳофаза этишга хизмат қиладиган том маънодаги мустақил давлат институтига айлантиришга қаратилган кенг кўламли ташкилий-ҳуқуқий чора-тадбирлар амалга оширилди. И.Каримов

Бинобарин, ҳуқуқий давлат қуришда ва ҳуқуқий давлатнинг фаолиятида қонун устуворлиги, қонунларнинг тўла ижро

этилиши муҳим аҳамиятга эгадир. Ушбу вазифани бажаришда прокуратура органларининг фаолияти муҳим ўрин тутади. Прокуратура органлари барча ҳуқуқ субъектлари, яъни давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, хўжалик юритувчи субъектлар ва фуқаролар томонидан қонунларнинг тўлиқ ва аниқ, бир хилда бажарилиши устидан назорат қилади.

Шу муносабат билан прокуратура органларининг давлат органлари тизимида тутган ўрни ҳақида фикр юргизиш аҳамиятга моликдир. Сабаби, МДҲ давлатларида, жумладан, Ўзбекистонда давлат ҳокимияти тизими ҳокимиятлар бўлинишига асосланиб, фаолият юргиза бошлаганлиги муносабати билан, прокуратура органлари ҳокимиятнинг қайси тармоғига киради? – деган масала аҳамиятга молик. Бундан ташқари, илмий ва ўқув адабиётида, олим ва мутахассислар ўртасида ҳам бу масалада умумий фикр кузатилмайди.

Прокуратура органларининг қайси ҳокимият тармоғига кириши ҳақида Конституция ва Прокуратура ҳақидаги қонунда алоҳида қоида мустаҳкамланмаган. Айни пайтда, бундай ҳолат нафақат бизнинг қонунчилигимиз, балки кўпчилик МДҲ давлатлари қонунчилиги учун ҳам хос эканлигини таъкидлаш зарур[1].

Шу муносабат билан, Марказий Осиё мамлакатлари Конституцияларида прокуратура органлари ва уларнинг давлат механизмида тутган ўрни масаласига бироз тўхташ жоиз, чунки бу давлатлар ривожланишида муайян яқинлик ва ўхшашликлар мавжуд. Жумладан, Тожикистон Конституциясида суд ҳокимиятига бағишланган 8-бобдан сўнг «Прокуратура» деб номланган 9-бобда прокуратура органларига доир қоидалар гарчи алоҳида мустаҳкамланган бўлса-да, бироқ бу органларнинг бирон-бир ҳокимият тармоғига кириш - кирмаслиги ҳақида қоидалар йўқ; Туркманистон Конституциясида ҳам 7-бўлим прокуратура органларига махсус бағишланган бўлиб, бироқ, унда бу органнинг ҳокимият тизимида тутган ўрни масаласи очиқ қолганлигини кузатиш мумкин; Қозоғистон Конституциясида прокуратура ҳақидаги қоидалар суд ҳокимиятига бағишланган бобда берилган бўлса-да, бироқ прокуратура органининг мустақил давлат органи тизими эканлиги қатъий белгилаб қўйилган, унда, прокуратура анъанавий

[1] Кенгроқ бу ҳақда қаранг: Б.А. Миренский «Место органов прокуратуры в системе государственной власти // Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – давлат ва жамият ислоҳотининг ҳуқуқий асоси. Тўплам. ТДЮИ. 2002. 107- 115 бетлар: З.Исламов. К какой власти отнести прокуратуру» // Народное слово, 2003 йил, 14 апрель.

функцияларидан ташқари яна, давлат номидан, мамлакат ҳудудида қонун ва қонуности актларининг *аниқ қўлланиши устидан ҳам назорат олиб бориши* мустаҳкамланган. Фақат Кирғизистон қонунчилигида, аниқроғи Қирғизистоннинг Прокуратура тўғрисидаги қонунининг 1-моддасида бу масалада аниқликни кўриш мумкин: унда «Қирғизистон Республикаси Прокуратураси – ижро ҳокимияти тизимидаги давлат органидир», деб мустаҳкамлаб қўйилган.

Прокуратура органлари фаолиятидаги қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назорат олиб бориши функцияси бор ёки йўқлиги, бизнингча бу жойда аҳамиятли, чунки, шу функция прокуратура органларида бўлмаса, бу ҳолда унинг бирон-бир ҳокимият тармоғига яқин туришини эътироф этиш мумкин бўлар эди. Шу боис, МДҲ давлатлари ичида Грузия Конституцияси бу масалада янгича ёндошган дейиш мумкин, унинг 92- моддасида «прокуратура – суд ҳокимияти идораси бўлиб, у жиноий-ҳуқуқий таъқиб, суриштирувни ва жазоларни ижро этиш устидан назоратни, шунингдек, судда давлат қораловини амалга ошириши» мустаҳкамланган. Демак, Грузия прокуратурасида қонунларнинг аниқ ва бир хилда ижро этилиши устидан прокуратуранинг умумий назорати функциясининг мавжуд эмаслиги, ушбу органлар тизимини суд ҳокимияти таркибига киритишга асос бўлган, дейиш мумкин. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, прокуратуранинг қайси давлат ҳокимияти тармоғига мансублиги масаласида қардош республикалар қонунчилигида ҳам аниқлик кам.

Айни пайтда, кўпгина давлатларда прокуратура органлари суд ва ижро ҳокимиятининг ўртасида турадиган тузилма мақомига эга. (Италия, Польша ва б.)

Шу ўринда бир ҳолатни таъкидлаш зарур. Прокуратура органларининг вазифалари, ваколатлари, давлат ҳокимиятида тутган ўрни турли давлатларда турлича, масалан, АҚШда Адлия вазири бош прокурор вазифасини ўтайди, Италия, Испания ва Бельгияда эса прокуратура судлар ҳузурида амал қилади, баъзи давлатларда, жумладан, Буюк Британияда прокуратура институти мавжуд эмас унинг функциялари тегишлича адвокатлар корпуси аъзолари томонидан, муҳим ишлар юзасидан эса оммавий таъқиб директори томонидан амалга оширилади.

Сўнгги йилларда юртимизда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятида қонунийликни таъминлаш борасида жиддий ишлар амалга оширилди. Биринчи навбатда, прокуратура фаолиятини ислоҳ қилиш, уни собиқ тузум даврида бўлганидек партиявий элита қўлидаги жазолаш қуроли эмас, балки қонунларнинг қатъий ижро этилишини, мамлакатимизда демократик ислоҳотларнинг изчил ривожланишини, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг ишончли ҳимоя қилинишини таъминлайдиган органга айлантириш бўйича салмоқли ишлар

Бугунги кунда прокуратура органлари Ўзбекистон давлат механизмида марказлашган алоҳида органлар тизимини ташкил этади. Шу билан бирга, у ўз фаолиятининг мазмунига кўра, яъни барча ҳуқуқ субъектлари томонидан қонунларнинг тўла ва оғишмай бажарилиши устидан умумий назорат олиб бориши билан **қонунларнинг ижросини** таъминлашга хизмат қилишини эътироф этиш керак.

Глобаллашув ва ахборотлашув асри шароитида Ўзбекистон Республикасида давлат механизмини ислоҳ этиш вазифалари

Таъкидлаш керакки, мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик ислоҳотлар ўз миллий тажрибамиз ҳамда жаҳоннинг ривожланган давлатлари ижобий тажрибасига таянмоқда. Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, “биз давлатимиз келажагини ўз қобиғимизга ўралиб қолган ҳолда эмас, балки умумбашарий ва демократик қадриятларни чуқур ўзлаштирган ҳолда тасаввур этамиз. Биз истиқболимизни тараққий топган мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиб, давлат ва жамият бошқарувини эркинлаштириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, фикрлар ранг-баранглигини ўз

Ҳозирги пайтда мамлакатимиз аҳолисининг сиёсий-ҳуқуқий маданияти ва **ижтимоий** онг даражасининг ўсиб бориши, жамиятни демократлаштириш ва либераллаштириш жараёнларининг жадал ривожланиши, юртимизда кўппартиявийлик тизимининг тобора мустаҳкамланиши давлат ҳокимиятининг учта субекти, яъни давлат бошлиғи бўлган Президент, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар ўртасидаги ваколатларнинг янада мутаносиб тақсимланишини таъминлаш учун зарур шарт-шароитларни юзага келтирмоқда. И.Каримов

ҳаётимизга янада кенгроқ жорий қилишда кўрамиз”[1].
Мамлакатимизда давлат ҳокимияти тизимини такомиллаштириш ва улар фаолиятини янада демократиялаштириш соҳасида катта ишлар амалга оширилди ва оширилиб келинмоқда. Бу соҳадаги энг муҳим ютуқлардан бири, бу - демократик аснода шакллантирилган қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг шакллантирилганлиги ва унинг самарали амал қилиб турганлигидир.

Мустақиллик йилларининг дастлабки паллаларида мамлакатимизда янги демократик жамият асосларини қуришдек ўта мураккаб вазифани амалга ошириш юзасидан саъй ҳаракатлар бошлаб юборилган бир пайтда жамиятимиз олдида **давлат ҳокимиятини янги демократик асосда ташкил этиш вазифаси кўндаланг бўлиб турган эди.** Ушбу вазифани амалга оширишда жаҳон давлатчилик амалиётида синалган ва ўзини оқлаган ҳокимиятлар бўлиниши принципига асосланилди.

Айни, давлат ҳокимияти тармоқлари ўртасида муносабат ва нисбат, унинг доираси ва ҳажми доимо ҳам бир хилда бўлавермаслиги мумкин. Бинобарин, бу ҳолатга таъсир этувчи объектив ва субъектив ҳолатлар бор, албатта. Масалан, янги тузум асослари шакллантирилаётган бир шароитда кучли ижро ҳокимиятига эҳтиёж туғилади. Тараққиётимизнинг дастлабки оғир ва мураккаб йилларида Ўзбекистон Президенти бошчилигида ижро ҳокимияти бошқа ҳокимият тармоқлари билан биргаликда янги жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, ташкилий-ҳуқуқий ҳамда маънавий асосларини шакллантириш вазифасини муваффақиятли амалга оширди.

Модомики, Президент бошчилигидаги ижро этувчи ҳокимият оғир ва мураккаб ўтиш даври қийинчиликларини енгишда ҳал қилувчи роль ўйнаган бўлса, кейинчалик, яъни сиёсий институтлар мустаҳкамланган, иқтисодий тузум бир маромда фаолият олиб бораётган, жамиятнинг демократик асослари мустаҳкамланган бир шароитда давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ва суд тармоқларини янада мустаҳкамлаш, ҳокимият тармоқлари мувозанатига янгича мазмун бериш вазифаси кун тартибига чиқиши объектив ҳолатдир. Ҳокимият тармоқлари ўртасидаги мақбул мувозанатни таъминлаш масаласи мураккаб, жамият ва давлат ривожига ҳамоҳанг равишда олиб бориладиган босқичма-босқич,

[1] Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. –Б.114.

қадамма-қадам амалга оширилaдиган жараёндир. Шу нуқтаи-назардан олганда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан 2007 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги Конституциявий қонуни бу масалада жуда катта ўзгаришларга асос бўлди. Бундай ўзгаришлардан муҳими – Ўзбекистон Республикаси Президентининг ижро ҳокимиятига бошчилик қилишни ўз зиммасидан соқит қилганлигида ўз ифодасини топди ва тегишлича Конституциянинг 89-моддаси қуйидаги таҳрирда ўзгартирилди: “Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат бошлиғидир ва давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлайди”. Шунга боғлиқ ҳолда, давлат раҳбари жамият ривожининг мавжуд даражасидан келиб чиққан ҳолда ўз ваколатларининг маълум қисмини Олий Мажлис ва Бош вазирга ўтказди.

Давлат ҳокимияти тармоқлари ўртасида мувозанатни таъминлашда, айниқса, қонун чиқарувчи ҳокимият билан ижро этувчи ҳокимият ўртасида ваколат ва манфаатлар мувозанатини таъминлашда парламент назоратининг ўрни ва аҳамияти ўзига хос.

Парламент назорати бу - давлат назоратининг муҳим кўриниши бўлиб, у ижро этувчи ҳокимият ва унинг тизимига кирадиган давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг томонидан Конституция, қонунларининг ижро этилиши юзасидан назорат қилиш мақсадида кузатиши, қонунларнинг ижросига тўсиқ бўлаётган ҳолатларни аниқлаш ва бартараф этиш бўйича махсус фаолиятдир.

Парламент назорати натижасида нафақат қонунларнинг ижроси, балки, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатлари ҳамда ижро ҳокимияти фаолиятида қонунийлик кучайиши таъминланади.

Айтиш мумкинки, мазкур Қонундаги қоидалар жамиятимизда, парламент фаолиятида сиёсий партияларнинг ўрни ва роли масаласида жиддий ижобий бурилиш ясади ва қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг ижро этувчи органлар фаолияти устидан парламент назорати самарадорлигини кўтаришга катта имкониятлар очиб берди. Айниқса, фуқаролик жамияти институтлари фаолиятининг, айниқса парламент ҳаётида иштирокининг кучая бориши парламент назоратининг такомиллашувига замин яратди. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси сиёсий фракцияларининг Бош вазирни

тайинлашда ва лавозимидан озод этишда ҳамда Тошкент шаҳар ҳамда вилоят ҳокимларини лавозимига тайинлаш ва лавозимидан озод этишда иштирок этишининг демократик ташкилий- ҳуқуқий асослари мустаҳкамланди.

Давлат ҳокимияти тизимини демократлаштиришда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи доирасида тақдим этган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябрда бўлиб ўтган қўшма мажлисида "Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси"да илгари сурилган ғоялар, таклиф ва тавсиялар катта аҳамиятга эга бўлиб, улар янги демократик ўзгаришларга асос бўлди. Шу ўринда, 2011 йилда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (78, 80, 93, 96 ва 98-моддаларига)"ги Қонуни муҳим қадам бўлди. Мазкур Қонун Президент – давлат бошлиғи билан қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият тармоқлари ўртасида янада мутаносиб конституциявий ваколатлар тақсимотини таъминлашга қаратилган бўлиб, унда, шунингдек, Бош вазирга ишончсизлик вотуми билдириш институти жорий этилди, айрим ваколатлар Президентдан Сенатга – Парламентимизнинг юқори палатасига ва Вазирлар Маҳкамасига берилди, маҳаллий кенгашларнинг ваколатлари сезиларли равишда кенгайтирилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасига киритилган ушбу ўзгартишларнинг мазмун-моҳияти шундан иборатки, уларга кўра, Бош вазир лавозимига номзод кўрсатиш ва уни тасдиқлашнинг янада демократик принципларини ифодалайдиган янги тартиби ўрнатилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ваколатига тааллуқли масалалар юзасидан қарорлар қабул қилиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатлари доирасидан чиқарилди. Сайловларда ғолиб чиққан сиёсий партия тақдим этган Бош вазир номзодининг Парламент томонидан кўриб чиқилиши ва тасдиқланиши ҳақидаги конституциявий тартибнинг белгиланиши, ҳукуматга нисбатан ишончсизлик вотуми институтининг жорий этилиши ва сиёсий тизимни модернизация қилиш жараёнида амалга оширилиши лозим бўладиган бошқа қатор чора-тадбирлар ўз мазмун-моҳияти билан мамлакатимизни ислоҳ этиш ва демократлаштиришнинг янги босқичини бошлаб берди.

Таъкидлаш жоизки, худди ҳаёт бир жойда тўхтаб турмаганидек, давлат ҳокимияти органлари тизими ҳам, улар ўртасидаги муносабат ҳам доимий ўзгаришда, диалектик ривожланишда давом этаверади. Шунга кўра, жамиятимизнинг бугунги кундаги ривожланиш эҳтиёжлари мамлакатда давлат ҳокимияти тармоқлари ўртасидаги муносабатда “ўзаро бир-бирини тийиб, манфаатлар мувозанатини сақлаш” механизмини янада демократлаштириш, ўзаро мувозанатни янада кучайтиришни кун тартибига қўйди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан киритилиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 2014 йилнинг апрелида қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига (32, 78, 93, 98, 103 ва 117-моддаларига) ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги қонунига биноан киритилган жамиятнинг демократик асосларини, жумладан, давлат ҳокимияти тармоқлари ўртасида “ўзаро бир-бирини тийиб, мувозанатда ушлаб туриш” механизмини, жумладан, Ҳукуматнинг масъулиятини ва парламент назорати институтининг самарадорлигини янада оширишга қаратилганлиги мамлакатимизда кечаётган демократик жараёнларни янада юқори босқичга кўтарди.

Ўзгартишлар ичида Олий Мажлис билан Вазирлар Маҳкамаси ўртасида “ўзаро бир-бирини тийиб, манфаатлар мувозанатини сақлаш” механизми самарадорлигини оширишга қаратилганлари алоҳида аҳамиятга эга. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига **ҳар йили мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг энг муҳим масалалари юзасидан маърузалар тақдим этиши** тартиби жорий этилиши, бир томондан, Ҳукуматнинг Олий Мажлис олдида масъулиятини кучайтиришга, иккинчи томондан эса, депутатлар, умуман олганда парламентнинг жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ривожланиши учун масъулиятини янада кучайтиради, демакки, ушбу органлар фаолиятида қонунийлик, халқчиллик ва ошкораликни оширади. Юқорида зикр этилган қонунда қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг ижро этувчи ҳокимият фаолияти устидан парламент назоратининг ҳуқуқий асослари янада аниқлаштирилганлигини алоҳида қайд этиш жоиз. Унга мувофиқ, Конституциянинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биргаликдаги ваколатлари мустаҳкамланган 78-моддасининг 21-бандига қўшимча қилиниб, **“парламент назоратини амалга ошириш”** ваколати

конституциявий –ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилди. Дарҳақиқат, жаҳон давлатчилик амалиёти ва ўз миллий давлатчилигимизнинг мустақиллик йилларида шаклланган тажрибаси кўрсатганидек, ижро ҳокимиятининг масъулиятини оширишда парламент назорати ўзига хос ўрин тутади**.**

Таъкидлаш жоизки, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият ўртасида мувозанатни таъминлашда Ҳукуматнинг парламент олдидаги масъулияти, унинг ҳисобдорлиги катта аҳамият касб этади. Шунга боғлиқ ҳолда Асосий Қонунимизнинг 98- моддасига киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар алоҳида ўрин тутади. Уларга кўра, Ҳукумат ўз фаолиятида **Олий Мажлис ва Президент олдида жавобгар эканлиги** конституциявий мустаҳкамлаб қўйилди. Бундай тартибнинг жорий этилиши ҳукуматнинг мамлакат ижтимоий - иқтисодий ривожланиши учун масъулиятини оширишга, унинг парламент ва Президент олдида жавобгарлигини кучайтиришга хизмат қилади ва ўз мазмун-моҳиятига кўра ривожланган демократик давлатлар амалиётга тўла мос келади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш керакки, Конституцияга киритилган юқоридаги қўшимча ва ўзгартишлар ҳокимиятлар бўлиниши принципининг амалда самарадорлигини оширади, “ўзаро бир-бирини тийиб, мувозанатда ушлаб туриш” тизимининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштиради, ҳукуматнинг масъулиятини оширишга хизмат қилади, парламент назорати самарасини кучайтиради ҳамда жамиятнинг демократик асосларини мустаҳкамлашга, мамлакатимиздаги модернизация жараёнлари кўламини кенгайтиришга ва чуқурлаштиришга хизмат қилади.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси икки палатали таркибда ишлашнинг ўн йиллик тажрибасига эга. 2014 йил декабрь ва 2015 йил январда бўлиб ўтган сайловлар натижасида шаклланган Қонунчилик Палатаси ва Сенат профессионал асосда фаолият олиб бормоқда.

Давлат ҳокимияти тизимидаги ислоҳотларнинг яна бир муҳим йўналиши - ижро ҳокимияти тизимини ва унинг фаолиятини такомиллаштиришга қаратилгандир. Ижро ҳокимияти тизимига кирувчи органлар, яъни давлат бошқарув органлари тизими мустақиллик йилларида тубдан ўзгартирилди. Чунки, давлат аппаратини ташкил этган бошқарув органлари янги давр вазифаларига хизмат қила олмас эди, зотан, бу органларнинг фаолияти мафкуралашган ва сиёсийлашган ҳамда нодемократик

аснода ташкил этилган ва мулкнинг якка ҳукмрон шакли бўлган – давлат мулкчилигига асосланган иқтисодий тизим шароитида амал қилган ва ҳажман «тарвақайлаб» кетган давлат органлари мажмуидан иборат эди.

> Ҳокимиятлар бўлинишига оид конституциявий принципни изчил амалга ошириш мақсадида “Судлар тўғрисида”ги Қонун янги таҳрирда қабул қилинди, шунингдек, бу даврда жиноят-процессуал, фуқаролик-процессуал қонунчилигига тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди. Бу эса ўз навбатида **суд тизимини ижро этувчи ҳокимият органлари назорати ва таъсиридан чиқариш** имконини берганини алоҳида таъкидлаш лозим. И.Каримов

Бу органлар ўзининг ташкил топиш тартиби билан ҳам янги жамият барпо этиш мақсадларига хизмат қила олмас эди, чунки бу тизим ҳокимиятлар бўлиниши принципини тан олмас эди. Мазкур тизимни молиялаштириш тартиби бозор муносабатлари талабларига жавоб бера олмас эди, зотан бозор муносабатлари мулкнинг турли шакллари бирдек амал қилиниши ва ҳимояланишини, муҳими бошқарув тузилмалари ҳажмини ва уларга сарфланадиган харажатларни кескин қисқартиришни тақозо этади.

Юқорида қайд этилган ҳолатлар эски бошқарув тизимини ва унинг молиялаштириш тартибини бозор муносабатлари талабларидан келиб чиққан холда, тубдан қайта ташкил этилишини тақозо этарди.Ўтган давр ичида вазирликларнинг сони кескин қисқартирилди, бозор муносабатлари хусусиятларига мос келадиган ташкилий-ҳуқуқий янги шакллар ташкил этила бошланди. Кўплаб вазирликлар аралаш мулк шаклига асосланган компания, концерн, уюшма (ассоциация), агентлик каби тузилмаларга айлантирилди ва бу жараён давом этмоқда[1]. Давлат ҳокимияти тизими ислоҳотларининг яна бир муҳим йўналиши – ҳокимиятнинг муҳим тармоғи бўлган суд ҳокимияти тизимидаги ислоҳотлардир, бу ислоҳотлар мамлакатимизда фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ҳуқуқий давлат қуриш вазифасини амалга оширишда ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Зотан, ҳуқуқий давлатда нуфузли ва мустақил суд ҳокимиятининг шаклланган бўлиши шарт. Шу боис давлатимиз бу соҳада катта ислоҳий ишларни амалга оширмоқда. Суд тизимидаги ислоҳотлар қисқа бир давр ичида тезгина амалга ошириладиган тадбир бўлмай, балки суд тизимини такомиллаштиришга қаратилган

[1] Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.:Ўзбекистон.2005.74-б.

ва давр талабларидан келиб чиққан динамик жараёндир. Суд - ҳуқуқ соҳасидаги ислоҳотларнинг бош йўналиши судлар фаолиятини инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга кескин қаратилишини таъминлашдир. Шу мақсадда судларнинг мустақиллигини янада кенгайтириш, прокуратура органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини кучайтириш, прокуратура органларининг баъзи ҳуқуқларини чегаралаш ва қисқартириш, бу ҳуқуқларнинг аксариятини суд органларига бериш масалаларига аниқлик киритилди.

Бинобарин, судларнинг тўла, реал мустақиллиги ва фақат қонунга бўйсуниши даражаси билан ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш вазифаси узвий боғлиқ ва бир-бирини тақозо этувчи жараёндир.

Давлат механизми ва унинг таркибий элементлари ўртасидаги муносабат масалаласини кўриб чиқар эканмиз, хулоса ўрнида шуни таъкидлаш зарурки, давлат механизми, унинг тушунчаси, таркибий элементлари, давлат органи, давлат органининг хусусиятлари, давлат аппарати ишини ташкил этишнинг ташкилий принципи сифатида ҳокимиятлар бўлиниши принципи ва унинг амалиёти ҳамда давлат механизмининг амал қилиш тажрибасига таянган ҳолда таъкидлаш лозимки, давлат механизми жамият тараққиётидаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ўзгаришларнинг инъикоси сифатида жамият тараққиётига монанд ҳолда, ҳам шаклан, ҳам функционал ўзгариб боради.

АХБОРОТ АСРИ ШАРОИТИДА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИДА АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Шиддаткор асримизда кечаётган глобаллашув жараёнлари жамият, давлат ва шахс ҳаётига жиддий ўзгаришлар киритмоқда. Ушбу жараён муқаррар воқелик сифатида жамият ижтимоий тизимининг барча бўғинларига нисбатан ўз “талаблари”ни қўймоқда. Бу жараёнга боғлиқ ҳолда ҳаётимизда ахборот технологияларининг тутган ўрни ва роли беқиёс даражада ўсмоқда. Ҳозирги кунда ижтимоий ҳаётнинг бирон-бир жабҳаси фаолияти ва ривожини ахборот-коммуникация технологияларисиз тасаввур қилиш қийин. Бинобарин, “Глобал тараққиёт шароитида ахборот технологиялари моҳиятини оширишнинг янада замонавий, инновацион усулларини излаб топиш, ахборотлаштириш жараёнига ҳар томонлама

кўмаклашиш, уларни ҳаётга кенг жорий этиш давлат фаолиятининг муҳим йўналишларидан бирига айланмоқда”[1]. Шу боисдан ҳам мамлакатимизда ушбу соҳани ривожлантириш масаласига доимий эътибор қаратилиб келмоқда.

Даставвал, ахборот-коммуникацияларни ривожлантиришнинг ҳуқуқий асослари бўлган тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилишга катта эътибор қаратилиб, ушбу соҳадаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилиниши ва такомиллаштирилиши комплекс равишда, изчиллик билан, илмий асосланган ҳолда олиб борилмоқда. Бунда Ўзбекистонда амал қилувчи қонун ҳужжатлари, чет эл қонунчилиги тажрибаси, шунингдек, ахборот-коммуникация технологияларининг ривожланиш истиқболларини ҳисобга олиб, ушбу соҳа фаолиятини такомиллаштириш ва қўллаб қувватлашга қаратилган қатор меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинмоқда.

Ўтган давр мобайнида ахборот-коммуникация технологияларини янада ривожлантириш, жамиятни ахборотлаштириш, шунингдек, ахборот тизимларида ахборот хавфсизлиги соҳасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишга йўналтирилган туркум қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Бундай норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар сирасига “Алоқа тўғрисида”ги (1992 й.), “Радиочастота спектри тўғрисидаги” (1998 й.), “Телекоммуникациялар тўғрисида”ги (1999 й.) Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида”ги Фармони (2002 й.), “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги (2003 й.), “Электрон рақамли имзо тўғрисида” (2003 й.), “Электрон ҳужжат айланиши тўғрисида”ги (2004 й.), “Электрон тижорат тўғрисида”ги (2004 й.), “Электрон тўловлар тўғрисида”ги (2005 й.), “Автоматлаштирилган банк тизимида ахборот ҳимояси тўғрисида”ги (2006й.) ва “Почта алоқаси тўғрисида”ги (2009й.) қонунларни киритиш мумкин.

Шу тариқа, ахборот-коммуникация соҳасини янада ривожлантиришга қаратилган 10 дан ортиқ қонунлар, Ўзбекистон Республикасининг Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 40 дан ортиқ қарорлари ва 300дан ортиқ идоравий қонуности ҳужжатлари қабул қилинди[1]. Шу тариқа,

---

[1] Ахборот технологияларини ривожлантириш – устувор йўналиш //Халқ сўзи, 2015 йил 11 февраль, №28 (6211).

[1] Деҳқонов Ш. Замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этишнинг қонунчилик механизмларини мустаҳкамлаш масалалари //Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Олий курслари Ахборотномаси. 2013. №2 (14). –Б. 29-34.

мукаммал ва сифатли ҳуқуқий асоснинг мавжудлиги ушбу соҳадаги ижтимоий муносабатларнинг ривожланишига самарали таъсир кўрсатмоқда.

Бинобарин, бугуни кунда давлатнинг моҳияти, мақсади, вазифалари ва функцияларининг ўзгариши адекват тарзда давлат механизмида ҳам тегишли ўзгаришларни тақозо этади. Давлат механизми ривожида икки тенденция: давлат аппаратининг борган сари ҳажман кўпайиши ва бошқарувни ихчамлаштириш зарурати ўртасидаги ўзаро диалектик кураш зиддиятли бирликда амал қилади.

Ижтимоий муносабатларнинг ривожи бу муносабатларни бошқарадиган тузилмаларнинг ихтисослашувини, демакки давлат органлари, давлат хизмати ва давлат хизматчилигининг ҳам ихтисослашувининг кучайиши тенденциясини тақозо этади.

Давлат хизмати ва давлат хизматчиси ҳуқуқий мақомининг аниқлиги ҳамда давлат хизматининг самарадорлигини ошириш мақсадида Давлат хизмати тўғрисида махсус қонун қабул қилиш зарурати мавжуд. Давлат механизми фаолиятида ошкоралик, юқори лавозимли мансабдор шахсларнинг даромадларининг ошкоралигини таъминлаш мақсадида, уларнинг даромадлари, мулклари ҳақида мунтазам ахборотлар бериб бориш тартибини жорий этиш самарали бўлиши мумкин.

Давлат органларига юқори даражада ҳуқуқий маданиятли, ватанпарвар ва халқпарвар, ҳозирги замон талабларига мос дунёқарашга эга бўлган, малакали, ўз вазифасига давлатона ёндошадиган, қонунга итоаткор, қонунийликни таъминлашга ўта принципал ҳамда муросасиз ёндашадиган, мураккаб вазиятларда энг мақбул қарор қабул қила оладиган шахсларнинг келишини таъминлайдиган талаблар тизими бугунги кун воқеликлари ва мураккаблигига мос ҳолда ишлаб чиқиш керак; давлат органларининг раҳбар ходимлари (вазирлар, ҳокимлар ва ш.к.) фаолияти устидан парламент ва жамоат назорати механизмини кучайтириш керак.

Жамият ҳаётида, айниқса, иқтисоднинг ривожланишида ахборот- коммуникация технологияларининг роли беқиёс ортиб бораётганлигини эътиборга олган ҳолда, 2013 йилда 2013-2020 йилларда Ўзбекистон Республикасининг Миллий ахборот-коммуникация тизимини ривожлантириш комплекс дастури қабул қилинди. Ушбу дастур доирасида амалга оширилаётган лойиҳалар натижасида 2014 йилда юртимизда барча автомат телефон

станцияларини рақамли тизимга ўтказишни якунлаш учун замин яратди[1]. Қарор ижросини таъминлаш доирасида янги тузилмалар – “Электрон ҳукумат” тизимини ривожлантириш маркази ва Ахборот хавфсизлигини таъминлаш маркази ташкил этилди. Ушбу марказлар олдига мамлакатимиз ахборот ресурслари, тизим ва тармоқларини жадал ривожлантиришдек муҳим мақсад ва вазифалар қўйилди.

Бинобарин, ҳозирги кунда жаҳоннинг ривожланган давлатлари қатори мамлакатимизда ҳам давлат органлари томонидан аҳолига давлат хизматлари кўрсатишнинг энг замонавий шакли бўлган “Электрон ҳукумат” тизими жадал ривожланмоқда. Электрон ҳукумат (инглизчадан e-government) – бу мамлакат миқёсида давлат бошқаруви жараёнларини автоматлаштиришга асосланган электрон ҳужжат айланмаси тизими бўлиб, у давлат бошқарувининг самарадорлигини ошириш ва харажатларни камайтириш мақсадига хизмат қилади. Электрон ҳукуматни вужудга келтириш - ҳужжатларни бошқариш ва уларни қайта ишлаш билан боғлиқ вазифаларни бажаришга қаратилган махсус умумдавлат тизими бўлишини тақозо этади. Бу тизим фуқароларга, тадбиркорларга, давлат органларига ва мансабдор шахсларга тегишли ахборот тақдим этиш ва давлат хизматларини кўрсатиш усули бўлиб, унда давлат органи билан аризачи ўртасидаги муносабат имкон қадар қисқартирилган ҳолда ахборот технологияларидан максимал равишда фойдаланилади. Шунга боғлиқ ҳолда мамлакатимизда “Электрон ҳукумат” тизими маълумотлар базаси ва ахборот тизимлари комплексини яратишга қаратилган тадбирлар белгиланиб, давлат органлари интерактив хизматларининг турли йўналиш ва соҳалари бўйича мақсадли кўрсаткичлар ишлаб чиқилди.

Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда “Электрон ҳукумат” тизимида йигирмадан зиёд лойиҳа амалга оширилганлиги - бу соҳадаги ишлар кўламидан далолат бериб турибди. Ўзбекистон Республикасининг ҳукумат портали шулар сирасидан бўлиб, бунда фуқаролар ёки тадбиркорлик субъектлари, ташкилот ва муассасалар вакиллари ушбу портал орқали давлат ҳокимиятининг барча элементлари бўйича тўлиқ ахборот олиши, у ёки бу давлат органига

[1] 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш - устувор вазифамиздир /Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи,2015 йил 17 январь. №11. (6194).

электрон шаклда расмий сўров юбориши мумкин. Муҳими, мазкур порталда интерактив давлат хизматларининг реестри жойлаштирилган. Аҳоли ва тадбиркорлик субъектларининг давлат ҳокимияти органлари билан ўзаро ҳамкорлигини электрон шаклда амалга оширишга қаратилган ишлар олиб борилмоқда, ‘‘давлат бошқаруви тизимига “ягона ойна” тамойили жорий этилмоқда. Таъкидлаш керакки, интернет тармоғида “ягона ойна”[1] режимида (барча ҳужжатларнинг бир жойда расмийлаштирилиши) ягона интерфаол давлат хизматлари порталининг ишга туширилиши бу борадаги ишларнинг мантиқий давоми бўлди. Бугунги кунда давлат органлари ва тадбиркорлик субъектлари ўртасида ўзаро муносабатларнинг бевосита электрон шакллари жорий этилгани туфайли 2015 йилда 42 минг 800 та тадбиркорлик субъекти Интернет тармоғи орқали Ягона интерактив давлат хизматлари порталида рўйхатга олинган. Улар 260 турдаги интерактив хизматлардан фойдаланиш имкониятига эга. 2013-2014 йилларда тадбиркорлар ва фуқароларга 102 мингдан ортиқ хизмат кўрсатилган бўлса, 2015 йилда бу кўрсаткич 420 мингдан ошди. Бугунги кунда солиқ ва статистика ҳисоботлари 100 фоиз электрон шаклда Интернет тармоғи орқали тақдим этилмоқда[2].

Шу ўринда давлат бошқаруви органлари фаолиятида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишни такомиллаштириш борасида қилинадиган ишлар ва ҳал этилиши кутилаётган масалалар ҳам анчагина эканлигини қайд этиш жоиз. Шу боисдан ҳам мамлакатимизда ахборот технологиялари ва коммуникациялар соҳасидаги вазифалар кўлами ва мураккаблиги тегишлича давлат бошқаруви тизимини янада такомиллаштиришни талаб этди. Давлатимиз раҳбарининг 2015 йил 4 февралдаги Фармонига мувофиқ, янги вазирлик – Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги ташкил этилди.

---

[1] Ягона портал Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 14 февралдаги 1920-сон Фармони билан тасдиқланган “Обод турмуш йили” Давлат дастурига ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Интерактив давлат хизматлари кўрсатишни ҳисобга олган ҳолда Интернет тармоғида Ўзбекистон Республикасининг Ҳукумат портали фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 2012 йил 30 декабрдаги 378-сон қарорига асосан яратилган.

[2] Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси// Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислоҳотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир/

Ушбу вазирлик давлат бошқаруви тизимини янада такомиллаштириш, жамият ҳаётининг турли соҳаларида босқичма-босқич амалга оширилаётган ислоҳотлар самарадорлигини юксалтиришда муҳим қадам бўлиши кутилмоқда.

Фикрларимизни умумлаштириб қуйидаги хулосаларни беришни лозим топдик:

-ҳозирги замон давлатлари механизмида, бир томондан бозор муносабатлари шароитида бошқарув аппарати ҳажмини, давлат хизматчилари сонини қисқартиришга бўлган интилиш билан бир қаторда, ижтимоий муносабатларнинг мураккаблашуви, ихтисослашув жараёни ҳамда давлат ва жамият олдида турли хил муаммоларни тезкор ҳал этиш зарурати янги давлат тузилмаларига бўлган эҳтиёжни вужудга келтириши ўртасидаги муносабат масаласи;

-ахборот асри шароитида давлат бошқаруви органлари фаолиятида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишнинг кенгайиб бориши объектив ва муқаррар тусдаги жараёндир;

- ушбу жараён, ўз навбатида давлат бошқарувини ташкил этиш даражасига нисбатан ҳам юқори талаблар қўймоқда, жумладан, давлат бошқаруви фаолиятининг ҳозирги кун вазифаларига мос ҳолда бўлиши талаб этилмоқда;

- ҳозирги замон давлат хизматчиларининг интеллектуал, малакавий даражаси юқори бўлиши (ахборот технологияларини, хориж тилларини, бошқариш назарияси, қарорлар қабул қилиш назарияси ва амалиётини мукаммал билиши) талаб этилади;

- -давлат механизми таркибига кирувчи давлат органлари фаолияти самарадорлигини кучайтириш мақсадида электрон ва ахборот- коммуникация воситаларидан кенг фойдаланиш;(“электрон ҳукумат”, “электрон одил судлов” кабилар)[1];

- электрон давлат хизматларидан самарали фойдаланишни (айниқса жойларда) таъминлаш учун, ушбу тизимдан фойдаланувчилар (тадбиркорлар, фуқароларнинг турли қатламлари)нинг ҳам интеллектуал даражалари, ҳуқуқий онги юқори даражада бўлиши талаб этилади;

-ҳозирги замон ривожи хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, давлат органлари ходимларига, мутахассисларга қўйиладиган

[1] Қаранг:Ўзбекистон Республикасининг №ЎРҚ-395 “Электрон ҳукумат тўғрисида”ги 2015 йил 9 декабрь қонуни // Халқ сўзи, 2015 йил 10 декабрь №237 (6420).

талаблар ҳам кучаймоқда. Давлат хизматчиси бугунги кунда юқори интеллектуал салоҳиятга эга бўлган, бир неча хориж тилларида гаплаша оладиган, ахборот-коммуникация технологияларини чуқур даражада биладиган ва қўллай оладиган, ўз олдига қўйилган вазифаларни бажаришга инновацион ёндашадиган, электрон ҳужжатлар билан самарали ишлай оладиган бўлиши - оддий талаблар қаторидан жой олмоқда;

-давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари фаолиятининг очиқлиги, шаффофлиги, кучли жамоатчилик назорати остида ишлаши, фуқароларнинг мурожаатларини ҳал этишга устувор аҳамият бериш кўникмаларининг мавжудлиги – давр талабига айланмоқда.

- юқоридаги ҳолатларга асосланган ҳолда аҳолини электрон хизматлардан фойдаланиши кўламини янада кенгайтириш мақсадида тушунтириш ишлари сифатини кўтариш зарур;

- ушбу муносабатларни тартибга соладиган ягона қонунчилик ҳужжатларини тизимлаштириш ишларига халқаро тажрибани ҳисобга олган ҳолда эътибор қаратиш лозим (АҚШда 2002 йилда электрон ҳукумат тўғрисида қонун қабул қилинган).

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Илмий манбаларда ва амалиётда “давлат механизми”, “давлат аппарати”, “давлат органлари тизими”, “бошқарув органлари”, “ижро ҳокимияти органлари” атамалари кенг ишлатилади. Ушбу атамалар ўртасида боғлиқлик нималарда ифодаланади?

2. Ҳокимиятлар бўлиниши принципида “бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” механизмининг давлат ҳокимиятини демократлаштириш ва самарадорлигини таъминлашда ўрни ва аҳамияти нимада?

3. Давлат органлари қатор мезонлар асосида таснифланади: ташкил топиш тартибига кўра, фаолияти ҳудудига қараб, компетенциясининг мазмунига кўра, қарорлар қабул қилиш тартибига кўра ва б. Шунга кўра, бирон-бир давлат органини (мас. Давлат тест марказини) қайд этилган мезонлар асосида таснифлаб беринг.

4. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 83-моддасида мустаҳкамланган қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектларидан Вазирлар Маҳкамаси ушбу ҳуқуқини фаол равишда

амалга ошириб келади. Бундай ҳолатни белгиловчи ҳолатларни тавсифлаб беринг ва ўз фикрингизни мисоллар билан асосланг.

4-МАВЗУ: ҲОЗИРГИ ЗАМОН ДАВЛАТИ ШАКЛИНИНГ ЭВОЛЮЦИЯСИ

Давлат шаклини тушуниш муаммолари ва ривожланиш тенденциялари. Ҳозирги замон давлатлари бошқарув шакли. Ҳозирги замон кўп миллатли давлат шароитида давлат тузилиши шакллари муаммолари. Ҳозирги замон давлати сиёсий режими ва унинг кўринишлари.

Давлат шаклини тушуниш муаммолари ва ривожланиш тенденциялари

Давлатнинг моҳияти ва мазмуни бевосита унинг шакли орқали ифодаланади ва намоён бўлади. Давлатни унинг моҳияти нуқтаи назаридан ўрганилганда давлатда ҳокимиятнинг кимга мансублиги, унинг субъекти (эгаси) ким эканлиги, давлат биринчи навбатда жамиятнинг қайси табақаси, гуруҳининг эркини ифодалаб, манфаатини ҳимоя қилиши аниқланади. Давлатни унинг шакли нуқтаи назаридан ўрганиш эса, бу унинг тузилиши, унинг асосий таркибий қисмлари, ички тузилиши, давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг асосий услубларини аниқлашга имкон беради, яъни муайян давлатда ҳокимият қандай ташкил этилган, қайси органлар томонидан амалга оширилган, бу органларнинг ташкил этилиш тартиби ва ваколатлари нималардан иборат – каби саволларга жавоб беради.

> “Ҳар бир давлат – бетакрор ижтимоий ҳодисадир. У ҳар қайси халқ тарихий ва маънавий тараққиётининг ҳосиласидир, унинг ўзига хос, ўзига мос маданият ривожининг натижасидир”. Ислом Каримов

Давлат шакли тўғрисидаги масала нафақат назарий, айни пайтда амалий-сиёсий аҳамиятга молик масаладир. Зеро, давлат ҳокимиятининг қандай ташкил этилганлиги ва қай тарзда амалга оширилганлиги давлат раҳбарлигининг самарадорлиги, ҳукуматнинг барқарорлиги ва салоҳиятини белгилайди.

Таниқли рус юристи ва файласуфи И.А.Ильиннинг таъкидича «аҳолининг кўп миллатли таркиби давлат шаклига нисбатан қатор

талаблар қўяди. У давлатнинг тарқаб кетишига омил бўлиши ва ҳалокатли фуқаролик урушларига олиб келиши мумкин»[1].

И.А.Ильиннинг ушбу фикри бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаганлигини оламда кечаётган турли низолар далолат бериб турибди (Испанияда каталонликларнинг, Буюк Британияда шотландларнинг алоҳидаликка интилиши).

Бинобарин, ҳар бир халқнинг ўзига ҳос, ўзига мос алоҳида индивидуал давлат шакли ва фақат унинг ўзигагина мос келадиган конституцияси бўлиши шарт. Дунёда бир ҳил халқлар бўлмагани каби, бир ҳил шакл ва Конституция ҳам бўлмайди.

а) XX-аср (нинг охири) ва XXI аср давлат шакли масаласига ўз коррективларини киритмоқда. Давлат шакли, хусусан бошқарув шаклининг турли кўринишлари ўртасида ўзаро яқинлашув жараёнлари содир бўлиб, **натижада «аралаш», «гибрид» шакллар** вужудга келмоқда. Бундай ҳолат ҳозирги замон сиёсий тараққиётида янги тенденцияларнинг ифодаси сифатида намоён бўлмоқда ва у, яъни давлат шаклидаги бундай ўзгаришлар давлатнинг бошқарилувчанлигини ошириш, ижро ҳокимияти органларига кенг мустақиллик бериш заруратидан келиб чиқмоқда.

Бундай ҳолат, маълум даражада объектив характерга эга. Чунки, давлат шакли, ҳудди унинг моҳияти каби ҳеч қачон ўзгармайдиган, узил-кесил белгилаб қўйиладиган ходиса эмас. Давлат шакли кўплаб иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ғоявий ва бошқа омиллар таъсири остида доимий ривожланиш ва ўзгариш жараёнини бошдан кечириб келмоқда.

Л.Гумпловичнинг ўринли таъкидича, «давлатнинг фарқланиши ёки давлат шаклларининг хилма-хиллиги ҳақидаги таълимот, ҳудди давлат тушунчасининг таърифи каби аниқ белгиланмаган ва ўзгарувчандир»[2]. Демак, давлат шакли ҳақида аниқ таълимотнинг йўқлиги объектив тусга эга бўлиб, бу ҳолат давлат шаклининг турли омиллар таъсири остида доимо ўзгариб туриши билан ҳам боғлиқ.

Юридик адабиётда «давлат шакли» тушунчасига турлича нуқтаи назар билан қарашлар мавжуд. Бир гуруҳ муаллифлар уни тор маънода тушунадилар, уларнинг фикрича, давлат шакли бу фақат бошқарув шаклидир. Кенг маънода тушунувчи муаллифлар эса бу

---

[1] Ильин И.А. О государственной форме //Современное государство и право. 1991 г. №11.С. 136

[2] Общее учение о государстве. СПб.1910, с.221 // Ҳавола олинди: Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. М., «Новый юрист».-1999.165 с.

тушунчага бошқарув шакли ва давлат тузилиши шаклининг мажмуи сифатида баҳо берадилар.

Яна бир бошқа муаллифлар давлатнинг ички ва ташқи шаклларини фарқлайдилар. Давлатнинг ички шаклида сиёсий режимнинг бир тури сифатида демократияни, ташқи шакли деганда давлатнинг бошқарув ва тузилиш шаклини тушунадилар (масалан, Д.А.Керимов). Шунга қарамасдан юридик адабиётда «давлат шакли тушунчаси»га берилган анъанавий таъриф мавжуд бўлиб, уни олимларнинг кўпчилиги маъқуллайдилар.

Шундай қилиб, давлат шакли бу давлатдаги сиёсий ҳокимиятни ташкил этилиши бўлиб, у ўзида давлатнинг бошқарув шаклини, давлат тузилиши шаклини ва сиёсий режимни мужассамлаштиради.

Бошқарув шакли: олий давлат ҳокимияти ва бошқарувнинг юқори органларини ташкил этиш ва тузишнинг муайян тартибидан;

Давлат тузилиш шакли: давлатнинг ҳудудий тузилиши, марказий, ҳудудий ва маҳаллий ҳокимиятлар ўзаро муносабатларининг муайян тартибидан;

Сиёсий (давлат) режими: давлат (сиёсий) ҳокимиятини амалга ошириш услублари ва йўлларидан иборат.

А) олий давлат ҳокимиятини ташкил этишни, олий давлат ҳокимияти манбаларини, ҳамда олий давлат органларининг ўзаро ва аҳоли билан муносабати принципларини;

Б) давлат ҳокимиятининг ҳудудий ташкил этилишини, яхлит тузилма сифатидаги давлатнинг ўз таркибий қисмлари билан ўзаро алоқасини;

В) давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг усул ва методларини.

Масалан, МДХ давлатлари бошқарув шаклини тавсифлашда назария ва амалиёт ўртасида муайян тафовутларни учратиш мумкин.

Мас., РФ бошқарув шакли ҳақида фикр юритиладиган бўлса, ушбу мамлакат бошқарув шаклига кўра президентлик республикаси ҳисобланса-да, унда бошқарув шаклининг бошқа кўринишларига хос бўлган белги-ҳолатлар мавжуд, жумладан, Президент фақат давлат бошлиғи ҳисобланади, ижро ҳокимиятига бошчилик қилмайди, ҳукуматни Президент назорат қилиши президентлик республикасига ҳос жиҳат бўлгани ҳолда, парламентнинг қуйи палатаси ҳукуматга ишончсизлик билдириши мумкин, гарчи бу ҳолатда ҳукумат тақдирини Президент ҳал этса-да.

Тузилиш шакли – давлатнинг тузилиш шаклида миллий аспект катта аҳамиятга эга, кўп миллатли давлат шароитида ҳар бир миллатнинг хусусиятларини эътиборга олиш зарур.

Кўп миллатли давлатда давлат тузилиш шаклининг мақбул кўриниши бўлиб, миллий давлат федерацияси ҳисобланади.

Сиёсий-ҳуқуқий (атама, ҳодиса) ҳисобланган «миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш» ҳуқуқи мазмунида ҳам ўзгариш бўлмоқда, Айни пайтда биронтаям давлат Конституциясида федерация субъектларининг унинг таркибидан чиқиш ҳуқуқи мустаҳкамланмаган.

Кўп миллатли мамлакатлар давлат тузилишида автономия шаклини қўллаш мақсадга мувофиқлигини фан ва амалиёт кўрсатиб турибди. Айни пайтда автономиянинг:

- **миллий -ҳудудий;**
- **миллий-маданий** кўринишлари мавжуд.

Миллий - ҳудудий автономия – ўзига хос миллий давлатлар шаклида бўлиб, улар ўз Конституцияси, қонунчилиги, ҳукумати, олий суд органи, фуқаролигига эга бўлишади.

Миллий-маданий автономия – бу алоҳида этник гуруҳларни махсус мақоми тушунилиб, у кўп миллатли давлатда учрайдиган зиддиятларни ҳал этишнинг ҳуқуқий шакли ҳисобланади.

Миллий-маданий автономиянинг ғоялари XX аср бошларида Австро - Венгрия учун Австрия социал-демократлари лидерлари Карл Реннер, Отто Бауэр ва бошқалар томонидан ишлаб чиқилган.

Давлатлараро интеграциянинг янги шакллари вужудга келмоқда, улар «уюшма, давлатлараро иттифоқ, ҳамжамият» каби атамалар билан номланмоқда.

Давлатлараро бирлашма – давлатлараро шартнома асосида барпо этилган ва қатнашувчи давлатларнинг иқтисодий ва сиёсий интеграциясини ўз олдига мақсад қилиб қўядиган давлатлар иттифоқидир. Давлатлараро бирлашмаларга мисол қилиб, қуйидагиларни келтириш мумкин[1]: миллатларнинг Британ ҳамдўстлиги – (1946 йилгача), ҳозирда эса Ҳамдўстлик деб номланади; Европа Иттифоқи – (1993 йилгача) –Ҳозирда Европа Иқтисодий ҳамжамияти деб номланади; Европа Кенгаши; МДҲ:(1991 йил 10 декабрда ташкил этилган). Белоруссия ва Россия Иттифоқ давлати – 1997 йилда шакллана бошлаган ва б.

Ҳозирги замон давлат бошқарув шакли хусусиятлари

Давлатнинг бошқарув шакли деганда - давлат ҳокимияти ва бошқарувининг олий ва марказий органлари, уларни ташкил топиш тартиби ва тузилиши, компетенцияси, бу органларнинг ўзаро муносабати, давлат олий ҳокимият органларини шакллантиришда аҳолининг иштироки кабилар тушунилади.

Муайян жамиятда давлат ҳокимияти ким томонидан ва қай йўсинда амалга оширилиши масаласи инсониятни қадим замондан қизиқтириб келган. Ўз замонасининг йирик мутафаккирлари Арасту ва Платонлар қадимги дунёда давлат ҳокимиятини ташкил топиши ва амалга оширилишининг турли шаклларини ўрганиб, бу давлатларда ким ва қандай тарзда ҳукмронлик қилишига, яъни бошқарув шакллари мезонига қараб уларни таснифлашга уринганлар.

Августин, Гоббс, Монтескье, Локк, Руссо, Радищев ва бошқаларнинг асарларида давлат бошқарув шакллари ҳақидаги билимларни умумлаштиришга ва тизимлаштиришга ҳаракат қилинган. ХХ асрга келиб марксча назария вакиллари давлат бошқарув шаклини давлат типи, унинг синфий тузилиши, жамиятнинг иқтисодий базиси билан боғлиқликда қараганлар.

Давлат бошқарув шаклига бошқа омиллар ҳам таъсир этади: тарихий анъаналар, миллий руҳият, диний онг, маданий муҳит, жамиятнинг мафкуравий ва сиёсий даражаси, экология ва ҳ.

Давлат бошқарув шакли - бу муайян давлатда давлат ҳокимиятини ташкил этиш услублари йиғиндисидир.

[1] Протасов В.Н.Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. М. «Новый юрист». 1999. С.167.

Бу таъриф кенгроқ баён қилинса, бу олий ҳокимиятни, унинг олий ва марказий органларини ташкил этиш, уларнинг структураси, компетенцияси, бу органларнинг ташкил топиш тартиби, ваколатлари муддатлари, халқнинг бу ишлардаги иштироки даражасини англатади.

«Монархия» атамаси юнонча бўлиб, («монос» - якка, «архе» - ҳокимият), «якка ҳокимлик», «якка ҳукмронлик»ни англатади.

Бошқарув шакли сифатида монархияга аниқ юридик хусусиятлар хос. Давлат монарх шахсида намоён бўлади, ташқи ва ички сиёсатда давлат бошлиғи, халқ вакили, миллатнинг «отаси», фуқароларни давлатга бирлаштирувчи шахс бўлиб чиқади.

Монархга ҳокимият тўлалигича тегишлидир. Унинг ҳокимияти олий ва суверен ҳисобланади. У давлатда олий ҳокимият тимсолидир, қоида бўйича унинг ҳокимияти дин ҳимоясига олиниб, муқаддас саналган.

Монархиянинг белгилари:

1) монарх ҳокимияти мерос тариқасида авлоддан авлодга ўтган;

2) ҳокимиятнинг бир шахс қўлидан бошқасига ўтишида халқнинг иштироки талаб қилинмайди;

3) монархнинг ҳокимият тепасида туриши муддатсиз ва умрбод бўлган;

4) у ҳар қандай жавобгарликдан озод бўлган, яъни у ўз бошқарувининг оқибатлари учун бирон юридик ёки сиёсий жавобгарликка тортилиши мумкин бўлмаган.

Монархиянинг ўзи ҳам икки кўринишда бўлади: **мутлақ (чекланмаган) монархия** ва **чекланган монархия.**

Мутлақ монархиянинг асосий жиҳати шундаки, монархнинг тўла ҳокимиятини ҳеч бир давлат органи чеклай олмайди, унга тазйиқ

ва таъсир эта олмайди;мутлақ монархияда монарх давлатнинг ягона, бирдан-бир олий ҳокимият органи ҳисобланади. У қонун чиқариш функциясини бажарган, чунки монархнинг эрки ҳуқуқ ва қонун манбаи ҳисобланган: ижро ҳокимияти органларини бошқарган; одил судловни назорат қилган, яъни қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимиятлари монарх қўлида тўпланган. Масалан, XVII-XVIII асрлардаги Россия, 1789 йилги революцияга қадар бўлган Франция. Бироқ, мутлақ монархияларнинг амал қилиш муддатлари узоққа чўзилмаган, феодал тарқоқликка муқобил-альтернатив сифатида вужудга келиб, маълум вақт ўтиши билан улар ё шаклан ўзгарган ёки чекланган монархияга айланганлар ёхуд буржуа революциялари натижасида ўз ўрнини бошқарувнинг бошқа шаклига бўшатиб берган (Австрия, Россия, Польша, Франция).

Чекланган монархияда монарх ҳокимияти сайлаб қўйиладиган орган - парламент ёки махсус ҳуқуқий акт - Конституция билан чекланган бўлади. Шу билан бирга кўпгина чекланган монархия давлатларида монарх ҳокимияти, ҳам парламент, ҳам конституция воситаси билан чекланган бўлади.

Парламентлик монархия давлатлари (ҳозирги Англия, Канада, Бельгия, Норвегия, Дания, Нидерландия, Швеция)да қирол монарх вазифасини ўтаса-да, мамлакатни тўла маънода бошқара олмайди. Давлат бошлиғи - монарх томонидан тайинланган вазирлар парламентнинг ишонч вотумига боғлиқ бўлади, монарх “кейинга қолдириш” - вето ҳуқуқига ҳамда қонунда белгиланган ҳолда парламентни тарқатиш ҳуқуқига эга. Ҳукумат парламент томонидан сайловларда кўп овоз олган муайян партиялар вакилларидан иборат қилиб шакллантирилади. Энг кўп депутатлик мандатларига эга бўлган партия раҳбари ҳукумат бошлиғи бўлади. Қонун ҳужжатлари парламент томонидан қабул қилиниб, расман монарх томонидан имзоланади. Қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимияти соҳаларида монарх ҳокимияти рамзий маънога эга. Парламент ҳатто монархнинг шахсий ҳаётини ҳам тартибга солиб туради (никоҳ, сарой хизмати масалаларида).

XXI аср бошида ҳам монархия бошқарув шакли ўзининг аҳамиятини йўқотгани йўқ. 1975 йилда Испания халқи монархия ўрнатилиши тарафдори бўлган. Монархиянинг сақланиши – тарихий давлатчилик анъаналарига ҳурмат ифодаси ҳамдир. Айни пайтда, монарх сифатидаги давлат бошлиғи лавозимининг сақланиши - бу давлатлардаги барқарорликнинг сақланиши, уларнинг ўз тарихий

ўтмишларига ва ўз давлатчиликларига бўлган ҳурмат ва эҳтиромларини англатади. Шуни таъкидлаш лозимки, ҳозирги замон давлатларида монархиянинг мавжуд бўлиши учун кучли тарихий анъана ва халқнинг бунга руҳий жиҳатдан тайёр эканлиги таъсир этади.

Дуалистик монархия (ўтмишда Пруссия, Австрия, Италия, Руминия, ҳозирда - Марокко, Иордания ва б.) да бутун ижро ҳокимияти монарх қўлида тўпланган бўлади, у ҳукуматни шакллантиради, вазирларни тайинлайди, алмаштиради, «вето» ва парламентни тарқатиб юбориш ҳуқуқидан кенг фойдаланади. Монарх чекланмаган миқдорда фармонлар чиқариш ҳуқуқига эга, бу фармонларнинг кучи қонунга тенг, баъзан эса ундан юқори бўлади.

Теократик монархия – бунда монарх давлатни бошқаришдан ташқари, уни диний жиҳатдан бошқаришни ҳам ўз қўлига олган бўлади (масалан, Саудия Арабистони).

Бошқаришнинг республика шакли - бунда олий ҳокимият - давлат ҳокимиятининг муайян муддатга сайлаб қўйилган органларга тегишли бўлишини англатади.

Бошқарувнинг ҳозирги замон республика шакли учта турга бўлинади:

Парламент республикасида қатъий белгиланган муддатга олий вакиллик қонун чиқарувчи орган сайланади. Парламентга олий давлат ҳокимияти мансуб бўлади ва фақат олий қонун чиқарувчи орган бўлибгина қолмасдан, ўз ҳокимиятининг вакиллик характерига асосланган ҳолда ижро ҳокимияти органларини тузади, яъни президентни сайлайди, ҳукуматни шакллантиради. Бундай тузилишдаги давлатда ижро ҳокимиятининг аҳволи парламент қарорига боғлиқ бўлади.

Ижро ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ҳокимиятга боғлиқлиги яна шунда кўринадики, парламент ҳукумат таркибини белгилайди, у қабул қиладиган қарорларга таъсир кўрсатади, ҳукумат таркибида

ўрин алмаштиришлар, қайта жойлаштиришларни амалга оширади, ҳукуматни тўла тартибда ёки унинг бир қисмини ёхуд баъзи аъзоларини истеъфога чиқаради. Айни пайтда парламентнинг тарқатиб юборилиши ёки ундаги сиёсий-партиявий кўпчилик ва камчилик ўзаро нисбатининг ўзгариши – бевосита, автоматик равишда партиявий кўпчилик принципи бўйича шаклланган ҳукуматнинг истеъфога чиқишига олиб келади. Агар парламентда бир сиёсий партия томонидан аниқ кўпчилик бўлмаса, коалицион ҳукумат тузилади.

Парламент қўлида ҳокимиятнинг тўпланиб қолиши мамлакатдаги мавжуд кўппартиявийлик орқали мувозанат қилиб турилади, яъни парламентда, ҳукуматда турли сиёсий партиялар вакиллари иштирок этишади, улар бир-бирларининг фаолиятини танқидий таҳлил эта бориб, охирида маълум бир мувозанатли қарор қабул қилишга келишадилар, одатда бундай қарорлар, нисбатан кўпчиликнинг манфаатига мос келадиган бўлади.

Шу боис, парламент республикасининг энг муҳим шарти бўлиб, ривожланган кўппартиялик тизимнинг мавжудлигидир.

Ижобий томони: олий ҳокимият шаҳобчаларининг бирлиги, яъни ижро ҳокимияти парламент томонидан шакллантирилади.

Камчилиги: ҳукуматнинг парламентдаги кучлар нисбатига боғлиқлиги ва шу боис унинг нобарқарорлиги, партия тизими унча ривожланмаган ҳолларда, парламент, ҳукумат таркибига ҳатто экстремистик гуруҳларнинг кириб қолиши мумкинлиги;

- парламентдаги оддий кўпчиликнинг устуворлик ҳолатини суистеъмол қилиниш хавфи.

Парламент республикаларида президентнинг мавқеи (ҳолати) асосан формал-шаклий тусдадир, реал ҳокимият ҳукумат бошлиғи - премьер-министрга мансубдир. Соф парламентлик республикаларига мисол сифатида ГФР, Италия, Ҳиндистонни кўрсатиш мумкин.

Исроил - ҳокимиятнинг ўзига хос тизимига эга бўлган парламент республикасидир. 1996-2001 йилларда мамлакатда премьер-министр - бевосита фуқаролар томонидан сайланган, Президент парламент (Кнессет) томонидан сайланади, Исроил алоҳида ҳуқуқий акт сифатидаги Конституцияга эга эмас. 2003 йилда Кнессет Исроилнинг янги конституцияси лойиҳасини ишлаб чиқишга қарор қилган.

Президентлик республикаси - бунда аҳоли фақат олий вакиллик қонун чиқарувчи органигина сайлаб қолмай, балки давлат бошлиғи -

Президентни ҳам сайлайди ва у кўпинча ижро ҳокимиятининг ҳам бошлиғи ҳисобланади. Бундай республикаларда Президент парламент республикасига қараганда кенгроқ ҳуқуққа, мустақилликка эга бўлади.

Конституцияда “ўзаро бир-бирини тийиб туриш” мувозанатни сақлашга қаратилган мураккаб тадбирий чоралар мустаҳкамланиб қўйилган. Бу Президентнинг «вето» ҳуқуқи, ишончсизлик вотуми, президент импичменти институти ва ҳ. Президент республикасида ҳокимият турлари бир-биридан мустақилдир, кўпинча ижро ҳокимияти парламент олдида жавобгар бўлмайди.

Аралаш (ярим президентлик) республикада ҳам президентлик, ҳам парламентлик республикасига хос хусусиятлар уйғунлашган ҳолда, айни пайтда уларга умуман хос бўлмаган янги жиҳатлар мавжудлиги билан тавсифланади. Бир қатор давлатларда халқ томонидан сайланган президент формал-юридик маънода ижро ҳокимиятига раҳбарлик қилмайди, конституцияга кўра, унга раҳбарлик ҳукуматга юклатилган (РФ), аммо Президентнинг ҳукуматни шакллантиришига парламентнинг қуйи палатаси ишонч билдириши конституцияда мустаҳкамлаб қўйилиши мумкин.

Аралаш тип бошқарувли республикаларга (Франция, Португалия, Руминия, Туркия, Финляндия, Хорватия, Яман ва б.) тегишли бўлган белгилардан бири - бу президентнинг, парламент ёки унинг қуйи палатасини, ижро ҳокимияти билан енгиб бўлмайдиган низо пайдо бўлиб қолиши муносабати билан, тарқатиб юбориш ҳуқуқидир.

Республика шаклида аҳолининг давлатни бошқаришда қатнашуви энг кўп таъминланади.

Қизиғи шундаки, республика тўғрисида гап кетганда, баъзан бу шаклнинг амалда монархия шакли каби мазмун касб этган ҳолларига тарих гувоҳлик беради, чунки республика шаклидаги тоталитар тузумда монархиянинг белгилари пайдо бўлган: давлат раҳбарининг умрбод ўзгармаслиги (масалан, Индонезияда - Сукарно, Югославияда - И.Б.Тито, ЖАР Президенти Бокассонинг император бўлганлиги факти ва б.).

Ҳозирги замон кўп миллатли давлатлари шароитида давлат тузилиши шакллари ривожаниши тенденциялари

Давлатнинг тузилиш шакли деганда давлат ҳокимиятининг маъмурий-ҳудудий ташкил этилишини, давлат билан унинг таркибий

қисмлари ўртасидаги, давлатнинг алоҳида бўлаклари ўртасидаги, марказий ва маҳаллий органлар ўртасидаги ўзаро муносабат характерини тушунамиз.

Давлатнинг тузилиш шакли фақат оммавий ҳокимият билан боғлиқ бўлибгина қолмай, балки давлатнинг яна бир муҳим хусусияти, яъни аҳолининг ҳудудий ташкил этилиши билан ҳам боғлиқдир.

Гарчи давлатнинг тузилиш шакли кўринишидан мавҳум нарсага ўхшаса-да, аслида у фуқароларнинг ҳуқуқ ва бурчлари ҳажмига бевосита боғлиқдир.

Чунончи ўз вақтида ва тўғри ҳал этилган давлат тузилиши масаласи давлатнинг барқарорлигини, унинг самарали аҳамиятини маълум даражада таъминлайди, ёки аксинча, давлатнинг характери ва вазифаларига мос бўлмаган тузилиш шакли давлатнинг тарқалиб кетишига олиб келиши мумкин.

Маълумки, ҳар қандай давлат муайян чегаралланган ҳудудда жойлашган ва ўз фаолиятини, турли функцияларини амалга ошириш учун, марказдан туриб бошқаришни енгиллаштириш мақсадида ўз ҳудудини муайян бўлакларга бўлиб, уларда маҳаллий ўз органларини таъсис этади. Шу аснода марказий ва маҳаллий органлар ўртасида ваколатни бўлишга тўғри келади, иккинчи томондан давлат аҳолиси кўп миллатли бўлиши мумкин, чунки ҳар бир халқ, миллатнинг ўз анъаналари, давлатчилигининг тарихий тажрибаси мавжуд, маданий, тил ва бошқа маънавий эҳтиёжларга эга. Бундан ташқари, субъектив, тасодифий омиллар ҳам роль ўйнаши мумкин (ўзлаштириб олиш, мустамлакачилик таъсири, сиёсий манфаатлар ва б.)

Давлат тузилишининг асосан икки шакли мавжуд: унитар ва федератив.

Унитар (ягона, лотинча «унус» - битта, французча «unitaire» - ягона, яхлит) давлат оддий тузилишга эга яхлит давлат бўлиб, тўла сиёсий бирлиги билан фарқланади, у вертикал бўйсуниш бўйича қурилган давлат ҳокимиятининг ягона органларига эга. Унитар давлатларнинг аксарияти муайян маъмурий-ҳудудий бўлинишга эга: туманлар, вилоятлар, кантонлар. Бироқ бу маъмурий тузилмалар мустақил бўлмай, бевосита марказий ҳокимият органларига бўйсунади, унитар давлат эса бўлинмасдир.

Айни пайтда, унитар давлат таркибида, агар у кўп миллатли бўлса, алоҳида маъмурий-ҳудудий бўлинмалар - автономия (мустақил мухторият)ларни ташкил этиш мумкин.

Автономия (грекча «autonomia» - ўзим қонун чиқараман) - давлатнинг шундай бир бўлаги бўлиб, у ўз ички масалаларини ўзи ечиш ҳуқуқига эга, у бир давлат таркибида яшовчи халқларнинг сони ва ривожланишидаги нотекислик натижасида вужудга келган. Автономия унитар давлатдан ташқари федератив давлат таркибида ҳам тузилиши мумкин (масалан, РФда - автономиялар:округлар, вилоятлар, ўлкалар).

Автоном тузилмаларда ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи бошқа аҳолига қараганда кенгроқ бўлади. Бироқ, автономиялар мустақиллиги марказий ҳокимият белгилаган доирадагина йўл қўйилади.

Унитар давлатдаги автономияда ваколат марказдан қуйига берилса, федерацияда, аксинча, субъектлардан федерацияга берилади ва федерация субъектлари тенг ҳуқуқлидир.

Унитар давлатлар: Буюк Британия, Венгрия, Вьетнам Социалистик Республикаси, Греция, Грузия, Дания, Доминикан республикаси, Миср араб республикаси, Исроил, Индонезия, Иордания, Ироқ, Эрон, Ирландия, Исландия, Испания, Италия, Йемен, Қозоғистон, ХХР, Колумбия, КНДР, Корея Республикаси, Коста-Рика, Куба, Ливан, Ливия, Люсембург, Македония, Мальта, Марокко, Монголия, Мьянма, Нидерландия, Янги Зеландия ва б. Жанубий Африка республикаси – федерализм элементларига эга унитар давлатдир, 9 та провинцияси кенг ваколатларга эга, шу жумладан, қонун чиқариш автономиясига ҳам.

Федератив давлат (лотинча «federatio» - иттифоқ, бирлашиш) - мураккаб тузилма бўлиб, у ўз таркибида маъмурий-ҳудудий ёки миллий тузилмаларга - федерация аъзолари (субъектлари)га эга бўлади ва улар муайян даражада мустақилликка эга бўладилар (АҚШда - штатлар, ГФРда - ерлар, Швейцарияда - кантонлар). Бугунги кунда 26 та федератив давлатлар мавжуд.

Федерацияда бутун федерация учун умумий бўлган олий ҳокимият ва бошқарув органи тузилади, айни пайтда федерация субъектларида ҳам ўз олий ҳокимият ва бошқарув органи сақланади, баъзан ўз қонунчилиги, солиқлар тизими, суд органларига ҳам эга бўлиши мумкин. Федерация аъзоларининг манфаатини ифода этиш учун, одатда умумдавлат миқёсида икки палатали парламент тузилади (АҚШ, Швейцария, РФ).

Унитар давлат кўп миллатли, федератив давлат эса асосан якка миллатли ҳам бўлиши мумкин, масалан, Болгария - кўп миллатли унитар давлат, АҚШ эса, бир миллатли федератив давлат.

Бу икки давлат тузилиши шакли ўртасидаги асосий фарқ - ҳудудларининг бўлиниш шакли ва давлат ҳокимияти органларини ташкил этиш тизимидадир.

Айни пайтда аҳолининг миллий таркиби давлат тузилиши шаклига таъсир этмай қолмайди, шу боис федератив давлатларни маъмурий федерация (АҚШ, ГФР, Мексика, Бразилия ва б.) ва миллий федерация (ЮСФСР, ЧСФР, СССР (тарихий шакллар), РФ ва б.)га бўлиш мумкин. Маъмурий федерацияда ҳудудларнинг бўлиниши асосига объектив мезонлар: жойларнинг рельефи, тузилиши, иқлимий шароитлар, фойдали қазилмаларнинг жойлашуви, аҳоли зичлиги, мавжуд хўжалик-иқтисодий алоқалар, тарихий анъаналар ва б. қўйилади.

Миллий федерацияда эса ҳудудий бўлинишга асос қилиб, субъектив омил бўлган аҳолининг миллий таркиби олинган. Шу сабабли миллий федерациялар давлат тузилишининг мустақил шаклига айлана олмади, Югославия, Чехословакия, СССР федерациялари тақдири бунга мисолдир.

Конституциялар дунёдаги барча федерацияларнинг ҳуқуқий асоси ҳисобланади, унга ўзгартириш киритиш федерал органларнинг ваколатига тааллуқлидир. Баъзан федерация ва унинг субъектлари ўртасидаги муносабат шартнома асосида ҳам қурилиши мумкин, яъни шартномали федерациялар. РФ аралаш, яъни конституцион-шартномали федерация ҳисобланади.

Федератив тузилиш қуйидаги асосларда тузилади:

- икки ёки ундан кўп мустақил шаклланган давлатларнинг мавжудлиги;
- бирлашмоқчи бўлган давлатларнинг нисбатан унча катта бўлмаслиги, чунки бирлашгач, ягона давлат сифатида мавжуд бўла олиши керак ҳам ҳаётий, ҳам сиёсий жиҳатдан;

бирлашаётган давлатлар ҳақиқатан ҳам бир-бирига аниқ муҳтож бўлиши – ҳам стратегик, ҳам иқтисодий жиҳатдан;

халқнинг бу нарсага тайёр бўлишлик хусусияти, яъни мажбуриятларни бажаришга тайёргарлик, «буюклик» маниясининг йўқлиги ва б.

Федерацияга мисоллар:**Канада**- 10 та провинция; **Ҳиндистон** - 25та штат; **ГФР** -16та ер; **Венесуэла** - 20 та штат, 1та Каракас федерал округи, 2та федерал ҳудуд ва 72 та ороллардаги федерал ерлар; **Малайзия** - 13та штат ва 2та федерал территория(Куала-Лумпур ва Лабуан ороли); **Мексика** - 31та штат ва 1та пойтахт федерал округи; **Нигерия** - 30та штат ва Абуджа федерал пойтахт ҳудуди; **Покистон** - 4та провинция ва Исломобод федерал пойтахт округи; **РФ** - 88 та тенг ҳуқуқли субъекти: 21та республика, 5та ўлка, 49та вилоят, федерал аҳамиятидаги 2та шаҳар, 1та автоном вилоят, 10та автоном округ; **АҚШ** - 50та штат ва Колумбия федерал округи; **Танзания** - 2та субъекти бор: мамлакатнинг материк қисми - Танганьика ва орол қисми - Занжибар; **Швейцария** - 23та кантон ва 3та ярим кантон; **Эфиопия федератив демократик республикаси** - 9та штат[1].

Конфедерация - бу суверен давлатларнинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий вазифаларни биргаликда ечиш учун тузилган иттифоқидир (лотинча «конфедерацио» - ҳамжамият).

Конфедерация федерациядан фарқ қилиб, у муайян, чекланган мақсадларга эришиш учун муайян тарихий давр доирасида тузилади. Конфедерацияни тузган давлатлар суверен бўлиб қолаверади, халқаро муносабатлар субъекти бўлаверади, ўз фуқаролигини, ҳокимият органлари ва бошқарув тизимларини, судлов тизимини сақлаб қолади.

Таъкидлаш лозимки, конфедерация кам учрайдиган ва унча барқарор бўлмаган тузилма, шу боис кўзланган мақсадларга эришгач, тарқалиб кетади (масалан, Миср ва Сирия араб-исроил низоси вақтида Бирлашган Араб Республикасини тузган эдилар, у Яқин Шарқда аҳвол нормаллашгач, тарқалиб кетган) ёки баъзан федератив

[1] Исламов З.М. Общество. Государство. Право. Т.:Адолат. 2001.

давлатга айланган, масалан, Швейцария федерацияси 1848 йилгача конфедерация шаклида мавжуд бўлган.

Конфедерация доирасида қабул қилинган актлар, аъзоларнинг олий ҳокимият органи томонидан маъқулланиши лозим. Конфедерация аъзолари ўзларининг мустақил даромад манбаларига эга бўлиб, уларнинг маълум қисмини конфедерация бюджетига ўтказишади. Армия ҳам аъзо давлатлар ҳарбий қисмларидан иборат бўлиб, у умумий қўмондонлик ихтиёрига умумий қарорга кўра жўнатилади.

Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги - МДҲни ҳам ўзига хос конфедерация шакли деган фикрлар илмий адабиётда учраб турмоқда, чунки у бир пайт ягона бўлган давлат - СССРнинг тарқалиб кетиши натижасида пайдо бўлган, шу боис унда иқтисодий, сиёсий, ҳарбий мақсадлар билан бир қаторда, ушбу давлатлар халқи ўртасида тарихий, этник, маданий бирликни мустаҳкамлаш, уни йўқотмаслик каби вазифалар турибди. Бундай бирлик бу иттифоқнинг тезда тўлақонли фаолият олиб боришига асос бўлиши лозим эди.

Кейинги пайтларда қитъанинг 27 давлатини бирлаштирган Европа Иттифоқи конфедератив бирлашувга мисол бўла олади, деган фикр илмий адабиётларда учраб турибди. Фикримизча, бу масала мунозарали бўлиб, у кенг илмий жамоатчиликнинг эътирофига муҳтож. Масалан, конфедерация назариясига кўра бундай иттифоқ муайян иқтисодий, сиёсий, ҳарбий муаммони ҳал этиш учун тузилиб, у вақтинчалик характерга эга, деган қоидасини Европа Иттифоқи келажаги учун қўллаш ўринлими? - деган савол туғилиши табиий.

Ҳозирги замон давлати сиёсий режими ва унинг кўринишлари.

Давлатлар у ёки бу тарихий типга тегишлилиги, шунингдек, муайян давлат бошқарув шакли ва давлат тузилиш шаклига эга бўлишларидан ташқари бир-бирларидан ўз сиёсий режимлари билан ҳам фарқланадилар.

Сиёсий режим (давлат режими) деганда ҳокимият тепасида турган гуруҳлар, синф ёки қатламларнинг давлат ҳокимиятини амалга ошириш услублари йиғиндиси тушунилади.

Сиёсий (давлат) режим давлат шаклининг энг ҳаракатчан (динамик) қисми бўлиб, у атрофдаги иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий муҳитда содир бўладиган энг муҳим жараёнлар ва ўзгаришларга, хусусан, ижтимоий-сиёсий кучлар нисбатига сезгирлик билан эътибор беради.

Таъкидлаш жоизки, илмий адабиётда сиёсий режимнинг тор ва кенг маънодаги талқини мавжуд. Тор маънода у давлат раҳбарлигининг усул ва воситалари йиғиндиси деб деб тушунилса, кенг маънода эса, у - шахснинг демократик ҳуқуқ ва сиёсий эркинлигининг кафолатланганлик даражасини, расмий конституциявий ва ҳуқуқий шаклларнинг сиёсий амалиётга мувофиқ келиш даражаси, ҳокимият тузилмаларининг давлат ва ижтимоий ҳаётнинг ҳуқуқий асосларига нисбатан бўлган муносабатини англатади.

Сиёсий (давлат) режими – бу давлат ҳокимиятининг амалга оширишда ҳокимият субъектлари томонидан қўлланиладиган усул ва воситалар мажмуидир.

Давлат режими ҳам бошқариш ва тузилиш шакли каби бевосита ҳокимият билан алоқадир, бироқ бу боғлиқлик ўзига хосдир. Сиёсий режим тўғридан тўғри давлат органлари тизими, ёки давлатнинг ҳудудий бўлинмалари билан бевосита боғлиқ бўлмай, балки, умуман, давлатнинг амал қилиши, ҳокимиятнинг ташкилий-расмий ифодаси сифатида намоён бўлади.

Сиёсий режимнинг тушунчаси тўғрисида юрист-олимлар орасида фикрлар хилма-хиллиги мавжуд. Юқоридаги таъриф кенг тарқалгани ҳисобланади. Шу билан бир қаторда сиёсий режимни «давлат ҳокимиятнинг ташкил этилиш шакли, ифодаси бўлиб, у жамиятдаги демократиянинг (характери) ва сиёсий эркинликнинг характери ва ҳолатида, аҳволида ифодаланадиган» категория сифатида ҳам тушуниш мавжуд (В.С.Петров).

Яна бир ёндашувга кўра, сиёсий режим давлат хокимиятини амалга оширишнинг усул ва воситалари йиғиндиси бўлиб, улар орқали давлат ҳокимияти ўзининг мавжудлигини ва фаолиятини легитимлаштиради. Легитимлаш деганда, ҳокимият моҳиятининг халқнинг адолат тўғрисидаги тасаввурларига мос келиши тушунилади.

Сиёсий режим давлат шаклининг энг динамик, ҳаракатчан таркибий қисми бўлиб, у жамиятдаги ўзгаришларни жуда

сезувчандир. Давлат режимини англамасдан туриб, давлатнинг моҳият ва мазмунини англаш қийин. (Масалан, нима учун монархия бошқаруви бўлсада, баъзи давлатларда демократия кучлироқ, баъзи республика шаклидаги давлатларда эса аксинча ва ҳ.к.).

Давлат режими ўз -ўзидан пайдо бўлиб қолмасдан, балки қатор объектив ва субъектив факторлар таъсири остида таркиб топади.

Сиёсий режим моҳиятини англашда давлат ҳокимиятининг аҳоли билан ўзаро таъсири қандай йўллар ва усуллар билан амалга оширилиши, сиёсий соҳада ижтимоий қатламларнинг ҳақиқий муносабати қандай намоён бўлади, турли жамоат ташкилотларининг сиёсий мавқеи қандай, аҳолини бошқариш бўйича давлат органлари аслида қандай роль ўйнайдилар каби саволларга жавоб топиш мумкин.

Сиёсий режимларнинг хилма-хил кўринишлари мавжуд. Муайян сиёсий режимнинг шаклланишига жуда кўп омиллар, чунончи, давлат моҳияти ва шакли, қонунчилик характери, давлат органларининг реал ваколатлари ва улар фаолиятининг ҳуқуқий шакли, ижтимоий-сиёсий кучлар нисбати, ҳаёт даражаси ва стандартлари, иқтисодий аҳвол, мамлакатнинг тарихий анъаналари, ижтимоий-сиёсий муҳит, халқаро аҳвол таъсир ўтказади.

Муайян сиёсий режимнинг шаклланишига таъсир этувчи **объектив омиллар** қуйидагилардир:

1) иқтисоднинг характери: унинг марказлашуви ёки номарказлашуви, режалаштирилганлиги ёки бозор иқтисодиётининг амал қилиши;

2) жамиятнинг ривожланиш даражаси;

3) жамиятнинг умумий, сиёсий ва ҳуқуқий маданияти;

4) давлат типи ва шакли;

5) жамиятда ижтимоий-синфий кучлар нисбати;

6) тарихий, миллий, диний ва маданий анъаналар;

7) жамият тепасида турган сиёсий элитанинг хусусияти.

Сиёсий режимга таъсир этувчи **субъектив омиллар**:

- халқ руҳи ва иродаси

Халқ сиёсий режимга ўзининг суст, заиф, бефарқ муносабати билан салбий ҳамда фаол, мақсадга йўналтирилган муносабати билан ижобий таъсир этиши мумкин.

Сиёсий режимнинг таркибий қисми сифатидаги давлат режимини тавсифловчи жиҳатлар қуйидагилардир:

1.Давлат ҳокимияти органларини шакллантириш усули ва тартиби;

2.Давлат органлари ўртасида ваколатлар тақсимоти тартиби ва ўзаро муносабати;

3.Фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатланганлик даражаси;

4.Ҳуқуқнинг жамият ва давлат ишларини ҳал этишдаги роли;

5.Давлат механизмида армия, полиция, разведка ва бошқа махсус хизматларнинг ўрни;

6.Фуқаролар ва улар бирлашмаларининг жамият ва давлатни бошқаришда реал иштироки;

7.Жамиятда юзага келиши мумкин бўлган низоларни ҳал этишнинг асосий воситалари.

Турли тарихий даврларда турлича режимлар шаклланган, масалан, қулдорчилик тузумига деспотик, теократик монархия, аристократик олигархия, қулдорлик демократияси режимлари мансуб бўлган бўлса, феодализм даврида мутлақ, «феодал демократияси»нинг ўзига хос режимлари:клерикал-феодал, ҳарбий-полиция, «маърифатли абсолютизм» режимлари бўлган, капиталистик тузумда эса либерал, буржуа-демократик ёки конституцион, бонапартча, ҳарбий-полиция, фашистик, шунингдек, «фашистсимон», масалан, корпоратив ёки ирқчи-миллатчи, яна диктатор-монопол, қўғирчоқ, баъзи ислом давлатларида клерикал-фундаментал сиёсий режимлар амал қилган.

Сиёсий режимларнинг турличалигига қарамай уларни икки катта гуруҳга бўлиш мумкин:

- демократик сиёсий режим;
- ғайридемократик сиёсий режим.

Қадимги демократия сиёсий режими қулдорларга кенг ҳуқуқ ва эркинликлар берган, қулларни эса барча ҳуқуқлардан маҳрум этган. Бундай режим **аристократик режим** деб номланган.

Бунга яқин турган сиёсий режим бу **олигархия** (озчилик ҳокимияти) - бир гуруҳ эксплуататорлар ҳукмронлигидир. Унинг бир тури бўлган молиявий олигархияда аристократик режимдан фарқ қилиб, ҳокимият мерос тариқасида ўтмай, балки энг бой одамлар ҳокимияти бўлган. Жамият ривожлана борган сари бу сиёсий

режимлар уларга нисбатан демократик бўлган режимлар билан алмашган.

Маълумки, «демократия» сўзи “халқ ҳокимияти” деган маънони англатади - унда ҳокимият халқ томонидан сайлаб қўйилган коллегиал орган томонидан амалга оширилади. Айни пайтда демократик сиёсий режим турли давлатларда ҳар хил бўлади, бу аҳолининг сайлаб қўйиладиган органда вакиллиги даражаси, халқнинг давлат аҳамиятига молик қарорлар қабул қилинишида бевосита таъсири имкониятларига боғлиқ бўлади. Шу боис бевосита ва вакиллик демократиялари фарқланади. Бевосита демократияда аҳолининг давлат ва жамоат ҳаётига оид масалаларни ҳал этишда референдум, манифестация, митинглар йўли билан қатнашиши тушунилади.

Вакиллик демократиясида эса халқ ўзи шакллантирган давлат органига - парламент, президент, таъсис мажлисларига ўзига тегишли ҳокимиятнинг маълум қисмини беради. Демократик давлат мана шу бевосита ва вакиллик демократиясини қўшиб олиб борилишига асосланиб қурилади.

Айни бир сиёсий режим давлат турли бошқарув шаклларида мавжуд бўлиши мумкин. Масалан, бошқарув шаклига кўра Англия - чекланган монархия, Германия ва Италия - парламент республика-лари, АҚШ - президентлик республикаси, Франция - аралаш республика, бироқ бу мамлакатларда буржуа демократияси режими мавжуд, ва аксинча, давлат бошқарув шакли бир хил бўлган мамлакатларда сиёсий режим турлича бўлиши мумкин. Масалан, бошқарувнинг парламентлик республика шакли жорий қилинган кўпчилик мамлакатларда давлат режимлари турлича бўлганлигини кузатиш мумкин.

Демак, сиёсий (давлат) режим давлат шакли каби етарли даражада мустақил намоён бўлади. Унинг ёрдамида ҳокимият соҳиби давлат бошқаруви ва тузилишининг формал асосларига дахл қилмай, давлат шаклини мамлакатдаги ўзгарувчан сиёсий вазиятга мослаштириш мумкин. Давлат режими мамлакатдаги вазиятга энг берилувчан барометрдир. У ўзининг моҳиятини ўзгартирмасдан туриб, давлатнинг у ёки бу ривожланиш босқичида турли жиҳатлари билан намоён бўлади ва доимий тарзда давлат тузилишига, бошқарув шаклига, давлат аппаратини тузилмасига таъсир кўрсатади.

Давлат сиёсий режимига хос бўлган қонуният шундан иборатки, жамиятда умумий ёки хусусий манфаатларнинг муайян нисбати

давлат режимининг ўзгаришига олиб келади ва аксинча давлат шаклининг ўзгариши сиёсий режимни ўзгаришига олиб келади.

Демократик сиёсий режим - бу давлат ҳокимиятини озчиликнинг кўпчиликка бўйсуниши ва озчиликнинг қонуний манфаатлари ҳамда ҳуқуқларини ҳурмат қилиш асосида амалга ошириш услублари йиғиндисидир.

Демократик сиёсий режимнинг **хусусиятлари**:

1) фуқаролар ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳуқуқларининг эълон қилиниши ва амалга оширилиши;

2) бир қатор, шу жумладан, мухолифатчи партияларнинг мавжудлиги;

3) давлат ҳокимияти марказий ва маҳаллий органларининг алмашиниб туриши ва сайлаб қўйилиши;

4) конституциявийлик ва қонунийлик принципининг расмий тан олиниши;

5) ҳокимиятлар бўлиниши принципи;

6) вакиллик ва бевосита демократия институтларининг мавжудлиги;

7) демократик қонунчиликнинг мавжудлиги.

Тарихда демократик режимларнинг турли шакллари мавжуд бўлган.

Демократик сиёсий режимнинг бир кўриниши - бу **социал демократик режим**дир. У жамиятда ҳали ўрта синф узил-кесил шаклланмаган давлатлар учун хос. Бу режимнинг хусусиятлари:

а) **сиёсий соҳада**:

- кенг сиёсий демократия;
- давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг демократик ва ҳуқуқий методлари;
- шошма-шошарликсиз амалга ошириладиган ислоҳотлар;
- жамият ривожланишининг эволюцион йўли.

б) **ижтимоий-иқтисодий соҳада**:

- кўп укладли иқтисодиёт;
- кичик ва ўрта бизнесни рағбатлантириш;
- прогрессив солиққа тортиш тизими;
- ижтимоий йўналтирилган бозор;
- ижтимоий дастурлар мавжудлиги.

Ҳозирги кунда энг кенг тарқалган демократик режим – **парламент демократияси** ҳисобланади, бунда бутун халқ томонидан

умумий, тенг сайлов ҳуқуқи орқали сайланадиган парламентга ҳокимият берилади.

Парламент демократиясининг кўринишларидан бири – **либерал демократик режим** бўлиб, унинг асосий хусусиятлари – хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, давлатнинг фуқаролар шахсий ҳаётига аралашувни чеклаш, фуқаролик жамиятини шакллантириш ҳисобланади.

Ғайридемократик сиёсий давлат режими - бу давлат ҳокимиятини кўпчилик ёки озчиликнинг ҳам фикрини ҳисобга олмасдан ўзбошимчалик асосида амалга ошириш услублари йиғиндисидир.

Ғайридемократик режим (тарихий ёндашув)– давлат ҳокимиятининг якка шахс қўлида (дикататор) ёки бир гуруҳ шахслар (хунта) қўлида тўпланишига асосланади. Бундай режимлар автократик (юнонча «autokratus» - ўз ҳокимияти) ёки авторитар (лот. «autoritas» - шахсий ҳокимият) шаклларида бўлиши мумкин.

Деспотия (юнонча – чекланмаган ҳокимият) режими – бу мутлақ монархия давлатлари учун хос бўлиб, у бир шахс томонидан амалга оширилган ва аҳолини қўрқувда ушлаб туришга асосланган.

Ўрта Ер денгизи, Яқин Шарқ, Африка ва Жанубий Америка давлатларида, яъни Осиёча пайдо бўлган давлатларда учраган.

Тираниянинг деспотиядан фарқи: ҳокимият истило, зўрлик орқали ёки қонуний ҳокимиятни ағдариш орқали ўрнатилиб, ўзбошимчалик, қўрқитишга асосланади (қадимги Юнонистон полисларида, ўрта аср шаҳар-давлатларида).

Нодемократик сиёсий режим **хусусиятлари**:

1) фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг бекор қилиниши ёки анча чекланиши;

2) мухолифатчи ва бошқа партиялар фаолиятининг таъқиқланиши;

3) сайлаб қўйиладиган давлат органлари мавқеининг чекланганлиги (пастлиги);

4) ижро органларининг кучайиши;

5) давлат бошлиғи ёки ҳукумат бошлиғи қўлида жуда катта ваколатларнинг тўпланиши;

6) парламент ва бошқа давлат ҳокимияти органларининг оддий формал институтлар ҳолатига олиб келиб қўйилиши.

Тоталитар режим бу XX аср ҳодисаси бўлиб, у авторитар режимнинг энг қўпол шакли ҳисобланади.

«Тоталитаризм» атамаси лотинча «totalis» - “яхлит”, “бутунлай”, “тўла” маъноларини англатади. Уни сиёсий муомалага биринчи марта 1923 йили Бенито Муссолини киритган.

Тоталитаризм назарияси XX асрнинг 40-50-йилларида шаклланган, асосий хусусияти давлатнинг фуқаролар ҳаётига аралашувнинг жуда кенг кўлам касб этиши бўлиб, у ҳаётнинг ҳамма соҳаларига кириб боради, ҳамма нарсани назорат қилади. Унинг хусусиятлари:

- ҳокимият монизми (плюрализмнинг йўқлиги);
- тоталитар ҳақиқатга бўлган монопол ҳуқуқ;
- коллектив-механистик дунёқараш (давлат-машина, инсон-винт);
- ижтимоий ҳаётнинг мафкуралашганлиги (давлат миқёсида ягона мафкуранинг жорий этилиши);
- ҳар қандай бошқа фикрга ўта тоқатсизлик, ҳар қандай бошқа мафкуранинг ман этилиши;
- ахборот тарқатишга монопол давлат ҳуқуқи;
- ОАВ устидан тўлиқ назоратнинг мавжудлиги;
- фуқаролик жамиятининг тугатилиши, хусусий ҳаётнинг йўқлиги;
- инсоннинг ўзига хослигини йўқотувчи тенглаштириш принципи;
- ўз аҳолисига нисбатан оммавий террор;
- ҳуқуқ, Конституция билан ниқобланиш;
- давлат аппаратининг партия томонидан эгалланиши;
- бутун ҳокимиятнинг ягона партия аппаратига мансублиги;
-ҳокимиятнинг қаттиқ марказлашганлиги
- доҳийга сиғиниш.

Тоталитаризмнинг асосий кўринишлари:

- **коммунистик тоталитаризм** (собиқ СССРда XX аср 20-йилларининг охирида шаклланиб, то 50 йилгача давом этган);
- **фашизм** (биринчи марта 1922 йилда Италияда ўрнатилган);
- **национал-социализм** (1933 йили Германияда).

Нодемократик сиёсий режимнинг энг хавфли кўриниши **фашизм**дир. Демократик услублар билан бошқара олмаган ҳокимият зўрлик усулига ўтади.

Фашистик режим **хусусиятлари**:

- бошқарувнинг репрессив усуллари, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида ижтимоий ва сиёсий демагогиянинг уйғунлашуви;

-ОАВ орқали сингдирилган антисемитизм ва бошқача фикрловчиларни таъқиб қилиш;

-халққа қарши сиёсатни «халқ ҳақида ғамхўрлик» шиорлари билан хаспўшлаш;

-фашистик йўлбошчилар сиёсатига қўшилмаганларни доимий равишда давлат даражасида таъқиб этиш;

-ҳукмдор элитанинг армия, полиция ва бошқа репрессив органларга таяниши;

-доҳийнинг улкан ҳокимиятга эгалиги (фюрер, дуче ва ҳ.);

-ижро ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ҳокимиятдан мутлақ устунлиги, диктатураси;

-парламент тузилмаларининг «фалажлиги» ва сиёсий таъсирининг йўқолиши;

-вакиллик ҳокимиятининг сиёсатбозлар ҳокимияти билан алмашинуви;

-парламентнинг ўз ваколати – қонун ижод этишдан маҳрум этилиши

Германияда 1933 йил 24 мартда қабул қилинган «Халқ ва давлатнинг ҳалокатли ҳолатини тугатиш тўғрисида»ги қонунга кўра қонун чиқариш ваколати ҳукуматга берилган. Айни пайтда ҳукумат қабул қилган қонунлар Конституцияга мос келмаслиги ҳам мумкин бўлган, халқаро шартномалар парламент ратификациясига муҳтож бўлмаган.

Авторитар режим: Конго, Малайзия, Перу, Сирия, Танзания (баъзи демократик тенденциялари бор), Иордания, Ироқ, Яман.

Либерал режим: Мексика (демократия ва бюрократик авторитаризм элементлари билан), Шри-Ланка.

Нобарқарор сиёсий режим: Покистонда чекланган ислом демократияси ҳарбий диктатура билан даврий равишда алмашиб туради.

Эронда **клерикал-авторитар режим**, Конституция ва 1981 йилги қонунга кўра сиёсий партиялар ва ноислом ташкилотлар фаолияти таъқиқланган.

Корея ХДРда сиёсий режим хусусияти мамлакат доҳийси Ким Ир Сен (1918-1944) ва унинг расмий меросхўри Ким Чен Ир шахсига сиғинишда кўринади.

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛЛАРИ:

1. Илмий манбаларда давлат тузилиш шаклини тушунишда яхлитлик йўқ.Бунга ўз муносабатингизни амалий мисоллар асосида билдиринг.

1. Ҳозирги замон давлатлари шакли ривожланиши тенденциялари аниқланг ва уларни илмий асослаб беринг.

2. Ҳар бир халқнинг ўзига ҳос, ўзига мос алоҳида индивидуал давлат шакли ва фақат унинг ўзигагина мос келадиган конституцияси бўлиши шарт. Дунёда бир хил халқлар бўлмагани каби, бир ҳил шакл ва Конституция ҳам бўлмайди.

Ушбу фикрни мисоллар орқали асослаб беринг.

3. XX-аср (нинг охири) ва XXI аср давлат шакли масаласига ўз коррективларини киритмоқда. Давлат шакли, хусусан бошқарув шаклининг турли кўринишлари ўртасида ўзаро яқинлашув жараёнлари содир бўлиб, натижада «аралаш», «гибрид» шакллар вужудга келмоқда. Бундай ҳолат ҳозирги замон сиёсий тараққиётида янги тенденцияларнинг ифодаси сифатида намоён бўлмоқда ва у, яъни давлат шаклидаги бундай ўзгаришлар давлатнинг бошқарилувчанлигини ошириш, ижро ҳокимияти органларига кенг мустақиллик бериш заруратидан келиб чиқмоқда.

Ушбу ҳолатни Ўзбекистон давлат бошқарув шакли эволюцияси асосида тушунтириб беринг.

5- МАВЗУ: ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ДАВЛАТ ФУНКЦИЯЛАРИ РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Глобаллашув жараёни тушунчаси ва хусусиятлари. Ҳозирги замон глобал муаммоларининг умумий тавсифи. Глобаллашув ва ҳозирги замон давлати функциялари. Ҳалқаро миқёсдаги муаммоларни ҳал этишда ҳозирги замон давлатининг роли. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов асарларида глобаллашув ва давлатнинг функциялари масалаларининг ифодаланиши.

1.Глобаллашув жараёни тушунчаси ва хусусиятлари

Глобаллашув жараёни ва унинг давлатга таъсири масаласи ҳақида фикр юритишдан олдин, дастлаб “глобаллашув” атамасининг мазмун ва моҳиятига тўхталиш зарур. Таъкидлаш керакки, илмий адабиётларда мазкур атамага турлича ёндашувлар мавжуд, хусусан, унга ижобий ёндашув билан бир қаторда салбий қараш ва баҳолашлар мавжуд. (Глобалистлар ва антиглобалистлар).

Бугун биз тез суръатлар билан ўзгариб бораётган, инсоният ҳозирга қадар бошидан кечирган даврлардан тубдан фарқ қиладиган ўта шиддатли ва мураккаб бир замонда яшамоқдамиз. Давлат ва сиёсат арбоблари, файласуфлар ва жамиятшунос олимлар, шарҳловчи ва журналистлар бу даврни турлича таърифлаб, ҳар хил номлар билан атамоқда. Кимдир уни юксак технологиялар замони деса, кимдир тафаккур асри, яна биров ялпи ахборотлашув даври сифатида изоҳламоқда. И.А.Каримов

Глобаллашув ҳақида энг тарқалган фикр шундан иборатки, бу жараён ҳозирги замон иқтисоди, сиёсий ривожланиши, экологик мувозанатни таъминлашнинг хусусияти бўлиб, айни пайтда бу жараён инсоният цивилизациясига турли хавф-хатарлар етказади.

Р.Х.Макуевнинг фикрича, глобализм – бу халқаро постиндустриал халқаро ҳамжамиятнинг янги сифат ҳолати бўлиб, унинг асосий хусусиятлари шаклланиб бўлган бўлса-да, бироқ ўзининг эволюцион жараёнини тугатганича йўқ. Глобаллашув – бу глобализмнинг пайдо бўлиши, амал қилиши ва ривожланиши жараёнидир. Глобализм – жаҳон цивилизациясининг сифат ҳолати архитектурасидир, глобаллашув эса – ушбу сифат ҳолатининг шаклланиш ва ривожланиш жараёнидир.

Шу тариқа, глобаллашув – ҳозирги замон интеграциялашган халқаро ҳамжамиятнинг ривожланиш жараёни бўлса, глобализм – унинг мазмунининг сифат ҳолатидир.

Демак, глобализм – ҳозирги замон жаҳон цивилизациясининг мазмун ва моҳияти, глобаллашув – глобализмнинг шаклланиши ва ривожланиши. Демак, бу икки тушунча турли мазмунга эга. Глобаллашувнинг қуйидаги хусусиятларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1). интеграцион гуруҳ: нафақат трансмиллий корпорациялар манфаатларидан, балки инсоният цивилизацияси ривожи ҳозирги

замон қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда шаклланган иқтисодий интеграция; тармоқлараро меҳнат тақсимоти; трансмиллий корпорацияларнинг давлат чегаралари доирасидан чиқиши; халқаро иқтисодий ҳамжамият фойдасига давлатларнинг сиёсий фаолиятини сиқиб чиқаришга уриниш;

2). бутунжаҳон бошқарув ва технологик хусусиятлар: глобаллашув марказининг дунё лидери бўлишига даъво қилиш – АҚШ ва унинг яқин иттифоқчилари; маълум даражада бошқарув вазифаларини таъминлашга қаратилган ташкилий тузилмаларнинг мавжудлиги (БМТ, Европа Кенгаши, ХВФ, НАТО ва б.); бошқарув вазифаларига хизмат қилишни даъво қилувчи ; хукуматлараро, универсал, минтақалараро, минтақавий ташкилотлар сонининг кўпайиши; постиндустриал жамиятдан информацион ишлаб чиқариш жамиятига ўтиш; Бутун жаҳон ахборот тизими янада ривожланиши жараёнининг орқага қайтмаслик характери ва бу жараёнга миллий информацион марказларнинг боғлиқлигининг кучайиши каби ҳолатлар;

3).экологик ва ҳарбий соҳада хавфсизликни ўзида акс эттирувчи тавсифлар бўлиб, уларга, гарчи ер куррасининг қатор нуқталарида уруш хавфи сақланиб қолаётганлиги баробарида умуман олганда уруш

Бу атама бугунги кунда илмий-фалсафий, ҳаётий тушунча сифатида жуда кенг маънони англатишини таъкидлаш лозим. Умумий нуқтаи назардан қараганда, бу жараён мутлақо янгича маъно- мазмундаги хўжалик, ижтимоий-сиёсий, табиий-биологик глобал муҳитнинг шаклланишини ва шу билан бирга, мавжуд миллий ва минтақавий муаммоларнинг жаҳон миқёсидаги муаммоларга айланиб боришини ифода этмоқда.И.А.Каримов.

хавфининг сустлашаётганлиги; халқаро терроризмга қарши кураш мазмунига турли иттифоқлар сиёсий манфаатларининг билвосита таъсир этиши ва б. ҳолатлар.

Халқаро валюта фондининг таърифига кўра, “Глобализация бу – бутун дунёда товарлар, хизматлар ва капиталнинг тобора ўсиб бораётган интеграцияси ва эркин кўчиб юриши” дир.

Глобализация – бу бутун жаҳон иқтисодий, сиёсий ва маданий интеграцияси ва унификацияси жараёни.

Глобализациянинг келиб чиқиши ҳақида ҳам турли қарашлар мавжуд:

Тарихчилар уни капитализмнинг ривожланиш босқичи сифатида қарашса, иқтисодчилар молиявий бозорларнинг транснационализация жараёни билан боғлашади.

Сиёсатчилар эса демократик институтларнинг тарқалишига урғу беришади;

Маданиятшунослар эса оммавий маданиятнинг шаклланиши ҳамда америка иқтисодининг экспансияси билан боғлашади; Глобализация жараёнларини тушунишда ахборот-технологик ёндашув ҳам мавжуд. Айни пайтда сиёсий ва иқтисодий глобализация ажратилади. Глобализациянинг субъектларидан бир сифатида минтақалаштириш эътироф этилади ва у қудратли иқтисодий ва технологик ривожланишнинг дунёвий қутблари шаклланишига кучли

> ...бугунги кунда ҳар қайси давлатнинг тараққиёти ва равнақи нафақат яқин ва узоқ қўшнилар, балки жаҳон миқёсида бошқа минтақа ва ҳудудлар билан шундай чамбарчас боғланиб боряптики, бирон мамлакатнинг бу жараёндан четда туриши ижобий натижаларга олиб келмаслигини тушуниш, англаш қийин эмас. Шу маънода, глобаллашув - бу аввало ҳаёт суръатларининг беқиёс даражада тезлашуви демакдир. И.Каримов

туртки сифатида майдонга чиқади.

Таъкидлаш зарурки, глобализациянинг асосий моҳияти иқтисодий омилда ўзининг ифодасини топади.

Ҳозирги замон глобал муаммоларининг умумий тавсифи.

Глобализациянинг натижалари бўлиб, халқаро меҳнат тақсимоти, бутун планета миқёсида капитал, инсон ва ишлаб чиқариш ресурсларининг миграцияси (эркин айланиб юриши) ҳамда турли мамлакатлар маданиятининг яқинлашуви ва қўшилиб кетиши ҳисобланади. Глобализация объектив жараён бўлиб, у жамият ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олмоқда. Глобализация натижасида дунё ва барча субъектлар ўзаро боғлиқ бўлиб қолмоқда. Айни пайтда, бир неча давлатлар ҳал қиладиган масалалар ҳамда

интеграцияга жалб этиладиган давлатлар сони ва типи ҳам кўпаймоқда. Шу боис ҳам глобализацияни бир неча аспектда кўриш керак.

Айни пайтда, глобаллашув жараёни давлат ва ҳуқуқнинг жамиятда тутган ўрнига ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда,(баъзан салбий) деган фикр мустаҳкамланмоқда. Шу ўринда “глобаллик” ва “глобаллашув” атамалари ўртасидаги фарқни аниқлаб олиш зарур. Глобаллик бу ҳозирги замоннинг янги сифат даражасини - “умумбашарий” жамият тушунчасида ўзида ифода этади. Жаҳон ҳамжамиятининг бу янги сифат ҳолати –миллий давлатлар сиёсати доирасига кирмайдиган ёки унга интеграция қилина олмайдиган ижтимоий муносабатлар умумийлигидир. Глобалликдан фарқ қилган ҳолда глобализация ёки глобализмнинг мазмуни шундаки, бугунги кунда жаҳон бозори сиёсий фаолиятни сиқиб чиқариб, унинг ўрнини олишга интилмоқда. Бу жараённинг ғоявий асоси бўлиб, дунёни, давлатлар ва халқларни бошқаришнинг янги методларидан фойдаланишга асосланган жаҳон бозори ҳукмронлиги ва неолиберализм ҳисобланади.

Глобализация жараёнида, олимларнинг фикрича давлатлар ва

> Ҳар бир ижтимоий ҳодисанинг ижобий ва салбий томони бўлгани сингари, глобаллашув жараёни ҳам бундан мустасно эмас. Ҳозирги пайтда унинг ғоят ўткир ва кенг қамровли таъсирини деярли барча соҳаларда кўриш, ҳис этиш мумкин. Айниқса, давлатлар ва халқлар ўртасидаги интеграция ва ҳамкорлик алоқаларининг кучайиши, хорижий инвестициялар, капитал ва товарлар, ишчи кучининг эркин ҳаракати учун қулайликлар вужудга келиши, кўплаб янги иш ўринларининг яратилиши,замонавий коммуникация ва ахборот технологияларининг, илм-ан ютуқларининг тезлик билан тарқалиши, турли қадриятларнинг умуминсоний негизда уйғунлашуви, цивилизацияларарo мулоқотнинг янгича сифат касб этиши,экологик офатлар пайтида ўзаро ёрдам кўрсатиш имкониятларининг ортиши - табиийки, буларнинг барчасига глобаллашув туфайли эришилмоқда. И.Каримов.

трансмиллий компаниялар ўртасидаги муносабатда трансмиллий кампаниялар устунликка интилиши ҳолати кучаймоқда. Турли локал маданиятлар ўзаро яқинлашиб, янги учинчи бир маданиятнинг вужудга келишига олиб келмоқда.

Немис олими У. Бек ўзининг “Глобализация бу нима?” деган асарида ёзишича, глобализация миллий – давлат сиёсатини кучсизлантиришга, давлатнинг таъсир кўрсатиш доирасини торайтиришга ҳамда давлатнинг ролини, хусусан, унинг иқтисодий

ҳаётда иштирокини камайтиришга қаратилган.

Глобаллашув ва ҳозирги замон давлати функциялари.

Бугунги кунда давлат функцияларини беш гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқ: иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, ғоявий ва экологик.

Шу тариқа давлатнинг нафақат ташқи функцияси, балки ички функцияси ҳам глобализация жараёнларига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Бу жараён мустақил давлатларни мураккаб жараёнларда ўз ўрнини топишга ва шу мақсадда ўзининг иқтисодий, интеллектуал имкониятларини кучайтиришга ундайди.

Ҳозирги замон давлати функцияларининг мазмуни жаҳонда мавжуд глобал муаммолар билан муайян даражада боғлиқдир[1]. Шу ўринда глобал атамасининг мазмунини аниқлаб олишимиз лозим бўлади. Глобал сўзи французча Global-умумий маъноларини англатиб, бутун ер шарига, бутун дунёга нисбатан ишлатилади.

Кишилик жамияти тараққиётиниг ҳозирги босқичи бутун дунёга, яъни бир ёки бир неча давлат доирасидан ташқарига чиқадиган ва умумжаҳон мазмун кашф этадиган муаммолар кўпайиши билан тавсифланади.

В.Н. Протасовнинг фикрича, кишилик жамияти глобал муаммоларини икки турга ажратиш мумкин.

Биринчисига инсоният тараққиётининг маромий ривожланиши маҳсули ҳисобланган, бироқ умумжаҳон аҳамиятига эгалиги боис, бутун кишилик жамиятининг кучи ва саъй ҳаракатларини талаб этадиган муаммолар, мас., жаҳон масштабида ахборот тизимини вужудга келтириш ва ш.к.

Иккинчи тур глобал муаммолар ўз мазмунига кўра жаҳон цивилизациясига таҳдидни ўзида ифодалайди, улар сирасига экологик ҳалокатлар, ядро технологиясидан фойдаланиш асоратлари, демографик, хом ашё ва энергия соҳасидаги инқирозларни киритиш мумкин.

Юқоридаги муаллифнинг фикрини давом эттириб айтиш мумкинки, цивилизацияга таҳдидлар ичида халқнинг маънавиятига нисбатан бўлаётган таҳдидлар алоҳида ўрин эгаллайди.

1. Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление. М.:Логос, 2001.

Ахборот- коммуникация воситалари ва технологияларининг мисли кўрилмаган ривожи, маънавиятни ичдан, ниқобланган ҳолда бузишга қаратилган ғоя ва шаклларни глобал миқёсда тарқатишнинг кенг имкониятини вужудга келтирди; кино, мусиқа, мультфильмлар ва турли ўйинлар орқали маънавиятимизга бутунлай ёт бўлган ғоялар, турмуш тарзи шакллари тарғиб этилмоқда. “Инсон ҳуқуқлари” ниқоби остида ноинсоний, мутлақо аҳлоққа зид иллатлар бошқа халқларга тиқиштирилмоқда. Бундай холатларни инкор этганлар- инсон ҳуқуқларини эътироф этмайдиганлар, қабул қилганлар эса- инсон ҳуқуқларига риоя этувчилар, ҳимоячилар тоифасига киритилмоқда.

> Маънавий таҳдид деганда, аввало, тили, дини, эътиқодидан қатъи назар, ҳар қайси одамнинг том маънодаги эркин инсон бўлиб яшашига қарши қаратилган, унинг айнан руҳий дунёсини издан чиқариш мақсадини кўзда тутадиган мафкуравий, ғоявий ва информацион хуружларни назарда тутиш лозим, деб ўйлайман. И.Каримов.

> Кишилик жамияти олдида глобал муаммоларнинг мавжудлиги давлатларнинг *глобал* функциялари пайдо бўлишига олиб келади. Бундай функциялар барча давлат кучларини бирлаштиришни, умумлаштиришни талаб этади.

Глобализациянинг давлат функцияларига таъсири:

- ички ва ташқи функцияларнинг ўзаро алоқаси кучаймоқда, ички функциялар ҳам тобора халқаро аҳамият касб этмоқда ва ташқи олам билан боғлиқлиги кучаймоқда ва шу тариқа ички функцияларнинг ривожи ҳам халқаро ҳамжамиятнинг манфаатларини эътиборга олган ҳолда амалга оширилмоқда;
- сиёсий функцияларга таъсири: ҳар бир давлатдан демократик институтларнинг ривожи учун шарт-шароит яратиш талаб этилмоқда. Натижада демократия ва унга бўлган ҳуқуқ глобал аҳамиятга эга бўлмоқда;
- Давлат суверенитети масаласида – “глобализация шароитида давлат суверенитети камаяди” деган мазмундаги қарашлар кучаймоқда; Суверенитетни йўқотмоқ – давлатнинг ҳудудий яхлитлигини йўқотиш билан бир хил. Давлат суверенитети албатта сақланиши керак, фақат ҳар бир давлат умуминсоний манфаатларни эътиборга олган ҳолда ўз суверенитетини маълум даражада чеклашга рози бўлиши мумкин;

- Ҳар бир халқ ўз қонунлари, одатлари, диний ва бошқа нормалари ва қадриятлари асосида яшашга ҳақли. 1993 йил июндаги Вена конференцияси ҳужжатида таъкидланганидек, “Демократия халқнинг ўз сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий тузумларини эркин ўз иродасини ифодалаш орқали белгилаш ва ўз ҳаётининг барча жабҳаларида тўла иштирок этишига асосланади”[1];
- Иқтисодий функцияга таъсири – иқтисодий интеграция жараёнлари, бозорларнинг халқаро мазмунга эга бўлиши, ТНКларнинг таъсирининг кучайиши, давлатлар устида турадиган тузилмаларнинг ташкил этилиши давлатнинг ўз иқтисодий функцияларини амалга ошириши қийинлашмоқда.

Ҳалқаро миқёсдаги муаммоларни ҳал этишда ҳозирги замон давлатининг роли

Глобализация – жамиятнинг сиёсий тизимида давлатнинг мавжуд аҳволини, ҳолатини ўзгартирмоқда. Глобалистларнинг фикрича,

> Айниқса, бугунги кунда халқаро майдонда турли сиёсий кучлар ўзининг миллий ва стратегик режаларига эришиш учун «Эркинлик ва демократияни олға силжитиш» ниқоби остида амалга ошираётган, узоқни кўзлаган сиёсатнинг асл моҳияти ва мақсадларини ўз вақтида сезиш, англаш катта аҳамият касб этади. Шу борада айрим қудратли давлатлар томонидан муайян мамлакатларга, авваламбор, ер ости, ер усти бойликларига эга бўлган ҳудудларга нисбатан олиб борилаётган ана шундай ғаразли сиёсатни дунёнинг айрим минтақаларида тинч ҳаётнинг издан чиқиши, ҳокимият тепасига айнан ўша давлатларнинг манфаатларига хизмат қиладиган кучларнинг келиши билан боғлиқ мисолларда кўриш қийин эмас. И.Каримов

“бугунги кунда давлатлар ўзининг миллий ўзлигини аста-секин йўқотмоқда, давлат суверенитети заифлашмоқда”. Трансмиллий кампаниялар ва молия-саноат гуруҳларининг дунё миқёсидаги фаолияти унчалик чекланмаган ҳолда амалга оширилади.

Р.Фолкнинг ёзишича, бунинг натижасида локал ва трансмиллий компаниялар ва алоҳида гуруҳларнинг ташаббуси маҳаллий аҳамиятга эга масалаларнинг ҳал этилишига таъсири кучаймоқда – тўғонлар қурилишидан тортиб то сиёсий масалаларгача. Шу тариқа

[1] Международные акты о правах человека. Сб. документов. М.,1998. С.40.

суверен ҳудудий давлатлар дунёсидан шаклланаётган ”жаҳон қишлоғи”га ўтилмоқда[1].

Америкалик сиёсатшунос С.Стрейнджнинг ёзишича, миллий-давлатларнинг ўрнини босадиган ижтимоий ташкилотларнинг янги-янги шакллари вужудга келмоқда. Югославия ва Ироқ воқеалари қудратли давлатлар ва трансмиллий компанияларнинг глобал интилишларига миллий давлатларнинг суверенитети боғлиқ бўлиб қолаётганлигини таъкидлайди.

Трансмиллий компаниялар бир давлатда фаолият олиб борса, иккинчи давлатда солиқ тўлайди, жойлашган давлатлардан инфратузилмалар ташкил этишни талаб этиши мумкин. Шу тариқа социал тадбирларнинг харажати оддий аҳоли зиммасига тушади. Трансмиллий компаниялар учун қулай бўлган ҳолат, давлат учун аксинча бўлиши мумкин. Шу тариқа трансмиллий компаниялар давлатнинг иқтисодий ва молиявий асосларини заифлаштиради ва бора-бора уни емира боради.

Глобаллашув ҳар бир давлатдаги ва муайян минтақадаги демократия ва барқарорлик даражасига таъсир этади. Аввало у мамлакатлар ва цивилизацияларнинг яқинлашувига ва байналминаллашувига таъсир этади. Бироқ кам ривожланган, кучсизроқ давлатларда салбий оқибатларга олиб келиши мумкин ва оқибатда конфликтлар пайдо бўлиши мумкин.

Глобаллашув жараёни янги –янги давлатларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Гарчи 2-жаҳон урушидан кейин 50 тагина давлат бўлган бўлса, ҳозирда БМТга 190 та (ҳоз.кунда -193та. 2011 й. Жан. Судан қабул қилинди)давлат аъзо. Фактларга эътибор қаратамиз: расмий 309 қуруқликдаги чегарадан 52 таси, яъни 17%, 425 денгиз чегарасидан 160 таси, яъни 38% ҳудудий низо объекти ҳисобланади. 33 орол 39 давлат томонидан низолашмоқда. 190 давлатда 600 тилда гаплашадиган этник бирликлар мавжуд, умуман 5 минг этник гуруҳлар мавжуд[2].

Чегараларнинг шаффоф бўла бориши ҳам бу жараённинг хусусиятларидан ҳисобланади.(П.Капенштейн, Р. Кохэн, С.Краснер).

Глобазиция шароитида турли хил нодавлат ташкилотлар кўпайиши ҳолати юз беради.

Дунёда жуда кўп турли диний, ҳуқуқ муҳофаза этувчи, хайрия, экологик ва шу каби нодавлат ташкилотлари мавжуд бўлиб, уларнинг

---

[1] Folk R. World Orders, Old and New // Current Histori. 1999 January. P. 31-33.
[2] Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление. М.:Логос, 2001. С.82.

таъсири давлатларга ва халқларга, жамоатчилик фикрига жуда каттадир. “Халқаро амнистия”, “Гринпис”, “Чегара билмас врачлар” каби ташкилотларнинг халқаро обрўси жуда юқори.

Брюсселдаги Халқаро ташкилотлар Кенгашининг маълумотларига кўра, дунёда 40 минг нодавлат ташкилотлар, 5900 ҳукуматлараро тузилмалар мавжуд. Бир йилда ўртача 400 га яқин (19 асрнинг ўрталарида 2-3 та) конференциялар ўтказилади[1]. Террористик ташкилотлар ҳам глобал масштабда таъсир ўтказишга интилмоқдалар. Глобализация шароитида давлатнинг характери ва фаолиятининг мазмуни ўзгармоқда. Янги функциялар, хусусан, ахборот хавфсизлиги, инновацион фаолият кабилар пайдо бўлмоқда.

Глобаллашув давлатларнинг аввалги “биринчи”(капиталистик) “иккинчи” (социалистик) ва “учинчи” (бетараф давлатлар) мамлакатларга ажратиш амалиётини қайта кўриб чиқиш зарурати пайдо бўлди.

Глобаллашув давлатлар сиёсий режимига тобора боғлиқ бўлиб қолмоқда. Хусусий бизнес соҳасида “тилла корсет” қоидаси амал қилиб, натижада сиёсий режимлар демократлаша бормоқда; сиёсий методлар цивилизациялаша боради. Давлат фаолиятининг методлари ҳам ўзгара боради, “қуйи дипломатия”нинг аҳамияти ҳам орта боради.(савдо, технология ва валютани тартибга солиш).

Глобаллашув миллий давлатлардан кейин шаклланадиган халқаро давлатона тузилмаларнинг, жумладан, ЕИ, ЕК, НАФТА, МДҲ шаклланишининг тезлашуви: Глобализмнинг асоратларига қарши кураш имкониятлари:

- ташкиллашган трансмиллий жиноятчилик, наркобизнес, халқаро терроризм, одам савдоси, ноахлоқий хизматлар. Трансмиллий жиноий уюшмаларнинг олган фойдалари, баъзан, айрим давлатларнинг миллий даромадидан юқори суммани ташкил этади. Шу боисдан ҳам халқаро жиноятчиликка қарши кураш – халқаро ҳамжамиятнинг биргаликдаги фаолиятини талаб этади;
- халқаро низоларни ҳал этиш ҳам халқаро ҳамжамиятнинг биргаликдаги фаолиятини талаб этади;

[1] Политические институты на рубеже тысячелетий. Дубна. 2001. С.181.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов асарларида глобаллашув ва давлатнинг функциялари масалаларининг ифодаланиши.

Маълумки, давлат функциялари таснифига оид илмий манба-ларда давлат функцияларини ички ва ташқи давлат функцияларига ажратиш кенг тарқалган. Глобал функцияларнинг мавжудлиги давлат функцияларини бундай таснифлашнинг самарасига таъсир этади. Масалан, Орол муаммоси нафақат минтақавий, балки умужаҳон аҳамиятга молик муаммо ҳисобланади.

Бугунги кунда ҳозирги замон давлатнинг глобал характердаги функциялари сирасига қўйидагиларни киритиш мумкин:

-инсон ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлаш,

-экологик ҳалокатларнинг олдини олиш ва унинг оқибатларини тугатиш,

-демографик, хомашё ва энергия масаласига оид муаммолар,

-халқаро жиноятчиликка қарши кураш ва умумжаҳон ҳуқуқий тартиботини ўрнатиш,

-космосни ўзлаштириш соҳасидаги ҳамкорлик,

-умумсайёравий ахборот-информациявий тизимини ташкил этиш,

-умумсайёравий хавфларга қарши кураш (ядро хавфсизлиги, ОИТС, турли вирусларга (мас.”Эбола”)) ва бошқа функциялар.

Ўзбекистоннинг бугунги кундаги давлат функциялари барча давлатлар учун хос бўлган функциялардан иборат[1].

Масалан, 2014 йилнинг февралида Зоир, Гвинеяда бошланиб, кейинчалик Сьерра Леония, Кот-Дивуар, Либерия ва бошқа давлатларга тарқалган “Эбола” вируси эпидемияси 25 минг кишига юққан, улардан вафот этганлар сони 10.179 дан ортиқ (БСТнинг маъл.); Вирусни юқтирганларининг ҳар бешинчиси бола эканлиги айниқса ачинарлидир.(БМТ маъл./ 2015йил март) Ушбу вирус ўз натижалари ва хавфлилик даражасига кўра тегишли давлатлар фаолиятида соғлиқни сақлаш функциясининг ўта долзарблашувига сабаб бўлганлигини мисол тариқасида келтириш мумкин.

[1] Ўзбекистоннинг давлат функциялари хақида қаранг: З.Исломов. Ўзбекистон модернизациялаш ва демократик тараққиёт сари. Т.: Ўзбекистон.2005.254 б.

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛЛАР:

1.Олимлар “глобаллашув”, “глобализм” атамаларини фарқлайдилар. Сиз бу масалага қандай қарайсиз?
2. Глобаллашув жараёнининг давлат ва ҳуқуқга таъсири йўналишларини кўрсатинг.

3. Глобализациянинг келиб чиқиши ҳақида ҳам турли қарашлар мавжуд. Хусусан, тарихчилар уни капитализмнинг ривожланиш босқичи сифатида қарашса, иқтисодчилар молиявий бозорларнинг транснационализация жараёни билан боғлашса, сиёсатчилар эса демократик институтларнинг тарқалишига урғу беришади;маданиятшунослар эса оммавий маданиятнинг шаклланиши ҳамда америка иқтисодининг экспансияси билан боғлашади; глобализация жараёнларини тушунишда ахборот-технологик ёндашув ҳам мавжуд.

Глобализация ва унинг ҳуқуқга таъсири юзасидан ўз қарашларингизни мисоллар асосида тушунтириб беринг.

4.Айни пайтда сиёсий ва иқтисодий глобализация ажратилиб, глобализациянинг субъектларидан бир сифатида минтақалаштириш эътироф этилади ва у қудратли иқтисодий ва технологик ривожланишнинг дунёвий қутблари шаклланишига кучли туртки сифатида майдонга чиқади.

Глобализациянинг Ўзбекистон иқтисодий функциясига таъсир этиши жараёнини мисоллар асосида таҳлил этиб беринг.

6-МАВЗУ. ИЖТИМОИЙ–ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ВА УНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ. ЎЗБЕКИСТОНДА ҲУҚУҚИЙ РИВОЖЛАНИШНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ МОДЕЛИ.

Ўзбекистон давлатнинг ижтимоий моҳияти. Ҳозирги замон давлатининг ижтимоий ва ҳуқуқий моҳияти ва белгилари. Ўзбекистон Республикасида фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ҳуқуқий давлат қуриш.

1. ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТНИНГ ИЖТИМОИЙ МОҲИЯТИ

Ўзбекистон мустақилликнинг дастлабки паллаларидан бошлабоқ эркин фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш пировард мақсади эканлигини, бозор муносабатлари ижтимоий

йўналтирилган моҳиятга эга бўлишини жаҳон ҳамжамиятига эълон қилган эди. Конституциямизнинг асосий ғояси – инсон ва унинг ҳаётини улуғлашдир. Асосий Қонунимизнинг 13- моддасида «Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон ва унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр -қиммати ва бошқа дахлсиз хуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади» деб, мустаҳкамлаб қўйилган. Дарҳақиқат, Ўзбекистон мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ, фуқароларнинг манфаатларига мос келувчи сиёсатни олиб бора бошлаганлиги, жаҳон ҳамжамиятига маълум.

Мамлакатимизда бозор муносабатларига ўтиш Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган беш тамойилга асосланган ривожланишнинг миллий модели негизида амалга оширилиб келинмоқда. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов таъкидлаб ўтганларидек, “*Биз ишлаб чиққан ва бугунги кунда ҳаётга татбиқ этаётган ушбу моделнинг маъно-мазмуни – давлат қурилиши ва конституциявий тузумни тубдан ўзгартириш ва янгилаш, иқтисодиётни мафкурадан холи етиш, унинг сиёсатдан устунлигини таъминлаш, давлатнинг бош ислоҳотчи вазифасини бажариши, яъни ислоҳотлар ташаббускори бўлиши ва уларни мувофиқлаштириб бориши,* ***қонун устуворлиги****ни таъминлаш, кучли* ***ижтимоий*** *сиёсат юритиш, ислоҳотларни босқичма-босқич ва изчил олиб бориш тамойилларига асосланадиган сиёсий, иқтисодий ва* ***ижтимоий*** *ислоҳотларни амалга оширишдан иборатдир”* [1].

Ушбу тамойиллар ичида ислоҳотларнинг босқичма-босқич ва кучли ижтимоий ҳимоя билан уйғунлашган ҳолда амалга оширилиши алоҳида ўрин тутади. Айрим МДҲ давлатлари бозор муносабатларига ўтиш «шок терапияси» йўли билан, яъни тез ва кескин тарзда бозор муносабатларига ўтиш оқибатида аҳолининг кам

---

[1] Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябрдаги қўшма мажлисидаги маърузасида баён этилган “Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”// Демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. –Т.:- O`zbekiston, 2011. Т.19. –Б.36.-360 б. (35-108).

таъминланган қисми моддий аҳволининг кескин пасайишига, оқибат натижада жамиятда ижтимоий таранглиқнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Бу ҳолатдан фарқ қилган ҳолда Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтиш аҳолининг кам таъминланган, ночор қатламларини ижтимоий ҳимоялашни устувор вазифа сифатида эътироф этилди. Бинобарин, Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов айтганларидек, "Биз ислоҳотларни инқилобий усулда, яъни "шок терапияси" йўли билан амалга оширишдан онгли равишда воз кечиб, тадрижий тараққиёт йўлини танлаб олганимиз туфайли халқимизни қандай оғир оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган иқтисодий ва **ижтимоий** тўфонлардан асраб қолишга муваффақ бўлганимизни бугун ҳаётнинг ўзи тасдиқлаб бермоқда"[1].

Шу ўринда, бир ҳолатни кўрсатиб ўтиш керак. Давлатимизнинг ижтимоий ҳимоя борасида олиб бораётган ишларининг таг-заминида халқимиз менталитетининг муҳим жиҳати бўлган муҳтожларга меҳр-мурувват кўрсатишнинг асрий анъаналари ётибди. Бинобарин, бундай фаолият халқимиз табиатида аждодларимиздан мерос бўлиб ўтган. Буюк юртдошларимиз бўлмиш Амир Темур, Султон Улуғбек, Алишер Навоий, Захириддин Бобурларнинг фақирларга меҳр-мурувват, хайрия фаолиятлари бизга маънавий дастурамал бўлиб хизмат қилади.

Бу холатга ҳар йилги давлат харажатларининг катта қисми (60% атрофида) айнан ижтимоий масалаларга ажратилаётганлиги ҳам фикримизнинг далилидир[2].

Айниқса, ёш авлодга нисбатан давлатимизнинг олиб бораётган ишлари, амаллари ҳамда сарфу-харажатлари ҳажми ва салоҳияти халқаро ҳамжамият томонидан ҳам эътироф этилмоқда. БМТнинг Болалар жамғармаси – ЮНИСЕФ тадқиқотлари натижаларига кўра Ўзбекистон ёш авлоднинг жисмоний ва маънавий камолоти учун ажратаётган маблағлари юзасидан, Марказий Осиё давлатлари ичида юқори ўринда эканлиги эътироф этилди.

Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек, "Ўзбекистонда мустақилликнинг биринчи кунларидан бошлаб жамиятнинг ижтимоий табақалашув даражасини камайтиришга алоҳида эътибор берилаётгани, содда

---

[1] Каримов И.А. Демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. –Т.:- O`zbekiston, 2011. Т.19.-Б.36.

[2] Сон кўрсаткичларига эътибор қаратинг:Хусусан, «Кексаларни эъзозлаш йили» Давлат дастурида кўзда тутилган чора-тадбирларни амалга ошириш учун барча манбалар ҳисобидан 2 триллион 246 миллиард сўм ва 225 миллион доллардан зиёд маблағ сарфланган

қилиб айтганда, ўта бойлар ҳам, ўта камбағаллар ҳам бўлмасин, деган тамойилга амал қилиб келинаётгани сизларга яхши маълум, албатта. Юртимиздаги 10 фоиз таъминланган ва 10 фоиз етарлича таъминланмаган аҳоли даромадлари ўртасидаги фарқ, яъни «**децил коэффиценти»** деб ном олган кўрсаткич барқарор пасайиш тенденциясига эга бўлиб, бу рақам 2010 йилдаги 8,5 фоиз ўрнига 2015 йилда 7,7 фоизни ташкил этди. Даромадлар ўртасидаги фарқни ифода этадиган яна бир халқаро кўрсаткич – **Жини индекси** мамлакатимизда 2010 йилдаги 0,390 ўрнига 2015 йилда 0,280 ни ташкил этди ва бу натижа дунёнинг кўплаб иқтисодий ривожланган ва ривожланаётган давлатларига қараганда анча пастдир”[1].

Шу ўринда, бугунги кунда жамиятимизда аҳолининг муҳтож қатламларини ижтимоий ҳимоя қилиш вазифаси ва бу вазифанинг юки асосан давлат зиммасидадир. Фуқаролик жамияти асослари шаклланган сари ҳамда ҳаёт даражаси кўтарила борган сари, шунингдек аҳолининг ижтимоийлашуви, фаоллиги оша борган сари давлатнинг айрим функциялари ва вазифаларининг маълум қисми жамиятга ўта бориши кераклигини айтиш зарур. Чунки фуқаролик жамиятининг муҳим функциялари бўлиб, индивиднинг ижтимоийлашуви, ўзини-ўзи ташкил этиш ва ўзини-ўзи бошқариш, горизонтал алоқалар ва ахборот каналлари тизими орқали жамиятнинг интеграциялашуви, жипслашуви, хусусий манфаатларнинг бирлиги асосида шахслараро биродарлик ва ҳамкорликнинг шаклланиши ҳамда турли манфаатлар ва низоларни мувофиқлаштириш механизмининг ишлаб чиқилиши, фуқаролик жамияти

> Бугун ҳаётнинг ўзи олдимизга фуқаролик жамияти институтлари тизимида оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва ролини янада мустаҳкамлаш вазифасини қатъий қилиб қўймоқда. Оммавий ахборот воситаларини янада эркинлаштириш, нодавлат матбуот нашрлари, радио, телевидение фаолиятини жонлаштириш, уларнинг глобал тармоғига кириш имкониятларини кенгайтиришга олиб борилаётган ислоҳотлар сиёсатининг очиқлиги ва ошкоралигини таъминлашга, кучли фуқаролик жамиятининг изчил шаклланишига мадад бериши даркор”.

[1] Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси/ Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислоҳотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир/ http://www.press-service.uz/uz/news/5214/

«бағри»да зарурлиги англанган у ёки бу фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқларни юридик мустаҳкамлаш талабини илгари суриш орқали ҳуқуқ ижодкорликни рағбатлантириш ҳисобланади[1].

Шу боис ҳам аҳолини ижтимоий муҳофаза этишда жамоат бирлашмалари, нодавлат, нотижорат ташкилотлари ҳамда имкони бўлган фуқаролар ҳам қатнашиши зарур. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, ушбу масалада давлат ажратган маблағлар билан бир қаторда «жойлардаги ҳокимият идоралари, нодавлат ташкилотлар, биринчи галда, фуқаролик институтлари, ўзини -ўзи бошқариш органлари, жумладан, маҳаллалар, қўлидан амалий иш, амалий кўмак бериш келадиган инсонларни ҳам шу эзгу ишга жалб этиш муҳим аҳамиятга эга»[2].

Айни вақтда шуни унутмаслигимиз керакки, мазкур ислоҳотларнинг муваффақияти, аввалambор, мамлакатимизни янада демократлаштириш ва либераллаштириш йўлидаги саъй-ҳаракатларимиз суръатига, фуқароларимизнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигига, уларнинг сиёсий ва ҳуқуқий маданиятининг юксаклигига ва ўз-ўзидан аёнки, биринчи навбатда **сиёсий партияларнинг етуклик даражасига,** уларнинг Ўзбекистонимиз тақдири ва келажагига дахлдор бундай улкан масъулиятли ваколатларни ўз зиммасига олишга қай даражада тайёр эканига бевосита боғлиқдир[3].

Фуқаролик жамияти тушунчаси ва белгилари

Маълумки ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш учун фуқаролик жамияти шаклланган бўлиши керак. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти ўзаро боғлиқ, бир - бирини тақозо этувчи ижтимоий ҳодисалардир. Шу муносабат билан, аввало фуқаролик жамиятининг тушунчаси, унинг айрим хусусиятлари ҳақида бироз фикр юритиш мақсадга мувофиқдир.

Фуқаролик жамияти тушунчаси тарихи қадимги даврга бориб тақалади, дейилса, муболаға бўлмайди. Чунки давлат пайдо бўлганидан бери фозил инсонлар адолатли, инсоннинг камолига шароит туғдирадиган, инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларига катта эътибор берадиган жамият қуриш ҳақида орзу қилиб келганлар.

---

[1] Теория государства и права. М.:Юрайт. - Издат. 2006. С.293-294.

[2] Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий қадрият. Халқ сўзи. 2005 йил 8 декабрь.

[3] Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябрь куни бўлиб ўтган қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи. 2010 йил, 13 декабрь.

Фуқаролик жамияти ғоялари, гарчи ушбу атамани бевосита ишлатишмаган бўлса-да, Арасту, Афлотун, сал кейинги даврда (Уйғониш даври) Г.Гроций, Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Монтескьё ва Ж.Ж.Руссо асарларида учрайди. Давлат ва фуқаровий ҳаётни ажратиш Шарқ мутафаккирларига ҳам маълум бўлган, масалан, IX аср охири ва X аср бошларида Аль Форобий асарларида фуқаролик жамиятига оид ғоялар мавжуд.
проф.Х.Р.Макуев

Қадимги Юнонистон ва Қадимги Рим фуқаролик жамияти ҳақидаги илк фикрлар шаклланган заминдир[1]. XVI -XVII асрларда фуқаролик жамияти ҳақидаги фикрлар, ғоялар ўша даврнинг буюк алломалари, олимлари бўлмиш Н. Макиавелли, Г.Гроций, Т.Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтескье, Ж.Ж.Руссолар томонидан ривожлантирилиб, янги мазмун касб этган.

Фуқаролик жамияти тушунчаси Гегелнинг машҳур “Ҳуқуқ фалсафаси” асарида батафсил ишлаб чиқилган. Гегелнинг аниқлашича, давлат бу- умумий манфаатлар соҳаси, фуқаролик жамияти эса хусусий манфаатлар соҳасидир[2]. Шунингдек, Гегель фуқаролик жамиятининг давлатга нисбатан муайян мустақиллигини таъкидлаган.

Маълумки фуқаролик жамиятининг иқтисодий, сиёсий ва ғоявий-маънавий асослари ғарбий Европада тахминан XV -XVI асрларда, яъни кечки ўрта асрлар даврида шаклланган. Бунга замин бўлиб, табақавий феодал жамиятига қарши кураш ҳисобланади, шунингдек, буржуа инқилоблари ҳам бу масалага ўзининг ижобий таъсирини ўтказган.

Фуқаролик жамиятининг бирон-бир давлатда шаклланганлиги масаласида илмий адабиётда унчалик аниқлик йўқ, олимларнинг фикрича, аслида, фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва тараққиёти ўз ичига бир неча асрларни олган ва ҳозирги кунда “мана шу давлатда комил фуқаролик жамияти шаклланган” деб айтиш анча мушкул.

Худди шунингдек, ҳозирги кунда фуқаролик жамиятига аниқ-тиниқ, барча эътироф этадиган умумий таъриф бериш ҳам мушкул, чунки бу ҳодиса, бир жиҳатдан жуда мураккаб, иккинчи жиҳатдан

[1] Бу ҳақда қаранг: Теория государство и право. М., - 2002. 90 - 91 б.
[2] Бу хакда каранг: Гегель Г.В. Философия права. М., 1990.

эса, унинг амалиёти, ҳаётда рўёбга чиқиш жараёни давом этаётибди, демакки, бу ижтимоий ҳодисанинг яна янги-янги қирралари намоён бўлаверади.

Профессор Х.Одилқориевнинг ёзишича, «Фуқаролик жамияти – ҳар бир инсон манфаатини устувор билувчи, ҳуқуқий анъана ва қонунларга ҳурмат муҳити шакллантирилган, умуминсоний қадриятлар эъзозланадиган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари сўзсиз таъминланадиган, давлат ҳокимиятининг самарали жамоатчилик наҳорати механизмлари вужудга келтирилган, инсоний муносабатлар чуқур маънавий-маданий қадриятларга таянадиган эркин демократик ҳуқуқий жамият».[1]

Россиялик ҳуқуқшунос профессор В.Д. Переваловнинг таърифича, «Фуқаролик жамияти – бу конкрет инсонга ўз фаолиятини қаратадиган, ҳуқуқий анъана ва қонунларга, умуминсоний идеалларга ҳурмат муҳитини яратадиган, ижод ва тадбиркорлик фаолияти эркинлигини таъминлайдиган, фаровонликка эришиш ва инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқларини амалга ошириш имконини берадиган, давлат фаолиятини чегаралаш ва назорат қилишнинг механизмини самарали ишлаб чиқадиган эркин демократик ҳуқуқий давлатдир». [2]

Юқоридагиларга асосланиб, фуқаролик жамиятини қуйидагича тавсифлаш мумкин: Фуқаролик жамияти бу- эркин демократик ҳуқуқий давлатли жамият бўлиб, у инсоннинг камоли, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари амалга ошиши учун реал шароитлар яратиладиган, ҳуқуқ ва қонунларга, инсоний фазилатларга юксак ҳурмат ҳисси шаклланадиган, хусусий ташаббус ва шахснинг бошқа ижодий жиҳатларининг юзага чиқишининг тўла имконияти вужудга келтириладиган, фуқароларнинг муносиб ва фаровон ҳаёт кечириши таъминланадиган, жамиятнинг давлат фаолияти устидан оқилона назорати ўрнатиладиган, давлатнинг жамият ва хусусий шахс ҳаётига ортиқча аралашуви истисно этиладиган жамиятдир.

Фуқаролик жамияти шаклланиши учун ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий-маданий замин яратилган ҳамда ахборот тизимларининг муайян даражаси шакллганган бўлиши керак.

<u>Ижтимоий соҳада</u> кишиларнинг турли бирлик ва бирлашмалари ва улар ўртасидаги муносабатлар мажмуи муҳим ўрин тутади. Бунда оила жамиятнинг энг кичик бўғини сифатида намоён бўлади.

---

[1] Одилқориев Ҳ. Конституция ва фуқаролик жамияти. -Т.:Шарқ, 2002. –172 бет.

[2] Перевалов В.Д. Гражданское обшество и правовое государство // Теория государства и права. М.: Норма. 2002. 95 бет.

Иқтисодий соҳада иқтисодий институтлар ва муносабатлар мажмуи муҳим аҳамият касб этади, бу муносабатларга индивидлар мулкга эгалик қилиш, ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш юзасидан киришадилар.

Сиёсий тизим ўз ичига давлатни, сиёсий партияларни, ижтимоий-сиёсий ҳаракатларни ва улар ўртасидаги муносабатларни олади.

Маънавий-маданий тизим инсонлар ўртасида маънавий ва маданий бойликлар ва уларга доир тузилмалар масаласи юзасидан вужудга келадиган муносабатларни олади. Бунда таълим бирламчи ўринни эгаллайди.

Ахборот тизими эса оммавий ахборот воситалари ва уларга доир одамлар ва ташкилотлар ўртасида вужудга келадиган муносабатларни олади.

Илмий адабиётлар таҳлили фуқаролик жамиятининг характерли белгиларини ажратиш имконини беради, жумладан:

-фуқаролик жамияти бу –

- жамиятнинг эркин аъзолари ҳамжамияти, уюшмасидир,
- очиқ ижтимоий тузилмадир,
- мураккаб тузилмаси плюралистик тизимдир,
- ўзини ўзи ривожлантирадиган ва ўзини ўзи бошқарадиган тизим,
- ҳуқуқий демократик жамиятдир.

Баъзи олимлар (мас. Одилқориев Х.) фуқаролик жамияти белгиларини қуйидагича кўрсатади:

- кўппартиявийлик,
- сиёсий ҳаётнинг ва сиёсий институтларнинг, мафкура ва фикрларнинг хилма-хиллиги,
- ўзини-ўзи бошқариш органлари мавқеининг баландлиги,
- жамиятни бошқаришда оммавий ахборот воситалари аҳамиятининг катталиги.

Фуқаролик жамиятининг ички тизимини ташкил этади:

-иқтисодий соҳада:

Фуқаролик жамиятида давлат имкон қадар жамиятнинг. жамият аъзоларнинг ҳаётига камроқ аралашади, жамиятнинг ўзини-ўзи бошқариш асослари кенгайишига ва чуқурлашувига ҳар томонлама шароит туғдиради.

Жамиятда кўппартиявийлик, кўп фикрлилик, кўп эътиқодлилик, турлича қарашлар мавжуд бўлиши учун шароит яратилади, оммавий

ахборот воситалари ошкораликни таъминлаш орқали жамият ҳаётида мутлоқ юқори ўринни эгаллай бошлашади ва шу тариқа катта ижтимоий кучга айланади.

Жамоат бирлашмалари, нодавлат ташкилотлар, турли хил фуқароларнинг уюшмалари, иттифоқлари, ташкилотлари роли юксалиб, улар фаолияти орқали фуқаролар ўзларининг турли хил интилиш ва қобилиятларини намоён этадилар.

Фуқаролик жамияти шахснинг камол топиши учун барча шароитларни яратадиган жамият, Президентимиз таъкидлаганларидек, “Биз учун фуқаролик жамияти - ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришга монелик қилмайди, аксинча ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади[1].

Бу эса ўз навбатида, фуқароларда юксак онг, фуқаролик бурчини чуқур англаш, ижтимоий ва сиёсий фаоллик, ҳуқуқий хулқ бўлишини тақозо ва талаб этади.

Маълумки, фуқаролик жамиятининг иқтисодий тизимида иқтисодий эркинлик, мулкнинг турли шаклларининг мавжудлиги ва уларнинг давлат томонидан бирдек ҳимояланиши, ривожланган бозор муносабатлари шаклланган бўлиши керак. Фуқаролик жамияти асосини хусусий мулк ташкил этиб, у фуқаролик жамияти аъзоларига эркинлик ва инсоний қадр - қимматини сақлаш, иқтисодий жиҳатдан давлатга “боқиманда” бўлиб қолмасликка имкон беради.

Хусусий мулк, хусусий ташаббус, хусусий тадбиркорлик асосида ҳар бир шахс ўзининг иқтисодий мустақиллигини таъминлаши, мустаҳкамлашининг реал имконияти вужудга келтирилади[2].

Бироқ, эркинлик бор жойда, албатта мажбурият ҳам бўлади, фуқаролар қонунга мувофиқ тартибда ва шаклда тадбиркорлик билан шуғулланмоғи, белгиланган солиқ ва тўловларни тўлашлари лозим.

Ҳуқуқ муҳофаза қилувчи органлар, яъни прокуратура, суд, милиция, солиқ ва божхона органлари нафақат ҳуқуқбузарликларга қарши курашувчи органлар бўлмай, балки фуқароларнинг қонуний

---

[1] Каримов А. Ўзбекистон XXI аср бўсагасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: “Ўзбекистон”, 1997. 173 б.

[2] Мамлакатимизда тадбиркорликни ривожлантиришга қаратилган қонун ҳужжатларидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2016 йил 5 октябрь куни қабул қилинган “Тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлашга, хусусий мулкни ҳар томонлама ҳимоя қилишга ва ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.

ҳуқуқ ва эркинликларини, манфаатларини муҳофаза этувчи кучли тузилмага айланиши лозим бўлади. Айниқса, суднинг фуқаролар ҳуқуқини ҳимоя этишдаги роли бутунлай юқори бўлиши керак.

Маълумки, ҳуқуқий давлат фуқаролик жамияти шаклланган заминда барпо этилади, шу боис ҳам ҳуқуқий давлат қуришни мақсад қилиб қўйган ҳар бир халқ, давлат, фуқаролик жамиятини шакллантиришни устувор вазифа деб билади.

Фуқаролик жамиятини моҳиятини янада чуқурроқ тушуниш учун, унинг давлат билан ўзаро муносабатини аниқлаш жоиз. Масалан, ҳар қандай давлат ўзаро бўйсуниш ва давлат интизоми орқали бир-бири билан боғланган давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг бир марказдан бошқариладиган поғонавий, вертикал тизимидан иборатдир.

Давлатдан фарқ қилган холда, фуқаролик жамияти фуқароларнинг ва уларнинг турли уюшмалари, тузилмалари ўртасидаги турли хил алоқадорлик, боғлиқлик муносабатлари тизимини ўз ичига олади, бу муносабатлар ўзаро тенгликка, шахсий ташаббусга асосланган.

Фуқаролик жамиятида фуқаролар қонунда ман этилган фаолият турларидан бошқа ҳар қандай фаолият билан шуғулланишга ҳақли, яъни улар учун, “қонунда ман этилмаган ҳар қандай ҳаракатни содир этиш мумкин” деган тамойил амал қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар учун эса “фақат қонунда рухсат этилган ҳаракатларнигина содир этиш мумкин” деган тамойил амал қилади, яъни улар ўзларнинг компетенциясига кирадиган фаолиятнигина амалга ошира оладилар.

Фуқаролар ўзларига берилган ҳуқуқлардан тўла фойдаланишлари мумкин, бироқ, ўз ҳоҳишига кўра айримлардан фойдаланмасликлари ҳам мумкин, масалан, сиёсий партияларга аъзо бўлиш, сайловда иштирок этиш каби ҳуқуқлардан фойдаланмаслиги ҳам мумкин. Фуқаролардан фарқ қилган ҳолда, давлат органлари ва мансабдор шахслар ўз олдиларига қўйган мақсадларига эришиш учун уларга берилган ваколатдан фойдаланишлари шарт.

Давлат органлари ва мансабдор шахслар ўртасидаги муносабат вертикал, бўйсуниш муносабатларидир, яъни бу муносабатларнинг иштирокчилари тенг эмас, ҳар бир бўғин давлат органи ўзидан юқори турувчи органга ташкилий-ҳуқуқий бўйсуниш муносабатида бўлади.

Фуқаролик жамиятида фуқаролар ва уларнинг турли ташкилотлари, уюшмалари, бирлашмалари ўртасидаги муносабат

горизонтал характерга эга бўлиб, тенглик, итиёрийлик асосига қурилади.

Юқорида таъкидланганидек, фуқаролик жамиятини шакллантириш анча узоқ давом этадиган, мураккаб жараён бўлиб, у иқтисод, сиёсат, ижтимоий ва маънавий соҳаларда юксак ривожланиш кўрсаткичларининг мавжудлигини, жамиятнинг юқори маданияти мавжудлигини тақозо этади.

Ҳуқуқий давлат ғоясининг шаклланиши

Ҳуқуқий демократик давлат ғояси - ҳалқимизнинг асрлар давомида адолатли жамият, адолатли қонунлар, адолатли суд тўғрисидаги орзуларининг ифодасидир. Турон заминда адолатга, адолатли қонунларга асосланиб фаолият юритадиган давлат ҳақидаги фикрлар асрлар давомида шаклланиб, сайқалланиб келганлиги маълум. Форобий, Амир Темур, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби буюк аждодларимиз қонунга асосланган адолатли жамият ҳақида теран фикрларни илгари сурганлар.А.Навоийнинг давлат ва одил ҳукмдор ҳақидаги фикрлари ўша давр ва ўша макон учун илғор қараш бўлганлиги аниқ. Шу муносабат билан ҳозирги замон давлатлари ва улар силсиласида Ўзбекистоннинг тутган ўрни масаласи ҳам ҳуқуқий таҳлил талаб этади. Ушбу ўқув курси глобаллашув жараёнларининг давлатга таъсири йўналишларини таҳлил этади.

Шу ўринда бир ҳолатни, яъни ҳуқуқий давлат ғоясининг шаклланишида, унинг назарий-фалсафий асосларининг ишлаб чиқилишида немис фалсафий - сиёсий, давлат - ҳуқуқий фикрининг ўрни ўзгача. Кант ва Гегель қарашларининг таъсири остида немис заминида кейинчалик ҳуқуқий давлат ғоясини узил -кесил ишлаб чиқишга ўз эътиборларини қаратган олимларнинг янги бир авлоди шакланган: Роберт Фон Моль (1799-1875), Карл Теодор Велькер (1790-1869), Отто Бауэр (1817 - 1895), Фридрих Юлиус Шталь (1802 - 1861), Рудольф Фон Гнейст (1816 -1895) ва б.[1]

Кейинчалик Россияда ҳам ҳуқуқий давлат ғоясини шакллантириш борасида фаолият юргизган қатор олимлар гуруҳи таркиб топган, уларни умумлаштириб “рехтштатист”лар деб ҳам аташган. Бунинг боиси, Германияда биринчи бор “ҳуқуқий давлат” атамаси шакланган. Бу ибора дастлаб 1813 йилда Карл Велькер ва

[1] Қаранг: Ўша асар.286 б.

1824 йилда эса И.Х.Фрайхер Фон Аретиннинг ишларида учраган бўлса, 1832 йилда немис олими Роберт Фон Моль томонидан биринчи бор бу атама илмий таҳлил этилиб, илмий муомалага ҳам бир йўла киритилган, Россияда ҳуқуқий давлат ғоясининг издошлари қаторида Б.Н.Чичерин, П.И.Новгородцев, М.М.Ковалевский, Н.М.Коркунов, Б.А.Кистяковский ва бошқа бўлган.

Бу атама -"Rechtstaat"- "ҳуқуқий давлат" Россияда XIX асрда кенг тарқалган, чунки Россия немис университетлари билан самарали илмий алоқа олиб борган, шу боис бўлса керак, у ҳатто таржимасиз рус илмий адабиётида қўлланган.

Бу атама Европанинг бошқа давлатларига аста -секин тарқалган, хусусан, Англияда "ҳуқуқий давлат" атамаси инглиз тили хусусиятлари билан боғлиқ холда айнан бўлмасада, унга мазмунан мос келувчи эквивалент атама "Rule of Law" ишлатилган. Бу иборанинг маъноси ҳуқуқ бошқаруви, ҳуқуқ ҳукмронлиги маъноларига яқин. Бу иборанинг шу маънода қўлланилишини бошлаб берган шахс, Альбер Венн Дайси ҳисобланади. У Оксфорд Университетининг профессори бўлган ва ўзининг 1855 йилда чиққан "Конституциявий ҳуқуқ асослари" номли асарида бу атамани биринчи бор илмий муомалага киритган[1].

Таъкидлаш керакки, ҳозирги кунда жаҳондаги қатор давлатлар Конституцияларида бевосита ёки билвосита ушбу давлатлар ҳуқуқий давлат эканлиги мустаҳкамланган, масалан, 1949 йилги ГФР Конституциясида (Асосий қонунида) бу давлатнинг ижтимоий-ҳуқуқий давлат эканлиги мустаҳкамланган, худди шундай ҳолатни 1978 йилги Испания Конституциясида кўриш мумкин, 1993 йилги Россия Федерацияси Конституцияси ҳам бундай қоидани ўзида ифодалаган. Бундан ташқари АҚШ, Франция, Англия, Австрия, Греция, Болгария, Туркия ва бошқа давлатларнинг конституцияларида ҳам бу қоида мавжуд.

Ҳуқуқий давлат тўғрисида кўплаб тадқиқотларнинг мавжудлигига қарамай, ҳозирги кунда илмий адабиётда ҳуқуқий давлатнинг таърифи, тушунчаси, унинг белгилари, принциплари, фуқаролик жамияти билан муносабати масалаларида умумийлик ҳамон қарор топмаган. Шу муносабат билан ҳуқуқий давлатга

[1] Қаранг: Перевалов В.Д. Гражданское общество и правовое государство // Теория государства и права. М., 2 нашр. 2002. 101-102 б.; Протасов В.Н. Ўша асар. 286 б.

берилган тарифларни қиёсий нуқтаи - назардан қараб чиқиш муайян қизиқиш уйғотиши табиийдир.

Таниқли ҳуқуқшунос олим В.В. Лазаревнинг таърифича, ҳуқуқий давлат - бу нафақат инсонийлик ва адолатни қарор топтиришга қаратилган ижтимоий қадриятлардан бири бўлибгина қолмай, балки шахснинг эркинлигини, унинг қадр ва қимматини таъминлаш ва ҳимоя қилишнинг амалий институти, бюрократия, маҳаллийчилик ва идорачилик билан курашишнинг воситаси ҳамда халқ ҳокимиятчилигининг амал қилиш шакли ҳамдир[1]. Бу тарифда ҳуқуқий давлат ғояси социал қадрият сифатидагина намоён бўлмай, балки жамият ҳаётини оқилона ташкил этишнинг амалий, реал шакли тарзида қарор топишига бўлган ишонч кўриниб турибди, албатта.

Профессор А.В.Мальконинг таърифича, ҳуқуқий давлат - бу шундай давлатки, унда инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини энг тўла таъминлаш, ҳамда ҳокимият суиистеъмолликларига йўл қўймаслик мақсадида сиёсий ҳокимиятни ҳуқуқ билан аста-секин боғлаш учун шароит яратилган бўлади[2]. Бу таърифда ҳуқуқий давлатда ҳокимиятлар бўлиниши принципи давлат органлари томонидан ваколатларни суиистеъмол қилишнинг олди олиниши, ҳуқуқий давлатни ташкил этишнинг принципларининг аниқ амалга ошиши инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг тўла руёбга чиқишига имкон яратиши таъкидланади.

Таниқли ҳуқуқшунос, давлат ва ҳуқуқга либерал ёндошув вакили В.С.Нерсесянцнинг талқинида, ҳуқуқий давлат бу - оммавий-сиёсий ҳокимиятни ташкил этилишнинг ва бу ҳокимият фаолиятининг, ҳамда инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларининг сохиблари бўлган ҳуқуқ субъектлари сифатидаги индивидлар билан ўзаро муносабатининг ҳуқуқий шакли тарзида таърифланади[3]. Бу таърифда ҳуқуқий давлатнинг жамият ҳаётини ташкил этишнинг ҳуқуқий шакли эканлиги, ва у ҳам давлатнинг ташкил этилишига, ҳам унинг фаолиятига, ҳамда бу давлатнинг индивидлар билан бўлган муносабатига бирдек таалуқли эканлиги таъкидланади.

Профессор З.М.Исломов ҳуқуқий давлатни оммавий-сиёсий ҳокимиятни ташкил этиш ва унинг фаолиятининг, ҳамда инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликлари эгаси, ҳуқуқ субъектлари сифатидаги

---

[1] Қаранг: Общая теория права и государства. М., “Юрист”.1994. 293 б.; яна қаранг: М.Марченко. Проблемы теории государства и права.Москва.Проспект, 2015.(-768с.) –С.285-290.

[2] Қаранг: Теория государства и права. М., “Юрист” 1997. 189 б.; яна қаранг: М.Марченко. Проблемы теории государства и права.Москва.Проспект, 2015.(-768с.) –С.285-290.

[3] Проблемы общей теории права и государства. М., Норма. 2010. –С.677

индивидлар билан ўзаро муносабатининг ҳуқуқий шакли сифатида таърифлайди[1].

Юқоридаги таърифлардаги турличаликка қарамай, уларда муайян умумийликни таъкидлаш ўринли. Шундай қилиб, ҳуқуқий давлат бу шундай давлатки, унда инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла таъминланади, давлат фаолияти ҳокимиятлар бўлинишига асосланиб, ҳокимият суиистеъмоллиги ҳолатлари истисно этилади, давлат ва шахс ўртасида ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларга асосланган муносабат тизими ҳамда ҳуқуқ ҳукмронлиги таркиб топади.

Ҳуқуқий –ижтимоий давлат белгилари

Айтиш жоизки, ҳуқуқий давлат назарияси ва унинг характерли жиҳатлари тўғрисидаги фикрлар ҳар бир давр нуқтаи-назаридан, унинг реаллик ва мураккабликларидан келиб чиқилган ҳолда янги ёндошувлар асосида талқин этилади. Бу жараён, бир жиҳатдан табиий ҳамдир, чунки ҳар бир назария ўзини тараққиётнинг ҳар бир янги босқичида бир имтиҳондан ҳаёт мактабидан ўтади.

Ҳуқуқий давлатнинг моҳиятини янада тўлиқ англаб етиш учун унинг белгилари ва принципларига, ҳамда хусусиятларига кенгроқ тўхталиш зарур. Ҳуқуқий давлатга юқорида берилган таърифлардан кўриниб турибдики, унга ҳар томонлама, кенг қамровли таъриф бериш қийин вазифа. Бу ҳолат, бизнингча таъриф объектининг жуда мураккаб ижтимоий - сиёсий ҳодиса эканлиги билан ҳам тавсифланса керак.

Ҳуқуқий давлатнинг бевосита белгилари масаласи таҳлилига ўтишдан олдин, умуман ҳуқуқий давлатни шакллантириш қатор масалаларнинг ҳал этилишига боғлиқ ва бу масалалар жумласига, энг аввало инсон ва фуқаро ҳуқуқларини максимал даражада таъминлаш, давлат ва фуқаронинг ўзаро, бир - бири олдида масъуллиги жамият ҳаётида ҳуқуқ ҳукмронлиги ва қонун устуворлиги асосида қонуннинг нуфузини юксак кўтариш, қонунга барча ҳуқуқ субъектларининг тўла ва оғишмай амал қилишига эришиш кабилар киради.

Таъкидлаш жоизки, ҳуқуқий давлат мазмун ва моҳиятига тоталитар ва авторитар давлатларнинг акси, уларнинг қарама - қаршиси ҳисобланади. Бундан хулоса шуки, ҳуқуқий давлатни қуриш, энг аввало чинакам демократияни шакллантириш ва уни юқори даражага кўтаришни тақозо этади. Давлатнинг қурилиши ва тузилиши фақат ҳуқуқий асосларга таяниши, давлатда ҳақиқий

[1] Исламов З. Общество. Государство. Право. – Т.: 2001. -С. 119 с.

қонунчилик режими ва чинакам ҳуқуқий тартибот амал қилиши керак.

Ҳуқуқий давлат белгилари тўғрисида гап кетар экан, шу жойда бу белгиларнинг амал қилишида халқ суверенитети ғоясининг қарор топишини кўриш мумкин бўлади. Халқ суверенитети бу халқнинг давлат ҳокимиятининг ягона манбаси эканлиги билан тавсифланади.

Давлат суверенитети эса давлат ҳокимиятининг мустақиллигини, устуворлигини, умумий ва кенг қамровлилигини англатади. Шу муносабат билан, ҳуқуқий давлатни қуришда давлат суверенитети билан ҳуқуқ ҳукмронлигини бирга, уйғунлашган холда мустаҳкамлаш муҳимдир. Давлат суверенитети, бевосита давлат ҳокимиятининг олийлигини ҳуқуқий ташкил этиш, давлат органлари тизимининг иши ва ҳуқуқий мақомини аниқлаш, сиёсий тизимнинг барча бўғинлари ва фуқаролар ҳуқуқий ҳолатини аниқлашни талаб этади.

Ҳуқуқий давлатнинг юқорида кўрсатилган энг муҳим, барча томонидан эътироф этилган белгиларидан ташқари яна қатор белгиларни ҳам кўрсатишади. Улар қаторидан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1) давлат ҳокимиятининг ижтимоий муносабатларни тартибга солиш юзасидан ваколатларининг фақат давлат органлари тизимида тўпланганлиги;

2) “ҳокимиятлар бўлиниши”. яъни бир тизим давлат органлари томонидан бошқасининг функцияси эгалланишига йўл қўйилмаслиги;

3) ривожланган фуқаролик жамияти шаклланганлиги;

4) давлат ҳокимиятининг бир институт ёки бир бўғин органда жамланиб қолишининг олдини оладиган механизмнинг ташкил этилиши;

5) конституциявий қонуннинг устунлиги ва бевосита ҳаракат қилиши;

6) давлат ҳокимиятининг суверенлигининг ҳам қонунда, ҳам амалда ўрнатиш;

7) сайлов ҳуқуқи нормалари асосида жамиятнинг қонун чиқарувчи органларни шакллантириши ва қонунларда қонун чиқарувчилик ироданинг шаклланиши ва ифодаланиши устидан назорат ўрнатиш;

8) ички миллий қонунчиликнинг халқаро ҳуқуқ нормаларига ва принципларига мос келиши;

9) барчанинг ҳар қандай ўзбошимча қарорлардан ҳимояланганлиги;

10) ҳуқуқий давлатчиликни таъминлашнинг намунаси, модели ва воситаси сифатидаги суднинг нуфузининг ўсганлиги;

11) қонунларнинг ҳуқуқга мос келиши ва давлат ҳокимиятининг ҳуқуқий ташкил этилганлиги;

12) фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бирлиги;

13) давлат ва шахснинг ўзаро бир - бирига масъуллиги[1].

Ҳуқуқий давлатнинг белгилари масаласида турли фикрлар мавжудлигини, биз юқорида кўрсатиб ўтган эдик. Шу муносабат билан. В.Н. Протасов томонидан кўрсатилган ҳуқуқий давлат белгилари ҳам эътиборга моликдир. Бироқ шуни таъкидлаш керакки, бу икки тасниф бир-бирига зид бўлмай, балки бир - бирини тўлдиради, ҳуқуқий давлат белгиларини ўзига хос тарзда гуруҳлайди, холос. В.Н.Протасов ҳуқуқий давлатнинг қуйидаги белгиларини ажратади:

- давлат ҳокимиятини инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари билан чеклаш (ҳокимият фуқароларнинг ажралмас ҳуқуқларини тан олади);
- ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ҳуқуқ (ҳуқуқий қонун) устуворлиги;
- Бу атама -“Rechtstaat”- “ҳуқуқий давлат” Россияда XIX асрда кенг тарқалган, чунки Россия немис университетлари билан самарали илмий алоқа олиб борган, шу боис бўлса керак, у ҳатто таржимасиз рус илмий адабиётида қўлланган.
- ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниш принципининг конституциявий - ҳуқуқий тартибга солиниши;
- - ривожланган фуқаролик жамиятининг мавжудлиги;
- давлат ва фуқаро ўзаро муносабатининг (ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар, ўзаро масъулият) ҳуқуқий шакли;
- ҳуқуқ тизимида қонуннинг устуворлиги;
- ички қонунчилик нормаларининг халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган норма ва принципларига мувофиқлиги;

- Бу атама -“Rechtstaat”- “ҳуқуқий давлат” Россияда XIX асрда кенг тарқалган, чунки Россия немис университетлари билан самарали

[1] Қаранг: Общая теория права и государства. М., Юрист. 1994. 295 с.; М.Марченко. Проблемы теории государства и права.Москва.Проспект, 2015.(-768с.) –С.285-290.

илмий алоқа олиб борган, шу боис бўлса керак, у ҳатто таржимасиз рус илмий адабиётида қўлланган.

Конституциянинг тўғридан - тўғри ҳаракат қилиши;

-суднинг юқори нуфузга эгалиги.[1]

Ҳуқуқий давлатнинг белгилари ҳақида гап кетганда, давлат томонидан аҳолининг муносиб ҳаёт даражаси таъминлаш мажбурияти ҳақида ҳам гапириш зарур, чунки бусиз шахснинг тўла қонли яшаши ва ишлаши, маънавияти мустаҳкамланиши мушкул. Эҳтимол, юқоридаги муаллифлар бу жиҳатни, ҳуқуқий давлатнинг белгиси сифатида келтирилган ривожланган фуқаролик жамиятининг мавжудлиги тушунчаси ичида назарда тутган бўлишлари мумкин, чунки ривожланган фуқаролик жамияти, албатта, юқори иқтисодий потенциални, ривожланиш даражасини назарда тутади.

Ҳуқуқий давлатнинг белгилари билан унинг принциплари[2] ўртасида боғлиқлик мавжуд десак, биз мутлақо муболаға қилган бўлмаймиз. Чунки, ҳуқуқий давлатнинг принциплари, унинг белгилари каби моҳиятга дахлдор тушунчалардир.

Ҳуқуқий давлатнинг принциплари ҳақида гапиришдан олдин умуман принциплар атамаси ҳар қандай фаолият асосланадиган, ёки шу фаолият замирида ётадиган умумий қоидалар, ғоялар тушунилишини таъкидлаш мумкин. Шундан келиб чиққан холда, ҳуқуқий давлатнинг принциплари унинг фаолиятининг бош қоидалари деб кўрсатиш мумкин.

Ҳуқуқий давлатнинг принциплари - бу ҳуқуқий давлат деб номлана оладиган давлатнинг идеал конструкцияси (модели)ни белгилаб берувчи бош, асосий ғоялар, талаблар мажмуидир. Ҳуқуқий давлат фаолиятининг асосини ташкил этадиган бу бош ғояларнинг шаклланишига қатор омиллар таъсир этади, албатта, улар қуйидагилардир:

- жамиятнинг интеллектуал даражасини кўрсатадиган маданият, фан, таълим каби соҳаларнинг ривожланиш даражаси;

- мавжуд давлат тузумининг адолатли, демакки ҳуқуқий деб эътироф этишида намоён бўладиган, жамиятнинг ахлоқий - руҳий даражаси;

- давлат органлари фаолиятида ҳуқуқий асосларни қарор топтиришнинг барқарор механизмининг бор ё йўқлиги;

---

[1] Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. М.,“Юрайт”. 2001. 287 с.

[2] Қаранг: М.Марченко. Проблемы теории государства и права.Москва.Проспект, 2015.-768с.

- ҳар бир инсон томонидан ўзининг эркинлиги сифатидаги ҳуқуқни ўзлаштириш, ва бу ҳуқуқни керакли ҳолатларда, керакли хажмда чегаралаши[1].

Маълумки ҳар қандай жамиятда ҳуқуқ давлат билан фуқаро ўртасида боғловчилик ролини ўтаб келган. Шунга мувофиқ холда, мазмун- моҳиятига кўра икки хил бошқариш таркиб топган. Бу ҳақда қадимги мутафаккирлар ҳам кенг гапириб ўтишган. Ҳукмдорнинг манфаатига хизмат қилувчи жамиятда фуқароларга нима қилиш мумкин ёки мумкин эмаслиги қонунда аниқ, муфассал белгилаб қўйилади ва "фақат қонунда рухсат берилган ҳаракатларнигина содир этиш мумкин" деган принцип амал қилади.

Ҳозирги замон давлатининг ижтимоий - ҳуқуқий моҳияти

Ҳуқуқий давлат тушунчаси ҳақида гапирганда бугунги кунда ижтимоий давлат тўғрисида ҳам гапириш даркор. Умуман социал давлатчилик ғояси XIX аср охири – XX аср бошларида вужудга келган. Бу тушунча либерал ҳуқуқий давлатда ҳам бўлмаган янги жиҳатларнинг мавжудлигини англатади.

«Социал» (ижтимоий) – сўзи лотинчада умумий, ижтимоий, яъни жамиятдаги одамлар ҳаётига тегишли деган маънони англатади. Шу маънода барча давлатларни ижтимоий давлат дейиш мумкин, бироқ «ижтимоий давлат» деганда биз алоҳида сифат ва вазифаларга эга бўлган давлатни тушунамиз.

Ижтимоий давлат тушунчаси ҳуқуқий давлат ғоясидан кейинрок шаклланди. Ижтимоий давлат ғоясининг шаклланишига туртки бўлиб, ижтимоий-иқтисодий жараёнлардаги ўзгаришлар хизмат қилди, яъни ўша даврдаги буржуа жамиятида унинг икки принципи:

1.Эркинлик принципи.

2.Тенглик принципи, аниқроғи бу икки принцип ўртасидаги муайян зиддиятни йўқотиш зарурлиги хизмат қилган.

I. Индивидуал эркинлик тарафдорлари:

- Адам Смит,
- Милль (Джон Стюарт),
- Бенжамен Констан,

-Джон Локклар давлатдан индивидуал эркинликни ҳимоя қилишни, ҳатто давлат аралашувидан ҳимоя қилишни талаб қилиш

[1] Проблемы общей теории права и государства. М., Норма. 2010. –С.677.

зарурлигини ёқлаб чиқишди, бироқ улар бундай эркинлик оқибат натижада нотенгликка олиб келишни яхши тушунишлари билан бирга, барибир эркинликни улар олий қадрият деб ҳисоблаганлар.

II.Тенглик принципи тарафдори бўлиб,Ж.-Ж.Руссо ҳисобланади, гарчи у индивидуал эркинликни ахамиятини инкор этмаса-да, бироқ ҳамма нарса тенглик принципига бўйсунишига керак деб ҳисобланган.

Индивидуал эркинлик натижасида XIX-асрнинг охирига келиб, жамиятнинг мулкий табақаланиш чуқурлашиб, ижтимоий портлаш хавфи, зиддиятлар таранглиги ҳолатини (аҳволини) келтириб чиқарди ва эркинлик принципи ўз аҳамиятини йўқота бошлади ва ижтимоий тенглик принципи аҳамият касб эта борди – давлатнинг ижтимоий-иқтисодий соҳага аралашуви талаб этила бошланди.

Худди мана шу шароитларда ижтимоий давлат ғояси шакллана борди, унинг алоҳида ўзига хос хусусиятлари англана борди.

Ижтимоий давлат ғояси кейинчалик кўпчилик томонидан тан олина борди ва ҳозирги замон давлатлари Конституцияларида ўзининг ифодасини топди.

Биринчи бор 1949 йилда ГФР Конституциясида немис давлати ижтимоий деб аталди. Ҳозирда у ёки бу тарзда ижтимоийлик принципи кўп давлатлар Конституцияларида мустаҳкамланган:

Франция	Греция
Италия	Нидерландия
Португалия	Дания
Турция	Швеция
Испания	Япония

Хақиқий ижтимоий давлат демократия шароитида, фуқаролик жамиятидагина мавжуд бўла олади ва у албатта ҳуқуқий бўлиши керак. Ҳозирги кунда ҳуқуқий давлат албатта ижтимоий давлат бўлиши, ижтимоий давлат эса ҳуқуқий бўлмаслиги мумкин эмас.

Умуман давлатнинг социал сиёсати илдизлари қадимга бориб тақалади. Қадимги Рим ҳукмдорлари оддий халққа «нон ва томоша» бериш зарурлиги тўғрисида қайғурганлар. Бироқ, хақиқий социал давлатнинг вужудга келиши XX-асрнинг 60-йиллари ҳисобланади. Ҳар бир давлат ҳар бир ўз фуқаросига ҳеч бўлмаганда яшаш минимумини таъминлаши керак, кейин муносиб ҳаёт тарзини таъминлаши лозим. Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясида (26-модда) ҳар бир шахс ўзининг ва оиласининг фаровонлигини

таъминловчи ҳаёт даражасига эга бўлишига ҳақли эканлиги мустаҳкамланган.

Ислом Каримов давлат ҳокимияти органлари томонидан амалга ошириладиган энг муҳим умуммиллий вазифалар нималардан иборатлигини ўз асарларида аниқ ва равшан баён этди. «... Шундай давлат ва ижтимоий тузилма яратиш керакки, - дейди бу ҳақда у, - унда кучли марказий ҳокимият ўз саъй ҳаракатларини мудофаа, давлат хавфсизлиги ва фуқароларнинг хавфсизлиги, тартиб-интизом, ташқи сиёсат, валюта-молия, солиқ тизимини шакллантириш, қонунлар қабул қилиш ва жамиятнинг бошқа стратегик вазифаларини амалга ошириш сингари асосий умуммиллий вазифаларга қаратмоғи зарур».

7.Социал (ижтимоий) давлатнинг патерналистик функциялари мавжуд бўлиб, бу функциялар минимал функциялар доирасидан чиқадиган функциялардир.

Социал давлатнинг патерналистик функциялари:

а) ижтимоий иқтисодий вазифа – бунда давлат эркин рақобатни таъминлаган ҳолда миллий даромадни қайта тақсимлаш орқали аҳолининг муҳтож қатламларига ёрдам беради;

б) маданиятнинг ривожланишига ёрдам кўрсатиш функцияси – бунда давлат бевосита ижод жараёнига аралашмай, маданият ва санъатнинг ривожланиши учун тегишли шароитларни таъминлайди;

в) экологик вазифа – бу вазифани амалга оширишда хусусий ташаббуслар таннархи қимматга тушиб кетади, шу боис бу вазифа асосан давлат зиммасида.

Ўзбекистонда давлат бюджетининг салкам 60% ижтимоий соҳага ажратилаётганлиги унинг ижтимоий моҳиятидан далолат беради[1]. Бундай сиёсат жамиятнинг маълум қисми ўта бой, яна бир қисми эса ўта камбағаллашиб кетишининг олдини олиш орқали мамлакатда ижтимоий танглик ва ижтимоий кескинлик ҳолатларининг олди олиниб, барқарорлик ва тотувлик таъминланади.

Ижтимоий давлатнинг шаклланиши – нафақат иқтисодий, сиёсий жараён, балки ахлоқий жараён ҳамдир.

Ҳуқуқий-ижтимоий давлатнинг белгилари:

1. Давлат ҳокимиятининг демократик ташкил этилиши;
2. Фуқароларнинг, айниқса мансабдор шахсларнинг юксак ахлоқий даражаси;

[1] Батафсил қаранг: “Депутатлар Ўзбекистон Республикасининг 2017 йилги давлат бюджети ва давлат мақсадли жамҳармалари бюджетларини, шунингдек, солиқ ва бюджет сиёсатининг асосий йўналишларини қабул қилдилар”.Халқ сўзи, 2016 йил 29 октябрь.

3. Қудратли иқтисодий потенциалнинг мавжудлиги – мулкдорларнинг аҳволини жиддий ўзгартирмасдан даромадларини қайта тақсимлаш;

4. Иқтисоднинг ижтимоий йўналтирилган структураси шаклланганлиги;

5. Давлатнинг ҳуқуқий ривожланганлиги;

6. Фуқаролик жамиятининг шаклланганлиги;

7. Давлатнинг очиқ, аниқ ижтимоий йўналтирилган сиёсати;

8. Давлатнинг умумфаровонлик ўрнатиш, ижтимоий адолатни қарор топтириш каби мақсадлари қўйилиши. Бунда ҳар бир фуқарога:

А) муносиб яшаш шароитини яратиш;

Б) ижтимоий ҳимоя

В) ривожланиш учун тенг бошланғич имкониятлар – таъминланиши керак.

9. Ривожланган ижтимоий қонунчиликнинг мавжудлиги;

10. Мамлакат Конституциясида «ижтимоий давлат» формуласининг мустаҳкамланиши.

Ижтимоий давлат функциялари ҳақида гап кетганда унга барча анъанавий давлат функциялари хослигини таъкидлаш лозим.

Ижтимоий давлатнинг барча функциялари ижтимоий аҳамият, мазмун касб этади, яъни умум ижтимоий функцияси мавжуд дейиш ҳам мумкин.

Айни пайтда унинг махсус, ўзига хос функциялари ҳам мавжуд:

- ижтимоий ҳимояланган аҳоли қатламларини қўллаш;
- одамлар меҳнати ва соғлиғини муҳофаза этиш;
- оила, оналик, болалик, оталикни муҳофаза этиш;
- ижтимоий нотенгликни даромадларни қайта тақсимлаш билан (солиқ солиш, давлат бюджетининг махсус дастурлар орқали) камайтириш;
- хайрия фаолиятини рағбатлантириш;
- фундаментал илмий тадқиқот ишларини, маданий дастурларни молиялаштириш;
- ишсизликка қарши кураш, меҳнат таъминоти, ишсизлик нафақасини тўлаш;
- эркин бозор иқтисоди билан давлатнинг иқтисодиётга таъсири доираси ўртасидаги мувозанатни излаш;
- халқаро социал характердаги дастурларда қатнашиш;

- жамиятда тинчликни сақлаш ҳақида гамғўрлик[1].

МДҲ давлатларида ижтимоий давлатни шакллантириш борасида айрим қийинчиликлар мавжуд ва улар ўтиш даврини бошидан кечираётган давлатлар учун хосдир.

Бу давлатларни социал давлатга ўтиш даврини бошидан кечираётган давлатлар деб кўрсатиш мумкин.

- агар Ғарб давлатлари аввал ҳуқуқий давлатни шакллантириб, кейин унинг янги босқичи сифатида социал давлатга айланаётган бўлса, МДҲ давлатлари аввало ҳуқуқий давлатга айланиб олишлари ва шу асосда ижтимоийлик касб этишлари керак бўлади;

- ўрта ҳол мулкдорлар синфини шакллантириш керак;

- кучли иқтисодий потенциал шаклланиши ва шу асосда мулкдорлар манфаатига жиддий зарар етказмай даромадларни қайта тақсимлаш мумкин бўлиши керак;

- ишлаб чиқариш ва маҳсулот сотишда монополиялар тугатилиши керак;

- ривожланган, етук фуқаролик жамияти тўла шаклланмаган;

- маънавият, жамиятнинг виждонийлик даражаси кучайиши керак;

- сиёсий партиялар реал сиёсий кучга айланиши лозим;

- жамиятнинг сиёсий, ҳуқуқий онгги юксалиши лозим.

Ижтимоий давлатлар – барча давлатлар қатори, Ўзбекистон учун ҳам эркин жамият куришнинг ягона йўлидир.

Ўзбекистон Республикасида фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ҳуқуқий давлат қуриш масалалари

Ҳозирги кунда Ўзбекистон жамияти ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш мақсадида келажак сари интилмоқда. Халқимизнинг бу эзгу интилиши Ўзбекистоннинг Асосий қонуни - Конституциямизда ўзининг ифодасини топган.

Ҳуқуқий давлат қуриш мураккаб, кенг қамровли ва кўп қиррали жараён эканлигини ривожланган давлатлар ва янги қарор топган давлатларнинг энг янги тарихи кўрсатиб турибди. Бу жараён Ўзбекистонликлар учун ҳам осон кечмаслиги, қатор қийинчиликлар ва тўсиқларни енгиб ўтишга тўғри келиши, шубҳасиздир.

---

[1]Марченко М. Проблемы теории государства и права. Москва.Проспект, 2015.-768с.; Проблемы общей теории права и государства. М., Норма. 2010. –С.677.

Истиқлолнинг илк кунлариданоқ эски, қотиб қолган мафкуравий ақидалардан воз кечишга, маънавий янгиланишга, одамларнинг қалби ва онгига миллий истиқлол ғояси тамойилларини сингдиришга қаратилган аниқ сиёсат олиб борилди. Бироқ, шунга қарамасдан, юртимиздаги ўзгариш ва янгиланишлар жараёнининг кўлами кенгайиб, самарадорлиги ошиб боргани сари жамият ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш ва янада демократлаштиришга эҳтиёж кучаймоқда.

Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш. давлат тузимини демократлаштириш, бозор ислоҳотларини янада чуқурлаштириш борасида сезиларли ишлар амалга оширилмоқда.

Жамиятимизда кечаётган яратувчилик жараёнларини, хусусан, ҳуқуқий давлат барпо этиш борасидаги саъй ҳаракатларимизнинг мазмунини янада чуқурроқ англаш учун, биз, аввало ҳуқуқий давлат барпо этишдаги вазифалар ҳақида фикр юритишимиз, мантиқан зарурдир.

Ҳуқуқий давлат, яъни фаолияти ҳуқуқга асосланган давлат ҳақида инсонлар қадимданоқ орзу қилиб келишган, жамиятда ҳуқуқ, қонун ҳукмрон ва устивор бўлиши зарурлигини англаб етишган, акс ҳолда жамиятда ҳокимиятни суиистеъмол қилиш, инсонларнинг ҳақ-ҳуқуқлари поймол этилиш холлари авж олишини билишган.

Ҳозирги кунда кўпчилик ривожланган давлатлар ҳуқуқий давлат ғоясини ҳаётга тадбиқ этиш йўлидан кетмоқда ва бу соҳада катта ютуқларга эришмоқда. Кўпчилик давлатларнинг Конституцияларида у ёки бу шаклда ҳуқуқий давлат ғояси мустаҳкамланган.

Ҳуқуқий давлат - бу ҳуқуқ ҳукмронлиги, қонун устуворлиги, барчанинг қонун ва мустақил суд олдида тенглиги таъминланадиган, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари эътироф этиладиган ва кафолатланадиган, ҳокимиятни ташкил этиш ҳокимиятлар бўлинишига асосланадиган демократик давлатдир.

Ҳуқуқий давлат барпо этиш вазифаси жуда мураккаб жараён бўлиб, у қатор кўрсаткичларга, сифатий жиҳатларга эришишни тақозо этади, қуйида биз шуларга қисқача тўхталиб ўтамиз.

Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ҳуқуқ ҳукмронлиги - бу давлатнинг барча фуқаролари, яъни оддий фуқародан тортиб, то энг юқори мансабдор шахсларгача барчанинг бирдек ҳуқуқ билан боғлиқлиги, ҳуқуқ олдида бирдек жавобгарлигидир.Бу – барча давлат органлари, идоралар ташкилотлар, корхоналар, муассасалар, жамоат бирлашмалари, хусусий жамоалар, ўзини-ўзи бошқариш органлари

фаолиятининг ҳуқуқ асосида кечиши, уларнинг ҳуқуқ билан боғлиқлигидир.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатланганлиги - бу уларнинг ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланганлиги билан чекланмасдан, балки уларнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий жиҳатдан ҳам кафолатланишини тақозо этади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлайди. Унга кўра, инсон ва унинг қадр-қиммати, эрки ва ҳуқуқлари энг олий қадриятдир.

Жамиятимизда мулкнинг турли шаклларининг мавжудлиги, уларнинг бирдек ҳуқуқий мақомга ва ҳимояга эгалиги, ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларининг мавжудлиги, демократик институтларнинг фаолияти, сиёсий ва маънавий қарашларнинг турли шакллари мавжудлиги, мустақил суднинг шаклланиши юзасидан олиб борилаётган ишлар инсон ҳуқуқларининг реал кафолатланишига олиб бориши шубҳасиз.

Ҳуқуқий давлатнинг шаклланиши ва амал қилишида ҳокимиятнинг моҳияти ва мазмуни масаласи ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Ҳокимиятнинг бўлиниши принципи, яъни унинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлинганлиги - ҳокимият ваколатларининг суиистеъмол қилинишининг олдини олади. Бу уч ҳокимият тармоғи ўзаро бир- бирини тийиб, мувозанатда ушлаб туриш асосида амал қилади, ҳамда бири бошқасининг ваколатини ўзлаштириб олмаслигини назорат қилиб туради.

Ҳуқуқий давлатни қарор топтириш учун етук фуқаролик жамияти шаклланган бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидланганидек, «Бизнинг асосий ва узоқ муддатли ва стратегик вазифамиз аввалгича қолади – бу демократик давлат, фуқаролик жамияти қуриш жараёнлари ва бозор ислоҳотларини янада чуқурлаштириш, одамлар онгида демократик қадриятларни мустаҳкамлаш йўлидан оғишмай, изчил ва қатъият билан боришдир»[1]. “Фуқаролик жамияти – ижтимоий ҳаётнинг давлат таъсири ва аралашувидан, маъмурий тазйиқлардан холи бўлган ҳамда

[1] Каримов И.А. «Бизнинг бош мақсадимиз –жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир».Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2005 йил 28 январ куни бўлган қўшма мажлисида маъруза. // Халқ сўзи. 2005 йил 29 январ.;Т.:Шарқ.2005. 34-б.

инсонларнинг хусусий турмуш соҳасини ташкил этувчи муносабатлар мажмуидир”[1].

Бу мақсадга эришиш учун жамиятимизда ўз-ўзини бошқариш асосларини, фуқароларнинг ижтимоий фаоллигини янада кучайтириш зарур, “давлатчилигимиз ривожлана боргани сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни ўзини ўзи бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир”[2].

Фуқаролик жамиятида турли жамоат бирлашмалари, ижтимоий ташкилотлар, сиёсий партиялар ўзаро биргаликда ҳаракат қилади, бунда биронта ҳам мафкура расмий мафкура сифатида ўрнатилмайди. Бунда жамиятнинг ўзини-ўзи бошқариш асослари кучаяди ва кенгаяди, аҳолининг ижтимоий фаоллиги юқори даражага кўтарилади, давлатнинг жамият, жамоат ва хусусий шахслар ҳаётига аралишиши оқилона чегара доирасида чекланади.

Ҳуқуқий давлат қуришдаги муҳим бир ҳолат - давлат ва инсон ўртасидаги муносабатларнинг ўзаро масъулият асосида қурилишидир. Давлат шахснинг камоли, унинг ўсиб-униши учун, ҳуқуқ ва эркинликлари амалга ошиши учун барча шароитларни яратиб бериши керак, айни пайтда, фуқаро ҳам давлат олдида масъул, яъни у қонунларга риоя этиши, ўзига юклатилган мажбуриятларни виждонан бажариши лозим.

Ҳуқуқ тизимида қонуннинг устуворлиги – ҳуқуқий давлатнинг белгиларидан бири бўлиб, у давлатнинг барча, ҳаммага таалуқли ҳужжатлари ичида қонуннинг юқори ўрнини, нуфузини англатади. Бунинг маъноси шуки, Конституция ва қонунлар бошқа қонуности норматив ҳужжатларига асос, база бўлиб ҳисобланади.

Амалдаги қонунларга Президент Фармонлари, ҳукумат қарорлари, вазирлик ва давлат қўмиталарининг норматив характердаги актлари, маҳаллий ҳокимият қарорлари - барча-барчаси мос келиши керак, акс ҳолда улар бекор қилинади.

Ҳуқуқий давлатнинг муҳим яна бир муҳим жиҳати -бу ҳам бўлса, давлатнинг ички миллий қонунчилигининг халқаро ҳуқуқ нормалари ва тамойилларига мос келиши зарурлигидир. Ўзбекистон халқаро ҳуқуқнинг тўла ҳуқуқли субъекти сифатида, ўз ҳудудида халқаро нормаларнинг устуворлигини эътироф этади ва таъминлайди, тегишли халқаро конвенцияларга қўшилади ва ҳоказо.

---

[1] Қаранг: Одилкориев Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. Т.: “Шарқ”. 2002. - 164 б.

[2] Каримов И. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболларининг асосий тамойиллари. Т.: Ўзбекистон. 1995. 14 б.

Ҳақиқий мустақил суднинг мавжудлиги ва суднинг юқори нуфузга эгалиги - ҳуқуқий давлатнинг ҳал қилувчи белгиларидан муҳими эканлиги, шубҳасиздир. Суд ҳар қандай ташқи таъсирлардан, ҳар қандай ижтимоий ва давлат тузилмаларининг аралашувидан холи, фақат қонунга бўйсунадиган мустақил ҳокимиятга айланиши керак. Бу албатта, жуда мураккаб вазифа.

Кейинги йилларда суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш соҳасида кенг кўламли ва самарали ишлар амалга оширилиб келинмоқда, уларнинг салмоғи ва натижаси ҳалқаро ҳамжамият томонидан ҳам эътироф этилмоқда. Шу билан бирга давлат ҳокимиятининг мустақил тармоғи бўлмиш суд ҳокимиятини янада мустаҳкамлашни жамиятимиз ривожининг сифат ва суръат даражаси тақозо этмоқда. Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 21 октябрь куни эълон қилинган «Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони алоҳида аҳамият касб этади[1].

Ҳуқуқий давлат барпо этишда эришиш лозим бўлган кўрсаткич ва омилларнинг тўла амал қилиши учун жамият ва унинг аъзолари юксак умумий маданиятга, юқори ҳуқуқий онг ва тафаккурга, ахлоқий қадриятларга эга бўлган, жамиятнинг иқтисодий ривожланиш даражаси юқори бўлиши лозим, буларсиз юқоридаги ҳолатларнинг амалга оширилиши мавҳум ва мушкулдир. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов **“Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”да** таъкидлаб ўтганидек, мамлакатимизни демократик янгилашнинг бугунги босқичдаги энг муҳим йўналишларидан бири бу – қонун устуворлиги ва қонунийликни мустаҳкамлаш, шахс ҳуқуқи ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилишга қаратилган суд-ҳуқуқ тизимини изчил демократлаштириш ва либераллаштиришдан иборатдир. Бир сўз билан айтганда, юртимизда ҳуқуқий давлат асосларини янада такомиллаштириш ва аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш биз учун ҳал қилувчи вазифа бўлиб қолмоқда[2].

---

[1] Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 21 октябрь куни эълон қилинган «Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони // Халқ сўзи, 2016 йил 21 октябрь.

[2] Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада

Ўзбекистондаги ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш борасидаги сайъи ҳаракатларни янада чуқурлаштириш, уларга ҳозирги кун реалликларига мос суръат бахш этиш учун қатор ташкилий-ҳуқуқий ишлар амалга оширилиши зарур. Ўзбекистонда амалга оширилаётган ҳуқуқий давлат қуриш вазифаси, ўзида жаҳон давлатлари бу масалада эришган тажриба ва сабоқлари ҳамда ўзимизнинг тараққиётимиз хусусиятларини мужассамлаштирган ҳолда амалга ошмоқда ва бу жараёнлар орқага қайтмас, муқаррарлик характерига эга бўлиб бормоқда. Сиёсий соҳада энг муҳим вазифалардан бири, реал, кафолатланган сўз, матбуот эркинлигига эришиш, жамият ва давлат ҳаётини ошкораликка асослантириш, шу мақсадда хусусий оммавий ахборот воситалари тизимини тез шакллантириш, сиёсий эркинликларни тўла кафолатланишига эришмоғимиз керак. Мамлакатдаги мавжуд кўппартиявийликни амалда, реал, ишловчи кўппартиявий тизимга айлантириш, бу вазифанинг амалга ошиши учун аввало жамиятда ошкоролик, ҳақиқий сўз ва матбуот эркинлиги қарор топиши керак.

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат белгиларининг қонунчиликда ифодаланишини аниқ мисоллар асосида тушунтириб беринг.

2. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги муносабат қандай, улар бирин кетин шаклланадими, ёки бир-бирини тақозо этадими?

3.Ҳуқуқий давлат тўғрисидаги илк қарашларнинг шаклланиши жараёни Қадимги Рим ва Қадимги Афина сиёсий-ҳуқуқий фикрида шаклланган. Ушбу қарашларни ҳуқуқий давлат назарияси деб айтиш мумкинми? Нимага асосланиб бундай фикрни илгари сураяпсиз.

4.Ўзбекистон бюджетининг сал кам 60 фоизи ҳар йили ижтимоий (социал) соҳага ажратилади. Бу мамлакатимизда ижтимоий давлатчилик қарор топаётганлигидан далолатдир. Ижтимоий давлатчиликнинг қандай белгилари мамлакатимизда мавжуд.Ўз

чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзусидаги маърузаси // Демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. –Т.:- O`zbekiston, 2011. Т.19. -360 б.(35-108)

фикрингизни қонунчилик ва амалиётдан аниқ мисоллар билан асосланг.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 21 октябрь куни эълон қилинган «Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонида белгиланган чора-тадбирлар нима учун ва қай тарзда суд ҳокимиятининг мустақиллигини кучайтиради, деб ўйлайсиз? Фикрингизни суд амалиёти ва процессуал қонунчилик асосида мустаҳкамланг.

2 БЎЛИМ. ҲОЗИРГИ ЗАМОН ҲУҚУҚИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

7-МАВЗУ. ҲОЗИРГИ ЗАМОН ҲУҚУҚИ ВА УНИ ТУШУНИШ ЮЗАСИДАН ТУРЛИ ЁНДАШУВЛАР

Ҳуқуқни тушунишдаги плюрализм. Легизм ва унинг моҳияти. Юснатурализм ва унинг мазмуни. Юридик либертаризм. Ҳуқуқ ва қонунни фарқлаш. Юридик онтология, гносеология ва аксиология. Либертар ҳуқуқни тушуниш шароитида ҳуқуқий тартибга солишнинг хусусиятлари

Ҳуқуқни тушунишдаги плюрализм

Давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги фан сифатида юриспруденция учун унинг негизида ётувчи ҳуқуқни тушуниш (ҳуқуқ тушунчаси)нинг у ёки бу типи бош ва асосий аҳамият касб этади. Айнан ҳуқуқни тушунишнинг типи юридик билишнинг парадигмаси, принципи ва намунаси (мазмун модели)ни, хусусан юриспруденция тегишли концепциясининг илмий-ҳуқуқий мазмунини, предмет ва методини белгилаб беради.

Бу ҳар қандай изчил, тизимли асослантирилган, ривожланган ва ташкиллашган назария (хусусан юридик назария доирасида ҳам) тушунчанинг илмий билиш мақоми ва аҳамияти билан белгиланади. Ҳуқуқ тушунчасида илмий-мавҳум (концентрациялашган ва ихчам) кўринишда муайян юридик назария, юриспруденция муайян концепциясининг назарий-ҳуқуқий маъноси ва мазмуни акс этади. Агар ҳуқуқ тушунчаси - бу ихчам (сиқиқ) ҳолдаги юридик назария бўлса, юридик назария эса, - бу ҳуқуқнинг ёйиқ (кенгайтирилган) тушунчасидир. Яхлит юридик фан эса (ҳуқуқ ҳақидаги мажмуавий назарий фан сифатида) ҳуқуқ тушунчасини муайян назария кўринишида изчил ва тўла очиб беришдан иборат.

Ҳуқуқни тушуниш – бу ҳуқуқни билиш, уни идрок этиш ва унга муайян муносабатда бўлишни ўз ичига олувчи инсоннинг мақсадга йўналтирилган фикрлаш фаолияти жараёнини ва натижасини ўзида акс эттирадиган, ҳар доим инсон онги билан узвий боғлиқ бўлган ҳамда ҳуқуқ тушунчаси, ҳуқуқ моҳияти, ҳуқуқнинг ижтимоий қиймати каби таркибий элементлардан таркиб топган илмий категориядир.

Юридик адабиётда ҳуқуқни тушунишнинг турли типлари мавжуд, аниқроғи ҳуқуқий фикр тарихида ва юриспруденция назариясида ҳуқуқни тушунишнинг асосан икки типлари ўзаро ҳақиқатга даъво қилиб келишади:

1) юридик (jus – ҳуқуқ);

2) легистик (lex – қонун).

Ҳуқуқни тушунишнинг ушбу икки типлари ўртасидаги фарқ қуйидагича. Легистик ёндошувга кўра, ҳуқуқ - бу давлат (унинг ҳокимияти, эрки-хоҳиши, ихтиёри)нинг ижоди, маҳсули бўлиб, у расмий ҳокимиятнинг амри (мажбурий кўрсатмаси, қоидаси, нормаси, ҳужжати, акти). Бунда ҳуқуқ давлатнинг расмий, мажбурлов қоидаларига тенглаштирилади, яъни позитив ҳуқуқнинг формал манбаларига, яъни мазкур вақтда ва мазкур жойда қонуний кучга эга бўлган йиғма маънодаги қонунга олиб келинади, ҳуқуқ билан қонун тенглаштирилади.

Ҳуқуқ билан қонун (позитив ҳуқуқ)ни бундай легистик тенглаштириш моҳиятига кўра айнан легистик позитивизм бўлган “юридик позитивизм”нинг принципи ва маъноси ҳисобланади.

Легистик (позитивистик) ҳуқуқ тушуниш ҳуқуққа нисбатан турли этатистик, авторитар, деспотик, диктаторлик, тоталитар ҳуқуққа ёндошувларга хос.

Легизм - ҳуқуқни давлат амри, мажбурий қоидалар деб тушунишдир. Легизм ҳуқуқни авторитар тушунишнинг норматив ифодасидир (Гоббс ва б.) Улар ҳуқуқ ва қонунни тенглаштирадилар, ўз эътиборини амалдаги (позитив) ҳуқуққа қаратадилар[1].

Легистлар ҳуқуқнинг моҳияти, ғояси, қиймати каби тушунчаларни хом хаёл, қуруқ гап деб инкор қиладилар. Шу боисдан ҳам улар табиий ҳуқуқ назариясини уларнинг доимий танқид остига олишади.

Ҳуқуқни тушунишнинг юридик типи учун, аксинча, ҳуқуқ ва қонун (позитив ҳуқуқ)ни фарқлашнинг у ёки бу варианти характерли ҳисобланади. Бунда ҳуқуқ деганда қонун ўрнатувчи (давлат) ҳокимиятининг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган объектив ҳодиса тушунилиб, бу ҳодиса бошқа ижтимоий ҳодисалардан ўзининг объектив табиати ва хусусияти, ўз моҳияти, фарқловчи тамойили (алоҳида ижтимоий регулятор сифатида) билан фарқланади.

---

[1] Жавлиев Н.Б. Ҳозирги замон ҳуқуқни тушуниш муаммолари / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. З.М.Исломов. – Т.: ТДЮИ, 2008. -115 б.; Проблемы общей теории права и государства М.:Норма, 2010. 565 с.; В.С.Нерсесянц. Ҳуқуқ фалсафаси. Проф.А.Саидов таҳрири остида. Т.:Адолат. 2003. 280 б.

Ҳуқуқни тушунишнинг юридик (антилегистик) типи доирасида икки турли ёндошув фарқланади:

1.позитив ҳуқуққа қарама-қарши қўйилувчи табиий ҳуқуқни тан олишга асосланган табиий-ҳуқуқий ёндошув - *юснатурализм (антипозитив)*;

2. ҳуқуқ билан қонун(позитив ҳуқуқ) ни фарқлашга асосланувчи ва ҳуқуқ деганда табиий ҳуқуқни эмас, балки (ҳуқуқнинг моҳияти ва фарқловчи принципи сифатида) формал тенглик прниципининг мавжудлиги ва норматив ифодасини назарда тутувчи (ҳуқуқни тушуниш умумий назарияси позициясидан ривожлантирилувчи) либертар-юридик ёндошув - *юридик либертаризм*.

Бунда формал тенглик принципи ҳуқуқий шакл (ҳуқуқий муносабатлар шакли сифатида)нинг ягона мазмунини ташкил этувчи 3 элементнинг бирлиги сифатида намоён бўлади:

1) норма ва тенглик ўлчовининг мавҳум-формал умумийлиги (норма ва ўлчовнинг ҳамма учун тенглиги);

2) эркинлик;

3) адолат.

Муносабатлар шакли сифатида ҳуқуқни бундай муносабатларнинг фактик мазмуни билан аралаштириб юбориш мумкин эмас. Айтиш муҳимки, мазкур элементлар нафақат бир-бирларини тўлдирадилар, шу билан бирга бир-бирларини тақозо этадилар ва назарда тутадилар, чунки улар ягона ҳуқуқий асос - формал тенглик принципи (шу билан бирга муносабатларнинг ҳуқуқий шакли) нинг турли жиҳатларидирлар.

Ҳуқуқни тушуниш умумий назарияси нуқтаи назаридан табиий-ҳуқуқий ёндошув ва либертар формал-юридик ёндошув юридик ҳуқуқни тушунишнинг турли шакллари сифатида ҳуқуққа нисбатан назарий ёндошув, назарий-ҳуқуқий фикр соҳасида тараққиётнинг вужудга келиши, чуқурлашуви ва ривожланишининг босқичлари ва даражаларини англатади.

Либертар ёндошув ҳуқуқ билан қонун нисбати ва фарқланишининг барча шаклларини - улар ўртасидаги қарама-қаршиликдан (ҳуқуққа зид, ҳуқуқни бузувчи қонун ҳолатида) то уларнинг мос келишигача (ҳуқуқий қонун ҳолатида) бўлган шаклларини ўз ичига олади.

Либертар-юридик ҳуқуқни тушунишга кўра, ҳуқуқ - бу ҳуқуқ субъектларининг формал тенглиги принципи билан белгиланувчи тенглик, эркинлик ва адолат муносабатларининг шаклидир. Қаерда формал тенглик принципи (ва уни конкретлаштирувчи норма)

мавжуд бўлса, ўша ерда ҳуқуқ, муносабатларнинг ҳуқуқий шакли ҳам мавжуд. Ҳуқуқ принципи сифатида формал тенглик ҳуқуқнинг фарқлантирувчи хусусияти ва ўзига хос белгиси, ҳуқуқий асос ҳамдир. Ҳуқуқда формал тенглик принципи унинг моҳиятий жиҳати ҳисобланади. Ушбу принципдан ташқарига чиқувчи ва унга қарама-қарши бўлган ҳамма нарса ноҳуқуқий ва ҳуқуққа зид ҳисобланади.

Табиий ҳуқуқ ғоялари тарафдорлари учун табиий ҳуқуқ - бу объектив борлиқ - худо ёки инсон табиатига боғлиқ ягона, ҳақиқий, бошланғич ҳуқуқдир, у ўзида одиллик, ахлоқийлик, адолат ғояларини мужассам этади. Улар позитив ҳуқуққа табиий ҳуқуқдан четга чиқувчи, сунъий тарзда ўрнатилган ҳуқуқ деб қарайдилар. Бундай ёндошувга кўра, ҳуқуқ ҳақиқий маънода бу айнан ва фақат табиий ҳуқуқдир.

Табиий ҳуқуқий ёндошувнинг баъзи ижобий томонлари (назарий жиҳатдан англашилмаган ҳолда юридик ҳуқуқни тушунишнинг баъзи жиҳатлари) ва камчиликлари (ҳуқуқни ҳуқуқий бўлмаган ҳодисалар – ахлоқ, маънавият, дин билан аралаштириб юбориш, ҳуқуқни барча ноҳуқуқий нарсадан фарқлашнинг қатъий мезони йўқлиги, тенглик, эркинлик ва адолатни формал-ҳуқуқий тушунчалар, хусусиятлар сифатида эмас, балки ахлоқ феномени ёки аралаш- ҳуқуқий ҳодиса сифатида тушуниш)ни кўрсатиш ўринли.

Масалан, инсонларнинг яшаш ҳуқуқи (табиий ҳуқуқ) агарда позитив ҳуқуқда ўзининг ифодасини ва муҳофазасини топмаса, уни таъминлаш масаласи қандай ҳал этилади? Ушбу ҳуқуқнинг позитив ҳуқуқда мустаҳкамланганлиги (Конституциямизнинг 13-моддасида инсон ҳаёти энг олий қадрият, 22-моддада инсон ҳаётига сиқасд қилиш энг оғир жиноятдир деб мустаҳкам қўйилганлиги) ва муҳофазаси таъминланганлиги (Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 97-моддасида шахс ҳаётига тажовуз қилганлик учун энг жиноий жавобгарлик белгиланган) яшаш ҳуқуқини кафолатлайди.

Ҳуқуқни формал-юридик тушунишда формал ва фактик жиҳатларни фарқлашнинг принципиал аҳамиятини алоҳида таъкидлаш зарур. Қоида бўйича фақат формал нарсагина умумийлик касб этади, фактик мазмун эса, умумий эмас ва ҳар қандай фактик жиҳат хусусийдан бошқа нарса эмас. Шу сабабли фақат формал предмет (ўзига хос шакл, алоҳида формаллик) бўлгандагина ҳуқуқ умумийлик ҳусусиятига эга бўлади, муносабатларнинг мавҳум-умумий шакли бўла олади.

Формал-юридик ёндошувда муносабатларнинг ҳуқуқий шакли (муносабатлар шакли сифатида бутун ҳуқуқ)ни ноформал, ҳар қандай фактик, фактик-мазмуний жиҳатдан изчил фарқлаймиз ва “тозалаймиз”. Бундай ҳуқуқни тушунишда табиий-ҳуқуқий ёндошувдаги муҳим камчилик – ҳуқуқни ноҳуқуқий ҳодисалар билан, ҳуқуқий шакл билан фактик мазмун, формал билан фактик, формал-ҳуқуқий ва фактик-мазмуний жиҳатларни аралаштириб юбориш йўқотилади.

Позитивистлардан фарқли равишда ҳуқуқ билан қонунни фарқлаш маъносида ҳуқуқий шаклни (ҳуқуқ шакл сифатида) ҳар қандай ихтиёрий мазмун (норматив ва фактик) учун яроқли бўлган бўш шакл сифатида эмас, балки ҳуқуқни ноҳуқуқий нарсадан, ҳуқуқий шаклни ноҳуқуқий шаклдан фарқловчи алоҳида формаллаштирилган хусусиятларга эга махсус шакл сифатида тушуниш керак. Бошқача айтганда, формал-юридик ёндошув – бу ҳуқуқни мазмуний тушуниш, аниқлаш ва изоҳлаш, бироқ у формал-мазмунийдир, фактик-мазмуний эмас.

Ҳуқуқ (ҳуқуқий шакл, формал тенглик принципи)ни бундай тушунишда у формал-умумий тенглик ўлчови, эркинлик, адолат каби формал-мазмуний хусусиятларга эга бўлади. Формал тенглик принципини англатувчи ушбу формал-мазмуний хусусиятларга кўра шакл ўзининг ҳуқуқий хусусиятини касб этади, бошқа ҳар қандай шаклдан, муносабатларнинг ахлоқий, диний шаклларидан ёки мажбурий-буйруқ характердаги муносабатлардан фарқ қилувчи ҳуқуқий шаклнинг ўзига хос сифатига эга бўлади.

Бундай формал-юридик ихтисослашган ва малакавий шакл муносабатларнинг ҳуқуқий типи ва тартибга солишнинг ҳуқуқий усулининг моҳияти ва ўзига хослигини ифодалайди. Шундай қилиб, ҳуқуқий шакл (бутун ҳуқуқ ҳам) легистларда бўлгани каби ҳар қандай фактик мазмунга йўл қўювчи бўш шакл, буйруқ ва лозим бўлишликнинг шунчаки шакли эмас, балки ҳуқуқнинг хусусиятлари ва талабларини ифодаловчи ва ҳуқуққа зид ҳамма нарсани инкор этувчи юридик белгиланган шаклдир.

Ҳуқуқ билан қонунни фарқловчи ва тегишлича ҳуқуқни тушунишнинг либертар-юридик назарияси легизм ва юснатурализм ўртасидаги қарама-қаршиликдан ҳоли ва ўз ичига икки ёндошувнинг ижобий жиҳатларини олади. Бу назария ҳуқуқ билан қонунни легистик тенглаштиришни ҳам, ҳуқуқни табиий ва позитивга бўлишни ҳам инкор этиб, шу билан бирга ҳуқуқ ва қонун ҳақидаги

позитивистик ва табиий-ҳуқуқий таълимотлардаги аҳамиятли хулосалар ва қоидаларни эътиборга олади[1].

Либертар назария ҳуқуқ билан қонунни фарқлашни улар нисбатининг маъносини, оқибат натижада уларни ҳуқуқий қонуннинг зарурий шаклидаги (яъни ҳуқуқнинг объектив мазмуни ва принципи мос келувчи позитив ҳуқуқдаги) лозим синтезини адекват тушуниш учун зарурий асос сифатида изоҳлайди.

Легизм ва унинг моҳияти

Ҳуқуқни легистик тушуниш асосида ҳуқуқни давлатнинг буйруғи, мажбурий қоидалари, расмий ҳокимият томонидан ўрнатилган мажбурий нормалар тизими сифатида тушуниш ётади.

Юридик позитивизмнинг қарор топиши ва ривожланиши буржуа тузумининг ғалабаси ва мустаҳкамланиши, давлат ролининг ортиши ва бундай шароитларда ҳуқуқ манбалари тизимида давлат меъёрий ҳужжатларининг аҳамияти ва салмоғининг ошиб бориши билан боғлиқ.

Ғоявий жиҳатдан “юридик позитивизм” қонунда ўзининг ҳуқуқий талабларини “табиий”, “лозимлик”, “идеал”, “оқилона”, “адолат” ҳақидаги ҳар қандай танқидий (нопозитив) талаблар ва тасаввурларга қарши расмий, қонуний тартиботни ҳимояловчи мафкуранинг расмий тан олинишига эришган ғолиб буржуа синфининг ўзгарган юридик дунёқарашини ифодалайди.

“Юридик позитивизм”нинг асосий ғоялари ва хулосалари ҳуқуқни ҳокимиятнинг ижоди сифатида, ҳокимият мажбурловини оқибат натижада ҳуқуқнинг ягона фарқлантирувчи хусусияти сифатида талқин қилишни, ҳуқуқни таҳлил қилишнинг формал-мантиқий ва юридик-догматик методларини, ҳуқуқни ижтимоий муносабатлардан, юриспруденцияни эса, ҳуқуқнинг моҳияти, қиймати, сабаблари, табиати ҳақидаги “метафизик” қоидалардан ажратиш ва “тозалаш”ни англатади. Бундай қарашлар XIX асрда Англияда Д.Остин, Ш.Амос, Германияда Б.Виндшайд, К.Гербер, К.Бергбом, П.Лабанд, А.Цительман, Францияда Кабанту, Россияда Е.В.Васьковский, А.Х.Гольмстен, Д.Д.Гримм, С.В.Пахман, Г.Ф.Шершеневич ва бошқалар томонидан ривожлантирилган. XX асрда бу ёндошув “юридик позитивизм”даги В.Д.Катковнинг

[1] Проблемы общей теории права и государства М.:Норма, 2010. 565 с.; В.С.Нерсесянц. Ҳуқуқ фалсафаси. Проф.А.Саидов таҳрири остида. Т.:Адолат. 2003. 280 б.; Жавлиев Н.Б. Ҳозирги замон ҳуқуқни тушуниш муаммолари / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. З.М.Исломов. – Т.: ТДЮИ, 2008. -115 б.

“умумий тилшунослик билан ислоҳ қилинган юриспруденция”, Г.Кельзеннинг “ҳуқуқ ҳақидаги соф таълимот”, Г.Хартнинг “ҳуқуқ концепцияси” каби йўналишларда ўз ифодасини топган.

Масалан, Д.Остин ҳуқуқни “сиёсий раҳбар ёки суверен томонидан ўрнатилган қоидалар агрегати” деб характерлаган ва “Ҳар қандай ҳуқуқ бу команда, буйруқ” деб таъкидлаган. Ш.Амоснинг фикрича, “ҳуқуқ бу мазкур ҳамжамиятдаги шахслар ҳаракатини контрол қилиш мақсадида давлат олий сиёсий ҳокимияти томонидан чиқарилган буйруқдир”. Г.Ф.Шершеневич қарашлари ҳам шунга ўхшаш:”Ҳуқуқнинг ҳар қандай нормаси буйруқ ҳисобланади”.

Ҳокимият буюрган ҳамма нарса ҳуқуқ ҳисобланади. Ҳуқуқнинг ўзбошимчаликдан фарқи шу билан объектив ва мазмуний маъносини йўқотади ва бу ёндошув тарафдорлари учун фақат субъектив ва формал характер касб этади: муайян субъект (давлат органи) томонидан муайян шаклда санкцияланадиган (қонун, фармон, қарор, циркуляр каби ҳужжат шаклидаги) ошкора ўзбошимчалик ҳуқуқ деб тан олинади. Легистик-позитивистик тушунишда давлат-ҳокимияти амрида афсонавий имкониятлар тан олинади. Бундай амр-буйруқ билан нафақат субъектив характердаги вазифалар (қонунчилик нормаларини шакллантириш), шу билан бирга объектив мазмундаги вазифалар (ҳуқуқнинг ўзини яратиш, шакллантириш), шунингдек, илмий йўналишдаги вазифалар (ҳуқуқнинг ўзига хослигини аниқлаш, уни бошқа ижтимоий нормалардан фарқлаш ва б.)ни ҳам ҳал этиш мумкин[1].

Легизм ўзининг барча кўринишларида ҳуқуқ ва қонун (позитив ҳуқуқ)ни тенглаштириш билан ҳуқуқий ҳодиса сифатида қонунни унинг ҳуқуқий моҳиятидан ажратади, қонуннинг объектив ҳуқуқий хусусиятларини, сифатларини инкор этади, қонун чиқарувчи ҳокимият иродасининг маҳсули сифатида изоҳлайди. Шу сабабли ҳуқуқни бундай тушунишда позитивистлар қонун (позитив ҳуқуқ) деганда назарда тутадиган ҳуқуқнинг ўзига хослиги муқаррар равишда ҳуқуқнинг мажбурлов характерига олиб келинади. Бундай мажбурийлик ҳуқуқнинг қандайдир объектив хусусиятлари ва талаблари оқибати сифатида эмас, балки бошланғич ҳуқуқ ҳосил қилувчи ва ҳуқуқ белгиловчи омил, кучга асосланган ҳуқуқнинг

[1] Батафсил қаранг: Проблемы общей теории права и государства М.:Норма, 2010. 565 с.; В.С.Нерсесянц. Ҳуқуқ фалсафаси. Проф.А.Саидов таҳрири остида. Т.:Адолат. 2003. 280 б.; Жавлиев Н.Б. Ҳозирги замон ҳуқуқни тушуниш муаммолари / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. З.М.Исломов. – Т.: ТДЮИ, 2008. -115 б.

бирламчи манбаи сифатида тушунтирилади. *Ҳокимиятнинг кучи бу ерда мажбурловга, буйруққа асосланган ҳуқуқни юзага келтиради.*

Легизмга кўра, ҳуқуқ ҳақидаги ҳақиқат қонун чиқарувчи (суверен, давлат) нинг фикри, позицияси, эрки ифодаланган қонунда берилган. Шу боис ҳуқуқ ҳақидаги ахтарилаётган ҳақиқий билим расмий ҳокимият фикридан бошқа нарса эмас. Ҳуқуқни бундай тушунишга кўра, фақат биргина ҳуқуқни яратувчи ҳокимиятгина ҳақиқатдан ҳам ҳуқуқ нималигини ва у ноҳуқуқий нарсадан нимаси билан фарқ қилишини билади. Фан эса, энг яхши ҳолатда қонун (амалдаги ҳуқуқ)да мужассамлашган ҳокимий-амрий фикрни адекват англаши ва ифодалаши мумкин.

Легизмнинг назарий-билиш манфаати тўлалигича амалдаги (позитив) ҳуқуқга қаратилган. Мазкур позитив ҳуқуқнинг эмпирик доирасидан четга чиқувчи ҳамма нарса, ҳуқуқнинг моҳияти, ғоялари, қиймати тўғрисидаги барча фикрлар позитивистлар томонидан ҳуқуқий маъно ва мазмунга эга бўлмаган қандайдир метафизик, схоластик нарса сифатида инкор этилади.

Позитивистлар айниқса табиий-ҳуқуқий таълимотларни кескин танқид қиладилар. Табиий-ҳуқуқий таълимотларга улар ҳуқуқ билан қонунни фарқловчи барча концепцияларни, қонун қоидаларидан фарқланувчи ҳуқуқ ҳақидаги барча тасаввурларни киритадилар. Позитивистик гносеология бу билан моҳият бўйича ҳуқуқ назариясини инкор этади ва фақат предмети позитив ҳуқуқ бўлган, мақсади ва йўналиши ҳуқуқ догмаси, яъни ҳаракатдаги (позитив) ҳуқуқ, уни ўрганишнинг усуллари, қоидалари ва йўллари, таснифи, тизими, шарҳи ҳақидаги асосий қоидалар мажмуи бўлган қонуншунослик ва қонун ҳақидаги таълимотнигина тан олади, холос.

Ҳуқуқ ҳақидаги барча билим бундай ҳуқуқни тушунишга кўра позитив ҳуқуқнинг ўзида, унинг матнида расман берилган ва ҳуқуқ ҳақидаги позитив таълимотнинг асосий муаммоси қонун текстини тўғри шарҳлашдан ва бу матндаги расмий-ҳуқуқий билимни, қонун чиқарувчининг фикри ва позициясини лозим даражада баён қилишдан иборат. Бу позитивистларнинг қонуннинг ҳуқуқий маъноси ва мазмунини очиқ инкор этишда уни лингвистик ва текстологик изоҳлашга бўлган кучайиб борувчи қизиқиши билан боғлиқ. Бундай ёндошувда юридик гносеология легистик лингвистика билан алмаштирилади, бунга кўра турли нопозитивистик тушунчалар, ғоялар, концепциялар (ҳуқуқ моҳияти, ҳуқуқ ғояси, табиий ҳуқуқ,

инсоннинг ажралмас ҳуқуқлари каби) - фақат сохта сўзлар, софизм, нотўғри сўз қўллаш натижаси бўлиб қолади.

Бундай қарашларни ашаддий позитивист И.Бентам ривожлантирган бўлиб, у аналитик юриспруденцияни (Д.Остин) қарор топишига жиддий таъсир кўрсатган. Табиий ҳуқуқ, унинг фикрича, сўз фикцияси, бўрттириб кўрсатиш, инсоннинг ажралмас ҳуқуқлари - аллақандай «махлуқ»дир.

Юридик ҳуқуқни тушуниш ҳуқуқ билан қонун муаммоларини тадқиқ қилиш йўллари ва воситаларининг, лингвистик, текстологик, структуравий, мантиқий-аналитик, юридик-догматик йўналишлар-нинг назарий-билиш ва амалий аҳамиятини тан олади. Бироқ ҳуқуқга бўлган юридик ёндошув доирасида сўз ҳуқуқни қонунга, ҳуқуқ назариясини қонун ҳақидаги таълимотга ва позитив ҳуқуқ догмасига тенглаштириш ҳақида эмас, балки илмий билиш усуллари, воситалари, имкониятларининг бутун мажмуидан ҳуқуқни ҳар томонлама билиш жараёнида ҳуқуқ ва қонун ҳақида ишонарли ва ҳақиқий билимни олиш учун фойдаланиш ҳақида боради.

Аксиологик жиҳатдан легизм - ҳуқуқ билан қонун (позитив ҳуқуқ)ни тенглаштириш ва қонун чиқарувчи билан қонунга боғлиқ бўлмаган ҳуқуқнинг объектив хусусиятларини инкор қилиш туфайли моҳиятан ҳуқуқий қадриятларни рад этади ва фақат қонун (позитив ҳуқуқ)нинг қийматини тан олади. Бунда позитивистлар тан оладиган қонун (позитив ҳуқуқ)нинг “қиймати” аслида ўзининг асл қиймат мазмунидан маҳрум қилинади. Қонуннинг позитивистик “қиймати” бу қандайдир объектив асос бўйича унинг умумаҳамият касб этиши эмас, балки унинг расмий умуммажбурийлиги, ҳокимий императивлигидан иборат[1].

Бу масалада Кельзеннинг радикал-позитивистик ёндошуви ўзига хос бўлиб, унга кўра ҳуқуқ буйруқ сифатида, норма сифатида қийматга эга. Бу (норма, буйруқ сифатида) маънода ҳуқуқ у томондан лозим, шартлилик шакли сифатида характерланади.

Юснатурализм ва унинг мазмуни

Юснатурализм (табиий-ҳуқуқий ёндошув)га кўра ҳуқуқ ўз моҳияти, табиати ва мазмунига кўра, табиий ҳуқуқдир. Бироқ, табиий

[1] Жавлиев Н.Б. Ҳозирги замон ҳуқуқни тушуниш муаммолари / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. З.М.Исломов. – Т.: ТДЮИ, 2008. -115 б.

ҳуқуқнинг ўзи нима деган саволга турли табиий-ҳуқуқий концепциялар турлича жавоб берадилар.

Табиий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи табиий ҳуқуқ (ва улар тушунчалари)нинг плюрализмини акс эттиради, бунда ўзаро рақобатлашувчи таълимотлардан ҳар бири табиий ҳуқуқни ўзига хос тушунишга нисбатан ўз қарашларининг ҳаққонийлигига даъвогарлик қилиб келади. Бироқ, турли табиий-ҳуқуқий таълимотлар бир-бирларидан фарқланишлари билан бирга муҳим умумий хусусиятларга ҳам эга бўлганликлари сабабли “табиий ҳуқуқ”ни умуман “позитив ҳуқуқ”дан фарқлаш имкони мавжуд ва мантиқий-назарий жиҳатдан табиий ҳуқуқнинг умумий тушунчасини аниқлаш масаласи кўндаланг бўлади. Бунинг учун, энг аввало, табиий ҳуқуқнинг моҳияти ва ўзига хослигини ихчам шаклда ифодалашда унинг универсал принципини шакллантириш зарур.

Ҳуқуқни тушуниш умумий назарияси нуқтаи назаридан табиий ҳуқуқ билан позитив ҳуқуқни фарқлаш ҳуқуқ билан қонунни фарқлаш умумий назариясининг хусусий (хронологик жиҳатдан биринчи, аслида энг кенг тарқалган, бироқ ўзининг қадимий келиб чиқишига кўра архаик, назарий жиҳатдан етарлича ривожланмаган) кўриниши, вариантидир. Ҳуқуқ билан қонунни табиий-ҳуқуқий фарқлашга кўра ҳуқуқ ва унга хос хусусиятлар махсус маънода, яъни унинг табиийлиги, принципиал қарама-қарши қўйилувчи позитив ҳуқуқнинг сунъийлиги (шу билан бирга унинг субъективлиги, ихтиёрийлиги) жиҳатидан объектив ҳисобланади.

Шу билан бирга табиий ҳуқуқ билан позитив ҳуқуқни табиий-ҳуқуқий фарқлаш бир вақтнинг ўзида ўз ичига уларга нисбатан берилган қадр-қимматни ҳам олади: табиий ҳуқуқ учун - ижобий, позитив ҳуқуқ учун - салбий.

Демак, ҳуқуқ соҳасида “табиийлик”ни “сунъийлик”ка принципиал қарама-қарши қўйиш табиий ҳуқуқни позитив ҳуқуқдан фарқлашдаги табиий ҳуқуқ тушунчасининг мазмуни ва моҳиятини ташкил этади.

Абадий ва ўзгармас табиий ҳуқуқ ҳақидаги анъанавий тасаввурларнинг мазмунини айнан ҳуқуқ соҳасида “табиийлик”ни “сунъийлик”ка қарши қўйиш принципи ташкил этиб, бу уларнинг

қадр-қимматини ва “табиийлик”нинг “сунъийлик”ка нисбатан устунлигини англатади[1].

Бу принцип доирасида “сунъийлик” позитив ҳуқуқ кўринишида намоён бўлади, шу сабабли “табиийлик” (табиий ҳуқуқ) - инъом этилганлиги боис (оллоҳ, тафаккур, табиат, инсон табиати томонидан) позитивдан юқори турувчи нарсадир. Бунда борлиқ маконида ва вақт бирлигида инъом этилган “табиийлик” бир вақтнинг ўзида онтологик, гносеологик ва аксиологик мазмунга эга: табиийлик (табиий ҳуқуқ) аввалдан, шак-шубҳасиз мавжуд, тўғри ва ахлоқий, яхши; сунъийлик - ёмон ва “табиийлик”дан четга чиқувчи (инсонларга хос хатолар, ўзбошимчалиги туфайли) сиқиб чиқарилиши ёки тузатилиши ва “табиийлик”ка мувофиқлаштирилиши лозим.

Табиий ҳуқуқнинг универсал принципи мазмуни, шу билан бирга табиий ҳуқуқнинг умумий тушунчаси қуйидаги жиҳатларни ўз ичига олади:

1) мазкур принцип ҳуқуқни ўзининг қўлланиш ва ҳаракат қилиш соҳаси сифатида белгилаб позитив ҳуқуқ принципининг ҳуқуқий маъносини инкор этади ва табиий ҳуқуқ мавжудлигини, бу ҳодиса ва тушунчани шак-шубҳасиз ва ҳақиқий маънодаги ўзига хос ҳуқуқ сифатида тасдиқлайди;

2) бу принцип - ўзининг табиий ва позитив ҳуқуқни қарама-қарши қўйилишида - сифат жиҳатдан икки қарама-қарши соҳалар - “табиийлик” билан “сунъийлик”ни қарама-қарши қўйилишини англатади. Бунда “табиийлик” (табиий ҳуқуқни ўз ичига олади) ўзининг мавжудлиги, мазмуни ва аҳамиятига кўра бирламчи, объектив, шак-шубҳасиз, ҳақиқий, инсонга боғлиқ бўлмаган нарса, “сунъийлик” эса, иккиламчи, ҳосила, субъектив, шартли, ҳақиқий бўлмаган, инсон хоҳишига боғлиқ ва умуман сифат жиҳатдан салбий (“табиийлик”ка зид ва ундан ажралган) нарсадир;

3) табиий ҳуқуқ (“табиийлик”нинг ҳуқуқий ифодаси сифатида) ва позитив ҳуқуқ (“сунъийлик”нинг ҳуқуқий ифодаси сифатида) табиий-ҳуқуқий принципга кўра ўзаро боғлиқ қарама-қаршиликлар ва бир-бирини тақозо этувчи жуфт категориялар сифатида намоён бўладилар. Бу жиҳатдан табиий ҳуқуқ - унинг позитив ҳуқуқ билан нисбатида - позитив ҳуқуқдан юқори турувчи инъом этилган ҳуқуқ

---

[1] Жавлиев Н.Б. Ҳозирги замон ҳуқуқни тушуниш муаммолари / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. З.М.Исломов. – Т.: ТДЮИ, 2008. -115 б.;Проблемы общей теории права и государства М.:Норма, 2004; В.С.Нерсесянц. Ҳуқуқ фалсафаси. Проф.А.Саидов таҳрири остида. Т.:Адолат. 2003. 280 б.

бўлиб, позитив ҳуқуқ ҳуқуқий характер касб этиши учун унга мос келиши керак;

4) универсал табиий-ҳуқуқий принцип (тегишлича табиий ҳуқуқнинг универсал тушунчаси ҳам) - бу табиий ҳуқуқ универсал моделининг (тушунчасининг ҳам) принципи бўлиб, у табиий ҳуқуқнинг барча алоҳида кўринишлари учун универсал намуна сифатида намоён бўлади.

Табиий ҳуқуқ - бу ҳамма жойда ва ҳамиша мавжуд, инсонга ташқаридан инъом этилган, мазкур вақт ва жой учун бирламчи ҳуқуқ бўлиб, у инсон борлиғининг объектив қадриятлари ва талабларининг ифодаси сифатида барча инсон томонидан яратилган қоидалар, жумладан позитив ҳуқуқ ва давлат ҳуқуқий характерининг мутлақ мезони ва ҳуқуқий мазмунининг бирдан-бир ва шубҳасиз бирламчи манбаи ҳисобланади.

Табиий ҳуқуқ умумий тушунчасининг қисқа таърифи: **табиий ҳуқуқ - бу инсониятга ташқаридан инъом этилган ва инсонлар томонидан яратилган қоидаларга нисбатан устун бўлган ҳуқуқдир. Ёки: табиий ҳуқуқ - бу инсоний муносабатлардаги сунъийлик устидан табиийликнинг устунлиги ва бирламчилигини ифодалашнинг ҳуқуқий шаклидир[1].**

Аксиологик жиҳатдан табиий ҳуқуқ унинг тарафдорлари томонидан “ҳақиқий” ҳуқуқнинг объектив хусусиятлари ва қадрият-ларининг ифодаси, позитив ҳуқуқ ва тегишлича ҳуқуқ ўрнатувчи ҳокимиятни баҳолаш учун, уларнинг табиий-ҳуқуқий қийматини аниқлаш учун мезон ва зарур намуна сифатида изоҳланади. Бунда табиий ҳуқуқ ўз табиатига кўра ахлоқий (диний ва б.) ҳодиса сифатида тушунилади ва бошидан мутлақ қадрият деб саналади.

Шундай қилиб, табиий ҳуқуқ тушунчасига ҳуқуқнинг у ёки бу объектив хусусиятлари билан биргаликда (инсонлар тенглиги, эркинлиги принципи) турли ахлоқий (диний ва б.) хусусиятлар ҳам киритилади. Ҳуқуқ билан аҳлоқ (динни ҳам)нинг бундай аралашти-риш натижасида табиий ҳуқуқ турли ижтимоий нормаларнинг қотишмаси, қандайдир ахлоқий-ҳуқуқий комплекс сифатида намоён бўладики, бунинг натижасида позитив ҳуқуқ ва позитив қонунчилик ҳақида у муайян (қоида бўйича салбий) хулоса чиқаради.

---

[1] Жавлиев Н.Б. Ҳозирги замон ҳуқуқни тушуниш муаммолари / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. З.М.Исломов. – Т.: ТДЮИ, 2008. -115 б.; Проблемы общей теории права и государства М.:Норма, 2004; В.С.Нерсесянц. Ҳуқуқ фалсафаси. Проф.А.Саидов таҳрири остида. Т.:Адолат. 2003. 280 б.

Бундай ёндошувда позитив ҳуқуқ ва давлат ҳуқуқий мезонлар нуқтаи назаридан эмас, балки асосан этик позициянинг, муайян концепция муаллифининг ҳуқуқнинг ахлоқий табиати ва мазмуни ҳақидаги тасаввурларидан келиб чиқиб баҳоланади. Умумлашган кўринишда табиий ҳуқуқнинг бундай ахлоқий-ҳуқуқий хусусиятлари йиғиндиси табиий ҳуқуқнинг умумий ва мутлақ адолатлилигининг ифодаси деб талқин қилинади ҳамда унга позитив ҳуқуқ ва давлатнинг бутун фаолияти мувофиқ келиши лозим.

Шундай қилиб, табиий-ҳуқуқий ёндошув доирасида ҳуқуқ билан аҳлоқ (дин ва ҳ.) нинг қўшиб юборилиши формал билан фактик, лозим бўлишлик ва мавжудликни, норма билан фактик мазмунни, идеал билан моддийликни, принцип билан эмпирик ҳодисани аралаштириш билан уйғунлашади ва чигаллашади. Бунда ҳуқуқ тушунчаси билан қонун ва давлатнинг ҳуқуқий аҳамиятини изоҳлаш уларнинг табиий ҳуқуқнинг мазмуни ҳақидаги муайян ахлоқий ёки аралаш ахлоқий-ҳуқуқий тасаввурлар позициясидан берган ахлоқий (диний) баҳоси билан алмаштирилади.

Бундай камчиликлар, табиийки ҳуқуқий назария ва амалиёт соҳасидаги юридик аксиология муаммоларини, инсонлар эрки ва тенглиги, табиий-ҳуқуқий адолатлилик, инсонларнинг туғма ва ажралмас ҳуқуқлари, ҳуқуқ ҳукмронлиги, ҳокимиятни ҳуқуқий чеклаш, ҳуқуқий давлат каби ғояларни ишлаб чиқишдаги табиий-ҳуқуқий ёндошув ютуқлари ва хизматлари аҳамиятини камайтирмайди.

Ҳуқуқ ҳақидаги Кантча ахлоқий таълимотда гап давлат ва позитив ҳуқуқнинг ҳуқуқий қадрияти ҳақида эмас, балки айнан ахлоқий қиймати ҳақида боради. Республикачилик ғоясининг ўзи Кант томонидан ахлоқий онгнинг максими, ахлоқий категориявий императив талаби сифатида асослантирилади.

Гегель давлат ва позитив ҳуқуқнинг ахлоқий ғоялар ифодаси бўлган ҳуқуқ тушунчасига мос келиши ҳақида ёзган.

Табиий-ҳуқуқий концепцияларда асосий назарий хулосалар табиий ҳуқуқни амалдаги позитив ҳуқуққа қарама-қарши қўйиш ва ундан ажратиш билан боғлиқ табиий ҳуқуқ ҳақидаги фикрларни шакллантиришга йўналтирилган[1].

---

[1]Жавлиев Н.Б. Ҳозирги замон ҳуқуқни тушуниш муаммолари / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. З.М.Исломов. – Т.: ТДЮИ, 2008. -115 б.; Проблемы общей теории права и государства М.:Норма, 2004; В.С.Нерсесянц. Ҳуқуқ фалсафаси. Проф.А.Саидов таҳрири остида. Т.:Адолат. 2003. 280 б.

Бундай ёндошувда ҳуқуқий қонун ғоясининг ва табиий ҳуқуқ билан позитив ҳуқуқнинг ўзаро алоқадорлиги жиҳатлари, амалдаги ҳуқуқни табиий ҳуқуқ қоидалари талабларига мос келтириш муаммолари эътибордан четда қолдирилади. Бу маънода шуни айтиш мумкинки, юснатурализм вакилларини амалдаги ҳуқуқ ва уни умумий табиий ҳуқуқ талабларига мувофиқ такомиллаштириш масалалари эмас, балки табиий ҳуқуқнинг ўзи ва унинг табиатидан келиб чиқувчи "ҳақиқий ҳуқуқ" ва шу сабабли ҳам табиий амал қилиши кўпроқ қизиқтиради.

Бундан эса юснатурализмга бир вақтнинг ўзида иккита ва параллел амал қилувчи ҳамда ўзаро рақобатлашувчи ҳуқуқ тизимлари - ҳақиқий, табиий ҳуқуқ ва ноҳақиқий, расмий (позитив) ҳуқуқ ҳақидаги тасаввурнинг хослиги келиб чиқади.

Ҳуқуқ тушунчасини табиий-ҳуқуқий изоҳлашнинг камчиликларини эътиборга олиб, легизм вакиллари томонидан табиий-ҳуқуқий таълимотга нисбатан билдирилган қатор танқидий хулосаларнинг тўғрилигини тан олиш ўринли. Гап ҳуқуқ билан ахлоқни, табиий ҳуқуқни тушунишда формал ва фактик жиҳатларни аралаштириш, нисбий ахлоқий қадриятларни мутлақлаштириш каби камчиликлар ҳақида боради.

Юридик либертаризм

Тенглик муайян абстракциядан иборат, яъни тенглаштирилувчи объектларга хос бўлган фарқлардан онгли (фикрий) мавҳумлашиш оқибатидир. Тенглаштириш тенглаштирилувчи объектларнинг тафовутланишини ва шу билан бирга тенглаштиришнинг тегишли асоси (модели) нуқтаи назаридан бу фарқларнинг муҳим эмаслигини тақозо этади.

Масалан, турли объектларни миқдор мезонига кўра тенглаштириш (миқдори, оғирлиги ва ҳ.ни аниқлаш учун) уларнинг барча мазмун-моҳият (индивидуал, турдош ва б.) белгиларидан мавҳумлашишини англатади.

Худди шу йўсинда математика шаклланган, унда тенгламаларни тузиш ва ҳал этиш асосий роль ўйнайди, тенглик сифат жиҳатлардан "тозаланиб" сон тушунчаларининг мутлақ абстракциясигача етказилади.

Ҳуқуқий тенглик математикадаги сон тенглиги каби ўта мавҳумлашмаган. Турли инсонларни ҳуқуқий тенглаштиришнинг асоси

(мезони) бўлиб, уларнинг ҳуқуқ лаёқати ва ҳуқуқ субъектлилиги сифатида тасдиқланадиган ва тан олинадиган ижтимоий муносабатлардаги *индивиднинг эркинлигидир.* Айнан мана шунда ҳуқуқий тенглик ва умуман ҳуқуқнинг ўзига хослиги кўринади.

Эркинликдаги ҳуқуқий тенглик эркинликнинг тенг ўлчови сифатида ҳуқуқ субъектлари бўлган эркин индивидлар ўртасидаги муносабатларда мутаносиблик, эквивалент талабларини ҳам англатади.

Ҳуқуқий тенглик – бу эркин ва бир-бирига қарам бўлмаган ҳуқуқ субъектларининг барча учун умумий бўлган масштаб, ягона норма, тенг ўлчов бўйича тенглигидир. Инсонлар эркин ва эркин бўлмаганларга бўлинган жойда, кейингилар ҳуқуқ субъектлари эмаслар, балки ҳуқуқ объектлари ҳисобланадилар ва уларга ҳуқуқий тенглик принципи тарқалмайди.

Ҳуқуқий тенглик – эркинлар тенглиги ва эркинликдаги тенглик, индивидлар эркинлигининг умумий масштаби ва тенг ўлчовдир.

Ҳуқуқ шундай тенглик билан иш кўрадики, у инсонларнинг биргаликдаги ҳаётида эркинликни ифодалаш ва амалга оширишнинг, борлиғининг умумий ва зарурий шакли сифатида намоён бўлади. Шу маънода ҳуқуқ - эркинлик математикасидир (Нерсесянц В.С. Право - математика свободы. М., 1996).

Бироқ, математикадаги сонлар тенглигини ижтимоий ҳодисалардаги тенгликка кўчириб ўтказиш мақсадга мувофиқ эмас. Пифагорчилар назарида дунёнинг моҳияти сонлардан иборат ва борлиқдаги барча нарса рақамларда ифодаланади ва тавсифланади. Тенгликни тегишли ўлчов сифатида муайян сон пропорциясида тушуниш билан улар ўзларининг ижтимоий математикаси руҳида адолат (тенглик принципига эга бўлган ҳуқуқ) ни “4” сони билан ифодалаганлар.

Тенглик ҳақидаги миқдор кўрсаткичларни ижтимоий муносабатларга бундай кўчириш (экстрополяция) ҳуқуқ ҳақидаги тўмтоқ тасаввурларни ифодалайди ва моҳиятига кўра инсонлар ижтимоий ҳаётидаги тенгликни айнан эркин инсонларнинг формал-ҳуқуқий тенглиги сифатидаги ўзига хослигини эътиборга олмайди. Ҳуқуқ бу формал-тенглик принципига эга бўлиши билан бирга ўз-ўзича ўзига хос (специфик) ижтимоий математика (ижтимоий муносабатлардаги тенглик ва нотенглик ҳақидаги таълимот маъносида) ҳисобланади.

Ижтимоий соҳадаги тенглик - бу ҳамиша ҳуқуқий тенглик, формал-ҳокимий тенглик ҳисобланади. Чунки ҳуқуқий тенглик, ҳар қандай тенглик каби фактик фарқларидан мавҳумлаштирилади ва шу сабабли зарурият билан ва таърифига кўра формал характер касб этади.

Тенглик масаласи бўйича кўп тушунмовчиликлар, хатоликлар ва сохта тасаввурлар мавжуд. Уларнинг негизида оқибат натижада тенглик ижтимоий борликда айнан ва фақат ҳуқуқий (формал-ҳуқуқий, формал) тенглик сифатидагина мантиқан ва амалий жиҳатдан мавжуд бўлиши, оқилона мазмунга эга бўлиши мумкинлигини тушуниб етмаслик ётади.

Кўпинча ҳуқуқий тенглик турли хил эгалитаристик (фактик тенглаштириш) талаблари билан қўшиб юборилади ёки, аксинча, унга “фактик тенглаштириш” қарама-қарши қўйилади. Бундай чалкаштириш ҳуқуққа зид ҳисобланади.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 41-моддасида барча учун билим олиш ҳуқуқи, яъни ҳамма учун билим олиш борасида бир хил имконият конституциявий мақомда мустаҳкамлаб қўйилган. Бепул умумий ва ўрта махсус таълим давлат томонидан кафолатланади. Олий таълим олиш ҳуқуқи ҳам барчага кафолатланади, бироқ, амалда айрим шахслар касб-ҳунар коллежида эгаллаган касби ва билими бўйича муваффақиятли фаолият олиб боради. Бу ўринда юридик тенглик билан фактик тенглик ўртасида фарқ бўлиши мумкин, бироқ бу фарқ шахснинг хоҳиши билан боғлиқ.

“Фактик тенглик” - бу “фактик” ва “нофактик” (формал) тушунчаларни аралаштириб юбориш ва “тенглик” тушунчасининг ўзидаги зиддиятдир. Чунки “тенглик” (муносабатлар типи ва шакли, ўлчов масштаби, тартибга солиш принципи, тушунча сифатида) фақат “фактик” ва “формал” нарсани фарқлаш жиҳатдан ва сўзлар ўзлари англатадиган буюмлардан, рақамлар ва сонлар саналаётган предметлардан, оғирлик –ўлчанаётган массадан узоқлашгани каби “фактик”дан узоқлашган “формал” (мавҳум) сифатида маъно касб этади.

Айнан ўз формаллиги (“фактик”дан мавҳумлашиши)га кўра тенглик “фактик”ни тартибга солиш принципи, усули, воситаси, бутун ноформал (яъни “фактик”) борлиқнинг ўлчови бўлиши мумкин. Бу формал-ҳуқуқий тенгликда ҳам кузатилади.

Ҳуқуқ тарихи - ҳуқуқнинг ҳар қандай тизими, умуман ҳуқуқ принципи сифатида формал (ҳуқуқий) тенглик принципининг мазму-ни, ҳажми, масштаби ва ўлчовининг тараққиёт эволюцияси тарихидир. Инсоний муносабатларда эркинлик ва ҳуқуқ тарихий ривож-ланишининг турли босқичларига ҳуқуқ ва эркинлик муносабатлари ва субъектларининг ўз доираси, эркинликнинг ўз масштаби ва ўлчови - қисқаси формал (ҳуқуқий) тенглик принципининг ўз мазмуни хос. Формал тенглик принципи ҳуқуққа доимий хос бўлган тарихий ўзгариб борувчи мазмунга эга принципдир.

Умуман формал тенглик принципининг амал қилиш соҳаси, мазмуни, ҳажмининг тарихий эволюцияси мазкур принципнинг аҳамиятини инкор этмай, балки, аксинча, ижтимоий тартибга солишнинг бошқа турлари (ахлоқ, дин) билан нисбатида ва фарқида ҳуқуқнинг ажратиб турувчи хусусияти сифатида мустаҳкамлайди[1].

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, *ҳуқуқ – бу ижтимоий муносабатларда кишилар формал тенглиги принципи воситасида эркинликни ифодалашнинг меъёрий (норматив) шаклидир.*

Тенглик (тенг ўлчов)нинг мавҳум – умумий ҳуқуқий принципи нуқтаи назаридан қараб чиқилган (тартибга солинган) кишилар ўртасидаги бошланғич фактик фарқлар оқибатда эга бўлинган ҳуқуқларда нотенглик (турли индивидлар – ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқлари мазмуни ва ҳажмига, улар структураси бўйича тенг бўлмаган) кўринишида намоён бўлади. Ҳуқуқ тенглик принципига асосланган муносабатлар шакли сифатида, албатта, турли индивидлар ўртасидаги бошланғич фарқларни йўқотмайди (ва йўқота олмайди), бироқ фақат бу тафовутларни ягона асос бўйича формаллаштиради ва тартиблаштиради, номуайян фактик фарқларни, эркин, бир-бирига боғлиқ бўлмаган, тенг шахсларнинг формал-аниқ нотенг ҳуқуқларига трансформация қилади. Ижтимоий муносабатларни ифодалаш, тартибга солиш ва бошқаришнинг ҳуқуқий шаклини қиймати ва чегаралари (чекланганлиги ҳам), мазмуни ва хусусияти ҳам моҳиятига кўра ана шундан иборат.

Ҳуқуқий тенглик ва ҳуқуқий нотенглик (ҳуқуқдаги тенглик ва нотенглик) – бир хил аҳамиятли (бир-бирини тақозо қилувчи ва тўлдирувчи) ҳуқуқий тушунчалар ва хусусиятлар бўлиб, бир хил даражада фактик фарқларга қарама-қарши турадилар ва улардан фарқ

[1] Нерсесянц В.С. Ҳуқуқ фалсафаси. Проф.А.Саидов таҳрири остида. Т.:Адолат. 2003. 280 б.; Жавлиев Н.Б. Ҳозирги замон ҳуқуқни тушуниш муаммолари / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. З.М.Исломов. – Т.: ТДЮИ, 2008. -115 б.; Проблемы общей теории права и государства М.:Норма, 2010.567с.

қиладилар ҳам. Турли субъектларнинг ҳуқуқий тенглиги принципи улар томондан қўлга киритиладиган реал субъектив ҳуқуқлар нотенг бўлишини тақозо этади. Ҳуқуқ туфайли фарқлар тартибсизлиги ягона асос ва умумий норма бўйича мувофиқлаштирилган тенглик ва нотенгликнинг ҳуқуқий тартибига қайта ўзгартирилади.

Турли индивидларни формал тенг деб тан олиш – бу уларнинг тенг ҳуқуқ лаёқатлилигини, муайян неъматлар, конкрет объектларга бўлган у ёки бу ҳуқуқларга эга бўлиш имкониятларини тан олишдир, бироқ бу индивидуал-аниқ буюм, неъматларга бўлган қўлга киритилган конкрет ҳуқуқларнинг тенглигини англатмайди. Формал ҳуқуқ – бу фақат ҳуқуқ лаёқати, ушбу объектга нисбатан ўзининг индивидуал-муайян ҳуқуқини ҳуқуқий тартибга солишнинг умумий масштаби ва тенг ўлчовига мувофиқ қўлга киритишнинг мавҳум эркин имкониятидир.

Турли инсонларнинг формал тенглиги ва тенг ҳуқуқ лаёқати мавжудлиги шароитида улар томонидан реал қўлга киритилган ҳуқуқлар муқаррар равишда (инсонларнинг ўзлари, уларнинг реал имкониятлари, улар турмушининг шароитлари ва ҳолатлари ўртасидаги фарқлар туфайли) нотенг бўлади: ҳуқуқнинг бирдек масштаби ва тенг меъёри билан ўлчанадиган ва баҳоланадиган ҳаётий фарқлар натижасида конкрет субъектга шахсан тегишли (бу маънода - субъектив), қўлга киритилган ҳуқуқлардаги фарқларга олиб келади. Турли шахслар томонидан қўлга киритилган ҳуқуқлардаги бундай фарқ бу шахсларнинг формал (ҳуқуқий) тенглик принципи, уларнинг тенг ҳуқуқий лаёқатини бузилишини эмас, балки риоя этилишининг зарурий оқибати ҳисобланади. Қўлга киритилган ҳуқуқлардаги фарқ формал(ҳуқуқий) тенглик принципини бузмайди ва бекор қилмайди.

Мисол тариқасида уч турли вазиятни таққослаймиз. Биринчи вазиятда ер участкаси ёки устахонани шахсий эгаликка олиш ҳуқуқига фақат баъзи шахслар (капитализмгача бўлган вазият), иккинчи вазиятда - ҳамма (капиталистик вазият) эга, учинчи вазиятда - ҳеч ким махсус тартибда (социалистик вазият) эга эмас. Биринчи ва иккинчи вазиятларда тегишли ҳуқуқга эга бўлган барча шахслар, улар аслида тегишли объектларга нисбатан мулк ҳуқуқини қўлга киритдиларми-йўқми, муайян ер участкаси, устахонанинг реал эгалари бўладиларми ёки йўқми - буларга боғлиқ бўлмаган ҳолда, тенг ҳисобланадилар, тенг ҳуқуқ лаёқатига эга бўладилар. Албатта, бирорта нарсани сотиб олиш, бирорта ҳаракатни бажаришга бўлган ҳуқуқга эга бўлиш бир масала бўлса, бундай формал, мавҳум-ҳуқуқий

имкониятни амалга ошириш ва муайян бойликка бўлган реал ҳуқуқни қўлга киритиш бошқа масаладир. Ҳуқуқ - бу фақат турли инсонлар учун тенг бўлган турли буюмлар, предметлар, неъматларга бўлган ҳуқуқларни қўлга киритишнинг формаллашган йўлидир, бироқ барча бундай буюмлар ва неъматларни барчага тенг миқдорда тарқатиш эмас.

Бироқ ягона асос ва умумий масштаб бўйича тафовутларни ҳуқуқий тартибга солишда айнан муносабатларнинг мазкур ҳуқуқий шакли тааллуқли барча шахсларнинг формал (ҳуқуқий) тенглиги ва эркинлигини тан олиш мавжуд. Масалан, иккинчи вазиятда барча формал тенг ва эркин, гарчи тегишли объектларга нисбатан реал ўзлаштирилган ҳуқуқлар турли шахсларда турлича бўлса ҳам. Биринчи вазиятда ҳуқуқий тенглик ва эркинликнинг тегишли соҳаси фақат баъзилар учун очиқ; қолганларда тегишли ҳуқуқ (ҳуқуқ лаёқати)нинг йўқлиги уларда формал (ҳуқуқий) тенглик ва эркинликнинг тан олинмаслигини англатади.

Учинчи вазиятда ишлаб чиқариш воситалари сифатида бундай объектларга нисбатан индивидуал мулкчилик ҳуқуқига ҳеч ким умуман эга бўлмаганлиги (ҳуқуқ лаёқатининг, реал қўлга киритилган ҳуқуқнинг йўқлиги) сабабли биринчи вазиятдаги ҳуқуқий имтиёзлар ҳам, тегишли объектларга нисбатан ҳуқуқлардаги фарқлар ҳам бўлмайди. Индивидда муайян ҳуқуқнинг бўлмаслиги - бу шу билан бирга тегишли индивидуал эркинликнинг бўлмаслиги ҳамдир. Қараб чиқилган муносабатда индивидларнинг формал тенглиги ва эркинлигининг ҳуқуқий принципи умуман йўқ ва жамият учинчи вазиятда ҳуқуқ субъектлари – индивидларда конкретлаштирилмайди. Ижтимоий (шу жумладан хўжалик) муносабатлари бу ерда бошқа (ноҳуқуқий) воситалар ва нормалар билан тартибга солинади[1].

Ҳуқуқий тартибга солишнинг махсус принципи сифатида тенгликнинг намоён бўлиш шакллари ижтимоий-тарихий характер касб этади. Юридик либертаризм - бу ҳуқуқни тенглик, шахснинг эркинлиги ва адолат принципларининг ифодаси деб тушунишдир.

Тенглик - формал тенглик. Ҳуқуқ – бу инсонларнинг ижтимоий муносабатлардаги формал тенглиги принципи орқали улар эркинлигининг норматив шаклдаги ифодаси.

Формал ҳуқуқий тенглик формал фактик тенгликка олиб кела олмайди. Легистлар қонун билан ҳуқуқни бир ҳодиса деб

---

[1] Жавлиев Н.Б. Ҳозирги замон ҳуқуқни тушуниш муаммолари / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. З.М.Исломов. – Т.: ТДЮИ, 2008. -115 б.

тушунишади, юснатурализм эса, ҳуқуқни табиий ва позитивга бўлади ва улар ўртасида назарий масалаларда қарама-қаршилик мавжуд[1].

Либертар ёндошув эса, бу икки йўналишга танқидий қарагани ҳолда, айни пайтда уларнинг қарашларидаги ижобий жиҳатларни мутлақо инкор этмайди.

Шундай қилиб, либертар назария ҳуқуқ билан қонунни бир-биридан фарқлаш – улар ўртасидаги нисбат ва муносабатнинг мазмун ва моҳиятини тўғри англашнинг асоси деб талқин этади ва бундай ёндошув ҳуқуқ ва қонуннинг кутилган шаклда ҳуқуқий қонунга айланишига олиб келади, деб ҳисоблайди.

Демак, бу назария ҳуқуқий қонунлар қабул қилиниши учун, аввало, ҳуқуқ билан қонун ўртасидаги фарқни билиш, англаш шартлигини таъкидлайди.

Ҳуқуқ ва қонунни фарқлаш

Ҳуқуқ ва қонуннинг ўзаро нисбати тўғрисидаги масала ҳуқуқ пайдо бўлиши биланоқ пайдо бўлган дейиш мумкин. Бу масала тўғрисида қадимги дунё мутафаккирлари Демокрит, Суқрот, Платон, Арасту, Эпикур, Цицерон, софистлар ва рим юристлари фикр билдирганлар ва ҳозирда ҳам у муҳим масала бўлиб қолмоқда.

Айтиш жоизки, ҳуқуқ ва қонун ўртасидаги тафовут ҳақида фикр юритилганда “қонун” деган тушунча, одатий тушунчамиздан, кенгроқ, яъни олий ҳокимият органи акти ва олий юридик кучга эга бўлган манба деб тушунишдан бошқача талқин этилади. Бунда “қонун” деганда уни махсус, қатъий маънода тушунилмай, балки юридик нормаларнинг барча расмий манбалари тушунилади (қонунлар, фармонлар, қарорлар, суд прецедентлари, санкцияланган одатлар ва б.).

Ҳуқуқ ва қонунни ажратиш масаласидаги концепциялар ичидан иккитасини кўрсатиш мумкин:

1.Бунда ҳуқуқ давлат ҳокимиятининг ижоди тарзида тушунилиб, мазмунидан қатъий назар барча ҳуқуқ нормалари манбалари ҳуқуқ деб тан олинади (Шершеневич Г.Ф.).

2. Тегишли субъект томонидан ва тегишлича тартибда қабул қилинган қонун ҳам ҳуқуқий мазмунга эга бўлмаслиги, ноҳуқуқий

[1] Нерсесянц В.С. Ҳуқуқ фалсафаси. Проф.А.Саидов таҳрири остида. Т.:Адолат. 2003. 280 б.; Проблемы общей теории права и государства М.:Норма, 2010.567с.

қонун бўлиши ва сиёсий ўзбошимчаликни ўзида ифодалаши мумкин деган фикр илгари сурилади. (Нерсесянц В.С.).

Ҳуқуқ ва қонуннинг фарқланиши борасида йирик тадқиқотчи В.С.Нерсесянцнинг таъкидлаганидек, фақат ҳуқуқий қонунгина ҳуқуқ деб тан олиниши мумкин: “Амалдаги қонунчилик нормалари қачонки уларда индивидларнинг формал тенглиги принципи мустаҳкамланган, норматив тарзда ифодаланган ва амал қилгандагина ҳуқуқий бўлади”.

Бу мураккаб масаланинг ҳал этилишида бир томондан, жамият, давлат ва ҳуқуқнинг ўзаро муносабати ва нисбати масаласидан, иккинчи томондан эса, шакл ва мазмун ўзаро алоқасининг умумфалсафий қонуниятларидан келиб чиқиш керак.

Маълумки, ҳуқуқ ва давлат ижтимоий тараққиётнинг мустақил маҳсули, натижалари ҳисобланади. Ҳуқуқнинг ташкил топиш жараёни ҳам давлатдан мустақил ҳолда кечади. Ҳуқуқнинг пайдо бўлиши дастлаб жамиятда, унинг “бағри”да кечади ва ўзини барқарор, қайтарилиб турадиган ижтимоий муносабатлар ва хулқ-атвор, ҳаракат тарзида намоён этади ва жамиятнинг ҳуқуқий интилиши, талабий даъвоси тарзида шаклланади ва ижтимоий онг билан мустаҳкамланади, ҳисобга олинади. Давлатнинг вазифаси эса, жамиятнинг бу талабларини вақтида аниқлаш ва адолат асосида уларни қонун даражасига кўтариш, яъни расмий манбаларда умуммажбурий хатти-ҳаракат қоидалари тарзида расмийлаштириш ҳисобланади.

Шундай қилиб ҳуқуқ шакл ва мазмун бирлиги сифатида жамият ва давлатнинг ўзаро таъсири натижасида вужудга келади: ҳуқуқнинг мазмуни (хатти-ҳаракат қоидалари, ҳуқуқнинг информатив жиҳатлари) объектив равишда, ижтимоий жараёнлар таъсири остида вужудга келади, давлат эса, унга расмий шакл беради.

Ҳуқуқ ва қонунни фарқлашда бир жиҳатга, яъни ҳуқуқий шакл доирасида ноҳуқуқий мазмуннинг мавжуд бўлиши мумкинлигига эътиборни қаратмоқ зарур. Шу ўринда “умуман ҳуқуқ у ёки бу объективлашган шаклдан ташқарида мавжуд бўлиши мумкинми?” деган савол туғилиши табиий, ҳуқуқ ўзининг шаклигача ва ўз шаклидан ташқарида мавжуд бўла олмайди. Зеро, ҳуқуқнинг хусусиятлари тўғрисидаги ҳозирги замон қарашларига кўра, “табиий ҳуқуқ” деб аталган ҳодиса, аслида табиий-ижтимоий асосларни англатади ва у юридик қоидалар мазмунини аниқлаши лозим, бироқ том асл маънодаги ҳуқуқ ҳисобланмайди. Нерсесянцнинг

таъкидлашича, табиий ва позитив ҳуқуқни фарқлаш – қонун ва ҳуқуқ ўртасидаги нисбатнинг бир элементи, холос. Шу боис ҳозирги кунда ҳуқуқ ва қонунни фарқлаш муаммосининг моҳияти табиий ва позитив ҳуқуқни бир-бирига қарама-қарши қўйиш эмас, балки позитив ҳуқуқнинг мазмуни ва шакли ўртасида мувофиқлик ўрнатишдан иборатдир.

Шу нуқтаи назардан ҳуқуқ ва қонун ўртасидаги нисбатга тавсиф беришда асос бўладиган ҳолатларни кўрсатиш мумкин:

1.Ҳуқуқ ва қонунни бир-биридан фарқлаш лозим. Шу боис, қонун (нормаларнинг расмий манбалари) ҳуқуқнинг ифодаланиш шакли, ҳуқуқни ташқи объективлаштиришдир, ҳуқуқ эса, бу шакл ва мазмуннинг бирлигидир;

2.Ҳуқуқ қонунгача ва қонундан ташқари мавжуд бўла олмайди. Шакл – бу ҳуқуқ мавжудлигининг усули, воситаси. “Барча ҳозирги замон ҳуқуқ тизимларига қонунчилик мундири кийгизилган”(проф. Мушинский);

3. Қонун ноҳуқуқий мазмунга эга бўлиши, яъни мазмунсиз, қуруқ, “ноҳуқуқий қонун” бўлиши мумкин. Қонуннинг мазмуни ҳуқуқийми ёки ноҳуқуқийми - бу масала табиий-ҳуқуқий асослар ёрдамида, ҳам мазкур жамиятнинг конкрет-тарихий мавжудлиги шароитларидан келиб чиққан ҳолда ҳал этилади[1].

Бундай ёндошув шакл ва мазмун бирлигининг умумий қонуниятларига жавоб беради.

Шу ўринда ҳуқуқий қонунлар ҳақидаги ўхшаш фикрлар шарқ ижтимоий фикрида ҳам илгари сурилганлигини таъкидлаш керак. Масалан, Алишер Навоийнинг адолатли қонунлар ва адолатли бошқарув ҳақидаги фикрларини деярли барча асарларида учрашини эслаш ўринли.

Юридик онтология, гносеология ва аксиология муаммолари

Юридик онтология, гносеология ва аксиологиянинг ички бирлиги шу билан белгиланадики, унинг асосида бир принцип - формал тенглик принципи ётади, бу принцип юридик онтология

1. Батафсил қаранг: Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. М., «Новый юрист».-1999. 240 с.; Проблемы общей теории права и государства. Под ред. В. С.Нерсесянца. –М.: Изд. НОРМА, 2004.-832с.

(ҳуқуқ нима?), аксиология (ҳуқуқнинг қадр-қиммати нимада?), гносеология (ҳуқуқ қандай ўрганилади?) учун бошланғич асос сифатида тушунилади ва изоҳланади.

Онтология нуқтаи назаридан “ҳуқуқ нима?” деган саволга “Ҳуқуқ умумий мавҳум тенг ўлчов, формал эркинлик ва адолатлилик компонентларини ўз ичига олган формал тенгликдир” деб жавоб берамиз. Ҳуқуқ ижтимоий муносабатларнинг ҳуқуқий шакли сифатида онтология нуқтаи назаридан ҳуқуқнинг ушбу формал хусусиятлари – тенглик, эркинлик ва адолатлиликнинг мажмуидир.

Бунда фактик муносабатларнинг ҳуқуқий шакли бўлган ҳуқуқни ҳуқуқий шакл ва тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларнинг фактик мазмуни билан, фактик муносабатларнинг ўзи билан аралаштириб юбориш мумкин эмас. Шу сабабли тенглик, эркинлик ва адолат – булар фактик эмас, балки ҳуқуқий формалликлар, ҳуқуқнинг формал-мазмуний хусусиятидир.

Онтологик, аксиологик ва гносеологик муносабатларда, мавҳум-умумий тенг ўлчов, эркинлик ва адолат фақат уларнинг формал (формал-ҳуқуқий) ифодаланиши ва маъносида, яъни фақат формал тенглик принципининг умумий маъносини ифодалаш ва намоён бўлишининг алоҳида шакли сифатидагина ҳуқуқни ягона, ички узвий боғлиқ тушунишни шакллантириш ҳисобланади.

Гносеологик жиҳатдан бу концепция ҳуқуқнинг муайян тушунчаси кўринишидаги қонун (позитив ҳуқуқ) ҳақидаги билимлар ва ҳақиқатни ифодалаш ва назарий жиҳатдан англашнинг зарурий назарий билиш намунасидир.

Шундай қилиб, бу концепция ҳуқуқ ҳақидаги оддий фикрдан ҳақиқий билимга, ҳуқуқ ҳақидаги ҳақиқатни билишга, ҳуқуқни тушунишга, яъни ҳуқуқнинг объектив (ҳокимиятлар эрки ва ўзбошимчалигига боғлиқ бўлмаган) хусусиятлари, табиати, моҳияти ва унинг намоён бўлиши (адекват ва ноадекват) шакллари ҳақидаги назарий билимга ўтиш жараёнини ифодалайди.

Либертар ҳуқуқни тушунишнинг марказида ҳуқуқ билан қонуннинг алоқадорлиги, ҳуқуқнинг объектив хусусиятларини қонуннинг моҳият хусусиятлари ва ҳуқуқий сифат мезонлари сифатида тушуниш ва изоҳлаш муаммолари, ҳуқуқий қонун (ва қонуний ҳуқуқ) тушунчаларини ишлаб чиқиш масалалари туради. Бундай ёндошувда ҳуқуқ билан қонун ҳақидаги ахтарилаётган ҳақиқат бўлиб, ҳуқуқий қонуннинг табиати, хусусиятлари ва тавсифлари ҳақидаги, уни

ҳаракатдаги ҳуқуқ сифатида тасдиқланишининг шарт-шароитлари ҳақидаги объектив илмий билим ҳисобланади.

Бундай юридик-гносеологик ёндошув ўз табиатига кўра объектив бўлган ҳуқуқнинг шаклланиш жараёни билан қонуннинг шаклланиш субъектив (ҳокимият эрки билан боғлиқ) жараёнининг фарқи ва нисбатини аниқлашга ва ҳуқуқни позитивлаштиришнинг формал тенглик ҳуқуқий принципини ҳуқуқий тартибга солишнинг аниқ соҳалари ва объектларига нисбатан норматив конкретлаштиришнинг ижодий жараёни сифатида таҳлил қилишга имкон беради. Ва фақат шу маънодагина қонун ижод этиш сифатида қонунчилик ҳақида гапириш мумкин.

Юридик-либертар аксиологияга кўра, ҳаракатдаги (позитив) ҳуқуқ билан реал мавжуд давлатнинг қадр-қиммати ягона асос ва мезон бўйича, айнан ҳуқуқий қадриятлардан келиб чиқиш нуқтаи назаридан, белгиланади. Бу ерда гап ахлоқий, диний ва бошқа ноҳуқуқий қадриятлар ҳақида эмас, балки айнан ҳуқуқий қадриятлар (уларнинг формал-юридик мазмуни ва тушунчалари) ҳақида боради. Чунки, фақат шу тарздагина муайян ҳуқуқий қадриятлар – ҳуқуқнинг мавҳум умумийлиги (формал-тенглик принципи, муносабатларнинг ҳуқуқий шакли) туфайли – мутлақ ва умумаҳамият касб этади. Ҳуқуқ бу билан ўзининг аксиологик ўлчовида айнан ҳуқуқий қадриятларнинг қатъий муайян шакли, лозим бўлишликнинг бошқа шакллари (ахлоқий, диний) дан фарқ қилувчи ҳуқуқий лозим бўлишликнинг махсус шакли сифатида намоён бўлади.

Либертар концепцияда гап қонун билан мавжуд реал давлатнинг мазмуни ва аҳамиятини ҳуқуқ позициясидан баҳолаш ҳақида, уларнинг ҳуқуқий сифати ҳақида, уларнинг лозим даражадаги қадрият сифатидаги ҳуқуқ талабларига, мақсадларига, императивларига мос келиши ҳақида боради. Бунда ҳуқуқ қонун (позитив ҳуқуқ) билан давлат учун мақсад сифатида намоён бўлади, қонун (позитив ҳуқуқ) билан давлат ҳуқуқнинг талабларини мужассам этишга ва амалга оширишга йўналтирилиш лозимлигини билдиради. Қонун (позитив ҳуқуқ) ва давлат фақат ҳуқуқий ҳодисалар сифатидагина қийматга эга. Улар ҳуқуққа қанчалик дахлдор бўлсалар, қанчалик ҳуқуқ мақсадларини ифодаласалар ва амалга оширсалар, шунчалик ҳуқуқий маъно касб этадилар ва ҳуқуқий воқелик саналадилар.

Шундай қилиб, либертар юридик аксиология концепциясига кўра, қонун (позитив ҳуқуқ) билан давлатнинг қиймати уларнинг

ҳуқуқий мазмун ва аҳамият касб этишидан иборат. Қонун (позитив ҳуқуқ) билан давлатга нисбатан шарт бўлган ҳуқуқнинг мақсадини қуйидаги қоида тарзида ифодалаш мумкин: қонун (позитив ҳуқуқ) ва давлат ҳуқуқий бўлиши лозим.

Либертар ҳуқуқни тушуниш шароитида ҳуқуқий тартибга солишнинг хусусиятлари

Ҳуқуқ моҳиятига кўра, бу – формал тенглик. Ҳуқуқий тенглик принципининг маъносини конкретлаштириш бўйича ҳуқуқ тушунчасига берилган турли таърифлар ҳуқуқнинг бирдан-бир ягона моҳиятини ифодалайди. Бунда бу таърифларнинг ҳар қайсиси ҳуқуқий тенглик принципининг умумий маъносига тааллуқли бошқа таърифларни ҳам тақозо этади. Бундан қуйидаги ташқи фарқланувчи таърифларнинг ички мазмун жиҳатдан тенг қийматга эга эканлиги келиб чиқади, яъни: ҳуқуқ – бу формал тенглик; ҳуқуқ – бу ижтимоий муносабатларда инсонлар эркинлигининг умумий ва зарурий шакли; ҳуқуқ – бу умумий адолатлилик ва ҳ. Бунда умумий формал тенглик ўлчови, шунингдек, эркинлик ва адолатлиликни тақозо этади ва, аксинча.

Ҳуқуқнинг бу таърифлари унинг объектив, моҳиятий хусусиятлари орқали яхлит тарзда ҳуқуқнинг табиатини, маъноси ва ўзига хослигини ифодалайди. Ҳуқуқнинг бу объектив моҳият хусусиятлари унинг қонундан фарқланиши билан боғлиқ, яъни улар қонун чиқарувчининг эркига боғлиқ эмас, ҳуқуқий ҳодиса сифатидаги қонунга қиёслаганда мантиқан ундан аввал мавжуд бўлади ва ҳуқуқий қонуннинг муҳим хусусияти саналади.

Ҳуқуқнинг юқоридаги қатор таърифларига ҳуқуқни позитивлаштириш жараёнида, унинг қонун кўринишида ифодаланишида яна бир хусусият, янги таъриф – муайян вақтда ва муайян ижтимоий маконда қонун сифатида расман тан олинадиган ва ўрнатиладиган ҳокимий умуммажбурийлик хусусияти келиб қўшилади.

Бироқ қонун (позитив ҳуқуқ) ҳуқуққа мос келиши ҳам, зид келиши ҳам мумкин, бир томондан, ҳуқуқни ҳам, иккинчи томондан, ноҳуқуқий мазмундаги талаблар, рухсат беришлик ва ман этишликни ҳам норматив конкретлаштириш ва ҳимоялашнинг, расмий ҳокимий тан олишнинг шакли бўлиши мумкин. Фақатгина ҳуқуқни ифодаланиш шакли сифатидагина қонун (позитив ҳуқуқ) ҳуқуқий воқелик бўлиб ҳисобланади. Бундай қонун туфайли ҳуқуқий тенглик

(у билан бирга эркинлик тенг ўлчовининг умумийлиги ҳам) давлат-ҳокимий, умуммажбурий тан олинади ва ҳимоя қилинади, қонуний кучга эга бўлади. Қонун фақат ҳуқуқнинг объектив шаклланган хусусиятларини ифодаланиш шакли сифатидагина ҳуқуқий қонунга айланади. Ҳуқуқий қонун – расмий тан олинган, конкретлаштирилган ва ҳимояланган, қонуний кучга кирган ҳуқуқдир, яъни ҳуқуқнинг объектив хусусиятларига эга бўлган позитив ҳуқуқдир.

Ҳуқуқни “позитивлаштириш”, уни қонунга айланишининг ҳақиқий жараёни ҳуқуқнинг объектив хусусиятлари ва талабларини эътиборга олишнинг зарурлиги билан бир қаторда бошқа кўп объектив ва субъектив омиллар (ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий, маданий омиллар, қонун ижод этиш) га ҳам боғлиқ. Ва қонуннинг ҳуқуққа зидлиги тузум томонидан ҳуқуқни инкор этиш, қонун чиқарувчининг ҳуқуққа зид позицияси ёки турли хатолар ва янглишишлар, паст даражадаги ҳуқуқий ва қонун ижод этиш маданиятининг оқибати бўлиши мумкин.

Ҳуқуққа мос бўлмаган қонунга қарши курашда эркинлик, ҳуқуқ ва давлатчиликнинг тарихий ривожланишида қонун яратиш фаолияти (ҳуқуқни “позитивлаштириш” жараёни) нинг ҳам, қонуннинг ҳуқуққа зидлиги устидан нуфузли, самарали назорат (турли ҳокимиятлар ўртасидаги тийиб туриш ва мувозанатда сақлаш тизими, қонуннинг ҳуқуқий мазмуни устидан умумий судлов, конституциявий судлов, прокурор назорати) нинг махсус институтлари, тартиблари ва қоидалари қарор топган.

Қонун (позитив ҳуқуқ)нинг умуммажбурийлик хусусиятида икки фарқланувчи, бироқ ўзаро алоқадор жиҳат – расмий-ҳокимий ва ҳуқуқий жиҳатлар бор.

Биринчи жиҳат шундан иборатки, қонун расмий ҳокимиятнинг қоидаси сифатида унинг томонидан қўллаб-қувватланади ва ҳимоя қилинади, қонун бузилганда тегишли давлат санкцияси билан таъминланади. Бундай қарашда қонуннинг умуммажбурийлиги - бу фақат ҳокимиятнинг ўз хоҳишича иш тутиши, унинг буйруқлари, қоидаларининг мажбурийлиги оқибатидек кўринади. Мана шу ерда ҳокимиятнинг мажбурий кўрсатмаси, буйруғи бу ҳуқуқдир, деб тушунувчи легизмнинг илдизлари ётади.

Иккинчи жиҳат шундан иборатки, қонунга умуммажбурийлик (қонуний куч)нинг берилиши унинг шунчаки қандайдир бирорта умуммажбурий, бироқ ҳуқуққа зид қоида ва воқелик бўлганлиги учун

эмас, балки **фақат айнан ҳуқуқ сифатида намоён бўлиши билан боғлиқ.**

Қонун у фақат айнан ҳуқуқ сифатида намоён бўлганлиги боис умуммажбурийликка (қонуний кучга) эга бўлади, шунчаки қандайдир умуммажбурий ва ҳуқуқий бўлмаган қоида (воқелик) бўлгани учун эмас. Чунки, ҳокимиятлар (ва легистлар) фақат қонуннинг умуммажбурийлиги ҳақида гапириб қолмай, шу билан бирга уни ҳуқуқ деб ҳам таъкидлайдилар[1].

Қонуннинг ўзини ҳуқуқ деб саналишига бўлган бундай талаби (интилиши)да шундай принципиал ҳолат намоён бўладики, қонун (позитив ҳуқуқ)да ҳуқуқнинг моҳиятидан фарқли бўлган ўзининг хусусий моҳияти йўқ. Ҳокимиятнинг умуммажбурий қоидалари ва ҳужжатлари ҳақида шуни айтиш керакки, уларга оид хусусий номлар ва ягона умумий номланиш йўқ, шу сабабли улар “ҳуқуқ” сўзига турли сифат белгиларини қўйиш орқали номланадилар (масалан, “позитив” ҳуқуқ, “амалдаги” ҳуқуқ, “расмий” ҳуқуқ, “ўрнатилган” ҳуқуқ ва ҳ.).

Қонуннинг ҳуқуқий табиати ва моҳиятини тан олиш позициясидан шу нарса аниқки, умуммажбурий кучга фақат ҳуқуқий қонунгина эга бўлиши керак. Акс ҳолда ҳуқуқий моҳиятнинг йўқлигини, куч ва зўрлик воситасида ҳар қандай ўзбошимчаликни ҳуқуққа айлантириш мумкинлигини тан олишга тўғри келади. Бироқ, ҳуқуқнинг объектив табиати у инкор қилинадиган ерда ҳам намоён бўлиши мумкин: ҳатто тирания, деспотия, тоталитар моҳиятга эга ҳужжатлар уларнинг муаллифлари ва назариётчилари томонидан “ҳуқуқ”, “адолат” сифатида тарғиб қилинган.

Ҳуқуқ тушунчаси билан қонун шаклини ҳуқуққа зид мақсадларда суистеъмол қилиш имкониятлари, табиийки, ҳуқуқнинг инсонлар ижтимоий ҳаётида амал қилиши ва уни ифодалашнинг зарурий умуммажбурий шакли сифатида ўз табиатига кўра ҳуқуқий ҳодиса бўлган қонуннинг роли ва аҳамиятини камайтирмайди.

Бу ерда икки томонлама вазифанинг бирлиги шундаки, **фақат ҳуқуқгагина қонуний куч берилади ва шу билан бирга қонун фақат ва доимо ҳуқуқий бўлиши керак.**

Ҳуқуқ билан қонуннинг нисбатида ва фарқланишида қонуннинг умуммажбурийлиги унинг ҳуқуқий табиати билан белгиланади ва

---

[1] Жавлиев Н.Б. Ҳозирги замон ҳуқуқни тушуниш муаммолари / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. З.М.Исломов. – Т.: ТДЮИ, 2008. -115 б.; Проблемы общей теории права и государства М.:Норма, 2010. 565 с.; В.С.Нерсесянц. Ҳуқуқ фалсафаси. Проф.А.Саидов таҳрири остида. Т.:Адолат. 2003. 280 б.

ҳуқуқ объектив хусусиятларининг умумаҳамият касб этиши оқибати, ижтимоий эҳтиёжнинг ва тегишли расмий ҳужжатлар ва қоидаларда ҳуқуқ принциплари ва талабларига мажбурий риоя этиш, конкретлаштириш ва ҳимоялаш заруриятининг кўрсаткичи ҳисобланади. Ва айнан шунинг учун ҳам, мантиқ қоидасига кўра, ҳуқуқ - бу расмий-ҳокимий умуммажбурийликнинг натижаси эмас, балки, аксинча, бу мажбурийлик – ҳуқуқ (ҳуқуқнинг умум-аҳамиятли ижтимоий маъносини ифодалашнинг давлат-ҳокимий шакли)нинг оқибатидир. Бундай умуммажбурийлик ҳуқуқнинг яна бир зарурий таърифи сифатида чиқади (айнан қонун кўринишидаги ҳуқуқ).

Ҳуқуқнинг объектив хусусиятларини акс эттирувчи унинг бошланғич таърифлари билан мазкур қўшимча таъриф ўртасидаги асосий фарқ шундаки, ҳуқуқнинг объектив хусусиятлари қонун чиқарувчининг эркига боғлиқ эмас, ҳуқуқнинг объектив табиати билан англашилинувчи ҳуқуқий қонуннинг умуммажбурийлиги эса, қонун чиқарувчининг эркига ва қатор объектив шароитларга (жамиятнинг ривожланиш даражаси, ҳуқуқий қонунларни пайдо бўлиши ва амал қилиши учун зарур объектив шароитларнинг мавжудлиги ва б.) ҳам боғлиқ.

Ҳуқуқнинг қонунга мос келишида ҳуқуқнинг барча айтилган таърифлари(ҳуқуқнинг қонундан фарқланиши ва ҳуқуқнинг қонунга мувофиқ келиши) субстанционал аҳамиятга эга, ҳуқуқий қонун моҳиятининг турли жиҳатларини очиб берадилар, умумий ягона тушунча таркибига кирадилар.

Позитив ҳуқуқ (ҳуқуқий қонун) умумий тушунчасининг энг қисқа илмий таърифи ўз ичига камида икки таърифни олиши керак: биринчиси - ҳуқуқ билан қонунни фарқловчи таъриф, иккинчиси - ҳуқуқнинг қонунга мос келишини белгиловчи таъриф.

Ҳуқуқнинг объектив талабларига мос келувчи позитив ҳуқуқ (қонуннинг ҳуқуққа мос келиши) деб формал тенглик нормаларининг умуммажбурий тизимига, қонуний кучга эга эркинликнинг тенг ўлчови (шакли, нормаси, принципи)га, қонун кучига эга адолатлиликка айтилади**.** Соддароқ айтганда, ҳуқуқ формал тенглик принципига мос келувчи расман ўрнатилган ва давлат ҳимояси билан таъминланган нормалар тизимидир.

Мазкур илмий таъриф (дефиниция)лар умумий характер касб этади ва позитив ҳуқуқнинг барча типлари ва тизимлари (ҳозирги замон ва ўтмишдаги ички давлат ва халқаро ҳуқуқ тизимлари)га тарқалади, фақат бу нисбий бўлиб, улар ҳуқуқнинг объектив табиати

ва талабларига қанчалик мос келиши эътиборга олинган ҳолда юз беради, яъни улар ўзбошимчаликни эмас, балки ҳақиқатан ҳам ҳуқуқни ижобийлаштиришни эътиборга олишлари нуқтаи назаридан ифодалайдилар. Шу сабабли мазкур илмий таърифлар амалдаги турлича позитив ҳуқуқ типлари ва тизимларининг ҳуқуқий сифатини текшириш ва баҳолашда гап ҳақиқатан ҳам ҳуқуқни позитивлаштирилиши ҳақида кетаяптими-йўқми ёки ҳуқуқ ва қонун шакллари тирания, деспотия, тоталитаризмнинг мажбурий қоидаларини ва ўзбошимчаликни яшириш учун ҳуқуққа зид мақсадларда фойдаланаётганлигини аниқлашда ўлчов ва мезон бўлиб ҳисобланади.

Ҳуқуқни тушунишнинг либертар формал-юридик концепцияси ҳуқуқнинг объектив моҳиятий хусусиятларини очишга имкон берадики, уларнинг қонунда мавжудлиги уни қонуний воқелик, яъни ҳуқуқ моҳиятига мос келувчи воқелик, ҳуқуқий моҳиятнинг ташқи намоён бўлиши ва амалга оширилиши сифатидаги жиҳат деб характерлашга имкон беради.

Қонун(позитив ҳуқуқ)ни ҳуқуқий воқелик сифатида тушуниш ўз ичига қонуннинг умуммажбурийлиги муаммоларини, унинг давлат ҳимояси билан таъминланганлиги, ҳуқуқбузарларга нисбатан мажбурлов чораларини қўллаш имкониятини олади. Қонун (позитив ҳуқуқ) санкцияларининг бундай ўзига хослиги юридик гносеологияга кўра, қонун чиқарувчининг эрки (ўзбошимчалиги) билан эмас, балки ҳуқуқнинг объектив табиати (унинг умумаҳамиятлилиги) билан белгиланади.

Ҳуқуқнинг объектив умумаҳамият касб этиши давлат томонидан тан олиниши, норматив конкретлашиши ва ҳимоя қилиниши умумий зарурияти (расмий-ҳокимийумуммажбурийлик билан тўлдирилиши)-ни шу билан бирга ҳуқуқ билан давлатнинг зарурий боғлиқлигини ифодалайди. Юридик-либертар ҳуқуқни тушунишга кўра, давлат умумаҳамиятли ҳуқуқни тегишли санкцияга эга умуммажбурий қонун даражасига кўтариш учун, ҳуқуқий қонунни жорий этиш ва ҳимоялаш учун зарур бўлган ҳуқуқий институт сифатида намоён бўлади. Бундай ёндошувга кўра, мажбурлов фақатгина ҳуқуқий қонунда назарда тутилган давлат санкцияси шаклидагина ҳуқуқий бўлади.

Либертар-юридик назарияга кўра, давлат ва ҳуқуқ – ижтимоий ҳаётда инсонлар эркинлигининг мавжудлиги, тегишлича норматив

институционал тан олиниши, ифодаланишининг умумий ва зарурий шаклларидир.

Эркинлик (индивидлар эркинлиги) тарихан ибтидоий жамиятнинг парчаланиши ва унинг озод кишилар ва қулларга бўлиниши жараёнида пайдо бўлган. Ибтидоий жамиятдаги ҳокимият институтлари ва нормалар ўрнига келган давлат ва ҳуқуқ бу эркинликни хусусий ва оммавий-ҳокимий муносабатларда индивидларнинг ҳуқуқ лаёқатлилиги кўринишида норматив ва институционал тан олиш, ифодалаш ва ҳимоялашнинг зарурий (ва ҳозирга қадар бирдан-бир ягона) шакли ҳисобланадилар. Эркинликнинг бутун жаҳон тарихий жараёни (қулликдан феодализмга ва капитализмга, сўнг постсоциалистик ва посткапиталистик цивилизмга ўтиш) бир вақтнинг ўзида бу эркинликнинг мавжудлиги, мустаҳкамланиши ва амалга оширилишининг зарурий ҳуқуқий ва давлат шакллари тараққиёти ҳамдир.

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Легизм ва унинг моҳиятини мисоллар асосида тавсифлаб беринг.
2. Юснатурализм ва унинг мазмунини ёритиб беринг.Табиий ҳуқуқнинг ҳозирги замон кўринишларини бир эслаб кўриб, уларнинг мазмун-моҳиятини очиб беринг.
3. Юриспруденциянинг муҳим масалаларидан бири бўлган ҳуқуқни тушуниш масаласи кейинги йилларда тобора долзарблик касб этмоқда. Бундай плюрализм сабабларини илмий асослаб беринг, ўз фикрингизни мисоллар билан тушунтиринг.
2. Юридик онтология, юридик гносеология ва юридик аксиология категориялари ҳуқуқни тушунишга ўзига хос ўрин тутади. Шу муносабат билан қайд этилган тушунчаларни мазмун-моҳияти қандай изоҳланади?

8-МАВЗУ: ҲУҚУҚ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ВА ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМИЯТНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТИНИ ЮКСАЛТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Ҳуқуқ самарадорлиги тушунчаси ва унинг мазмуни. Ҳозирги замон шароитида ҳуқуқнинг самарадорлигини ўрганиш услублари.. Ҳуқуқий тартибга солиш механизми самарадорлиги масалалари. Ўзбекистонда қонунчилик самарадорлигини ошириш муаммолари. Ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият ва ҳуқуқий тарбия ўртасидаги ўзаро муносабат**.** Ҳуқуқий нигилизм тушунчаси ва унинг кўринишлари. Ҳуқуқий идеализм ва уни бартараф этиш масалалари. Қонунийликни таъминлашда ҳуқуқий онгнинг ўрни. Ўзбекистонда жамиятнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш масалалари

Ҳуқуқ самарадорлиги тушунчаси ва унинг мазмуни

Таъкидлаш керакки, миллий юридик адабиётда ҳуқуқ самарадорлиги масаласи кам тадқиқ этилган. Ваҳоланки, ҳуқуқ самарадорлиги ўта муҳим масала эканлиги маълум. Бинобарин, ҳуқуқнинг жамиятда тутган асосий ўрни ва аҳамияти унинг ижтимоий муносабатларни тартибга солиш орқали адолат, тартибот ўрнатишида намоён бўлади. Шу ўринда, ушбу масаланинг, хусусан, ҳуқуқ самарадорлиги ва уни текширишнинг аниқ усул ва йўллари, самарадорликни аниқлаш мезонлари ва механизмлари ҳам назарий, ҳам эмпирик жиҳатдан чуқур тадқиқ этиш зарурлигини эътироф этиш керак. Бинобарин, ҳуқуқ самарадорлиги, гарчи умумийлик ва ягона мазмунга эга бўлиши баробарида, айни пайтда ҳар бир ҳуқуқ тармоғида ўзига хос жиҳатларга эга бўлиши мумкинлигини таъкидлаш жоиз.

Шу жойда илмий ва ўқув адабиётларида “самарадорлик” атамасининг мазмун-моҳияти қандай тушунилиши масаласига тўхталиш зарур. “Самарадорлик” атамасини биз кўпинча, моддий ишлаб чиқариш соҳасига тадбиқ этамиз, масалан, “ишлаб чиқариш самарадорлиги”, “янги технологиялар самарадорлиги” каби. Бунда самарадорликка имкон қадар кам харажат сарфланиб, кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқариш, фойда олиш нуқтаи назаридан ёндошилади. Самарадорлик атамасини ҳуқуқшуносликда турли йўналишларда қўллаш мумкин, масалан, ҳуқуқий тартибга солиш

самарадорлиги, қонунчилик самарадорлиги, ҳуқуқ нормалари самарадорлиги, жиноий жазолар самарадорлиги кабилар.

Ҳуқуқ самарадорлиги масаласида олимлар ўртасида якдиллик кузатилмайди. Шунга боғлиқ ҳолда олимларни қарашларини икки гуруҳга ажратиш мумкин: бир гуруҳ олимлар ҳуқуқ самарадорлиги деганда унинг тўғрилиги, асосланганлиги, мақсадга мувофиқлиги ҳамда хаётийлигини тушунишади. Иккинчи гуруҳ олимлар эса, ҳуқуқ самарадорлиги тушунчасини ҳуқуқ нормаларининг натижавийлиги, уинг олдида турган мақсадига эришиш билан узвий боғлиқлигига ишорат қилишади. Дарҳақиқат, самарадорлик доимо натижа билан ёнма-ён юради. Самарадорлик деганда маълум бир фаолиятнинг натижавийлигини назарда тутамиз.

Ҳуқуқ самарадорлиги кенг ва серқиррали тушунча бўлиб, унинг таркибий қисмлари сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин:

-мавжуд қонунчиликнинг сифат жиҳати;

-ҳуқуқ қўллаш фаолиятининг самарадорлиги;

-ҳуқуқ қўлловчининг ҳуқуқий онги даражаси;

-аҳолининг ҳуқуқий онгги даражаси.

Ҳуқуқий тартибга солиш самарадорлиги – ҳуқуқий тартибга солиш одида турган мақсад билан унинг натижаси ўртасидаги нисбатдир. Н.И. Матузов ва А.В. Мальколарнинг ёзишича ҳозирги кунда ҳуқуқий тартибга солиш самарадорлигини оширишнинг қуйидаги йўналишларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Ҳуқуқ ижодкорлик жараёнида ҳуқуқ нормаларида ижтимоий манфаатлар ва қонуниятлар ўзининг энг жамланган ифодасини топади. Шу боис, ҳуқуқий ва ахборот воситалари орқали шундай вазиятни вужудга келтириш керакки, токи ҳуқуқ субъектлари учун қонунни бузишдан кўра унга риоя этиш фойдали бўлсин. Шу билан бирга ҳуқуқий тартибга солиш механизмида ҳаракат қилаётган юридик воситаларнинг ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланганлик даражасини кучайтириш керак.

2. Ҳуқуқ қўллашни такомиллаштириш норматив тартибга солишнинг, демакки, ҳуқуқий тартибга солиш механизмининг ҳаётчанлигини кучайтиради. Бинобарин, норматив тартибга солиш билан ҳуқуқни қўллаш жараёнининг уйғунлашуви зарур ҳисобланади, чунки, алоҳида олинган бу икки ҳодиса дарҳол ўзининг заиф жиҳатларини намойиш эта бошлайди, чунки норматив тартибга солиш индивидуал тартибга солишсиз формализмга айланиб қолади, ҳуқуқни қўллаш норматив тартибга солишсиз эса ўзбошимчаликка

айланиб қолади. Ваҳоланки, норматив тартибга солиш ижтимоий муносабатларни тартибга солишда барқарорлик ва зарурий ягоналик ва бир хилликни , уларни қонунийликнинг қаттиқ доирасига киритишни таъминлашга қаратилган бўлса, ҳуқуқни қўллаш эса, аниқ ҳолатни , ҳар бир юридик вазиятнинг ўзига хослигини ҳисобга олишга қаратилган бўлади. Шу тариқа ҳуқуқ ижодкорлик ва ҳуқуқни қўллашнинг энг мақбул тарзда уйғунлашуви бевосита ҳуқуқий тартибга солишга универсаллик ва зарурий ўзгарувчанлик бахш этади ва ҳуқуқ ҳаракати жараёнида айрим носозлик ва тўхтаб қолишлаарнинг олидини олади.

3. Ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш ҳуқуқий тартибга солиш сифатига, қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш жараёнига таъсир этади.Умумжамият манфаатлари, инсон манфаатлари – ҳуқуқий тартибга солиш механизми элементларини такомиллаштириш учун бош йўналиш бўлиб ҳисобланади. Шу тариқа, ҳуқуқ субъекти манфаатларини қондиришнинг ўзига хос тартиб-таомили сифатида ҳуқуқий тартибга солиш механизми шахснинг қонуний интилишларини амалга оширишга кўмаклашади[1].

Айни пайтда, ҳуқуқ самарадорлиги ўз ичига ҳам мазмун, ҳам шаклни олади. Ҳуқуқ самарадорлигининг мазмуний жиҳати, унинг илмий асосланганлиги, тўғрилиги, ҳаётчанлиги кабиларда акс этса, шаклий жиҳати эса, тилининг равонлиги, ифодаланишининг ўқимишли чиққанлиги, бир тизимга солинганлиги, қайтаришлар йўқлиги кабиларда ифодаланади. Бироқ ушбу жиҳатларни ўрганиш орқали ҳуқуқнинг чинакам самарадорлигини ўрганиш қийин. Норманинг илмий асосланганлиги билан унинг натижавийлиги ўртасидаги боғлиқликни аниқлашда ҳуқуқ нормасининг олдига қўйилган мақсад ҳал қилувчи роль ўйнайди. Шунга боғлиқ ҳолда айтиш мумкинки, ҳуқуқ самарадорлиги бу нафақат норма самарадорлиги бўлибгина қолмай, балки, унинг олдига қўйган мақсади билан натижавийлиги ўртасидаги узвий боғлиқликдир.

Шу тариқа ҳуқуқ самарадорлиги бу – ҳуқуқ нормасини қабул қилиш мақсади билан унинг ижтимоий муносабатларни тартибга солишдаги натижаси ўртасидаги ўзаро нисбатдир, деган хулоса қилиш мумкин.

[1]. Матузов Н.И ва Малько А.В.Теория государства и права .М.”Проспект”. 2010. Б.

Кишилик жамияти тараққиётининг муайян босқичида вужудга келган ҳуқуқ ўша даврдан бошлаб жамият ҳаётида позитив роль ўйнаб келмоқда. Ҳуқуқ ижтимоий муносабатларни тартибга солиш орқали унда барқарорлик ва ижтимоий адолат ўрнатишга хизмат қилади. Ҳуқуқнинг ўз олдига қўйган вазифаларни тўла уддалаши қатор ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий омиллар ҳаракатига боғлиқ эканлиги маълум. Шу боис ҳам ҳуқуқнинг самарадорлиги муаммоси бугунги кунда ҳам долзарб ҳисобланади.

Шу ўринда ҳуқуқнинг самарадорлиги тушунчаси нима, уни қандай белгилаш мумкин, деган саволлар кўндаланг бўлади.

Ҳуқуқнинг самарадорлиги ҳуқуқ ҳаракатининг натижасини англатади, ҳуқуқнинг жамиятда мавжуд бўлган ижтимоий-ҳуқуқий муаммоларни ҳал эта олиш қобилиятини, лаёқатини англатади. Ҳуқуқ самарадорлиги тушунчаси илмий адабиётда «ҳуқуқ нормасининг мақсади билан унинг ҳаракати ўртасидаги нисбат» сифатида эътироф этилади.

Ҳар бир давлатда ҳаракатда бўлган қонунчилик тизимининг самарадорлиги ушбу жамиятда мавжуд бўлган ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий ва ахлоқий омиллар билан белгиланадиган вазиятга боғлиқ бўлади.

Ҳозирги замон ёндашувида норматив-ҳуқуқий тартибга солишнинг янги типига кўра қонун яратиш турли ижтимоий манфаатларнинг мувофиқлиги сифатида тушунишга асосланиб, бунда муайян манфаатларни амалга ошириш эркинлиги бошқаларнинг эркинлигига дахл қилмаслиги керак. Шу муносабат билан қонун яратиш моҳиятини белгиловчи ҳуқуқни ташкил этувчи манфаатларни аниқлаш ва ҳисобга олиш муҳим масаладир.

Ҳуқуқ ташкил этувчи манфаат бу алоҳида шахснинг ёки муайян бир ижтимоий қатламнинг у ёки бу манфаатлари бўлмасдан, балки жамиятда мавжуд турли ижтимоий қатламларнинг турлича манфаатларнинг оқилона уйғунлашган ифодаси моделидир. Бундай уйғунлашган манфаат қонун чиқарувчи учун муайян муносабатларни тартибга солишнинг аниқ бир формуласи ва концепцияси бўлмоғи лозим.

Ҳолбуки, ҳар қандай қонун чиқарувчи муайян ижтимоий муаммони қонуний тартибга солишда жамиятда мавжуд турли қатламлар ижтимоий манфаатларининг кесишмаси марказида туради, тегишлича ҳар бир манфаат ўзининг қонуний ҳал этилишини талаб қилади. Шундай вазиятда қонун чиқарувчи муайян бир қатлам

манфаатларига урғу бермасдан, балки бутун аҳолининг умумлашган ва уйғунлашган манфаати ифодачиси сифатида ҳаракат қилиши, ёндошиши керак.

Шу ўринда қонун яратиш жараёнида жамиятдаги турли қатламлар ва гуруҳлар манфаатлари уйғунлашувининг қонуний ифодасини топиш долзарбдир. Зеро бир гуруҳ ёки қатлам манфаатига дахл қилган ҳолда топилган қонунчилик ечими жамиятда ижтимоий тотувликни таъминлашга халақит қилиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 20-моддасида мустаҳкамланган «Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт» деган қоида ҳуқуқ ижодкорлик жараёнига ҳам бирдек таалуқлидир.

Ҳозирги замон шароитида ҳуқуқнинг самарадорлигини ўрганиш услублари

Таъкидлаш жоизки, ҳуқуқ самарадорлигини ўрганиш юзасидан муайян тажриба тўпланган бўлиб, унинг муҳим бир йўналиши сифатида экспериментал анализ – тажрибавий таҳлил усуллари тизимини эътироф этиш мумкин. Бунда «экс-пост-факто» методини алоҳида кўрсатиш лозим. Ушбу методда табиий тарзда таркиб топган муайян бир вазият олиниб, у бу бўлиб ўтган ҳодиса, воқеа худди экспериментал омилни ҳаракатга киритиши сифатида талқин этилади. Қонунчилик самарадорлигини тадқиқ этишнинг услуби сифатида «экс-пост-факто» муайян ижтимоий муносабатлари маълум бир вақт давомида ҳуқуқий тартибга солишнинг турли усулларидан фойдаланиб келинган ҳолларда қўлланилиши мумкин.

Бундай ҳолатлар вужудга келишига сабаб бўладиган шарт-шароитларга мисол қилиб, қуйидагиларни келтириш мумкин:

- муайян муносабатларни тартибга солиш ўзгаргани ҳолда, бироқ тартибга солишнинг объектида айтарли ўзгаришлар бўлмаган ҳолатлар. Бу ҳолда ҳуқуқ самарадорлигини таҳлил этувчи тадқиқотчилар олдида янги ҳуқуқ нормасини киритгунча ва ундан кейин бўлган ҳолатни қиёслаш ўрганиш имконияти очилади.
- ўхшаш ижтимоий муносабатлар турли ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади, бу ҳолда амалда учраб турадиган ҳуқуқий тартибга солишдаги фарқлар тартибга солиш объектидаги фарқлар

билан белгиланмайди. Бу ҳолда эса параллел эксперимент услубиётидан фойдаланиш мумкин.

Параллел экспериментга мисол тариқасида икки корхона олиниб, уларнинг бирида янги норма, қоида асосида маҳсулот сифатини оширишнинг янги бир усули қўлланилиши, бошқасида эса қўлланилмаслиги, тажриба охирида унинг натижалари солиштирилишини келтириш мумкин.

Мабодо, маҳсулот сифатини оширишга доир янги қоидаларн, нормалар жорий этилган корхонада маҳсулот сифати ошишига эришилса, буни мазкур нормалар самарадорлиги билан айнан тенглаштириб ҳам бўлмайди. Зеро, маҳсулот сифатининг ортиши -бу соҳадаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг мақсади бўлмай, балки унинг натижасидир. Айни пайтда, маҳсулот сифатининг ошиши - ушбу соҳадаги муносабатларни тартибга солувчи нормалар мазкур муносабатларнинг ривожланишини, объектив эҳтиёжларини тўғри ифода этганлиги, бошқача қилиб айтганда, ушбу нормалар «ўз вақтида» ва «ўз ўрнида» эканлиги кўрсатади. Муҳими, мазкур муносабат қатнашчилари манфаатлари мувозанатини ўзида тўғри ифодалаганлигидан далолатдир.

Шундай бўлиши мумкинки, янги нормалар кучга киритилиши натижасида маҳсулот сифати анча кўтарилиши мумкин, бироқ ишчиларнинг кўпчилиги нормаларда мустаҳкамланган талабларга эътироз билдириши мумкин, бу ҳолда мазкур нормаларнинг самарадорлиги тўғрисида ижобий фикр юритиш мумкинми? Ҳуқуқ турли манфаатлар, эҳтиёжларнинг мураккаб уйғунлашган ифодаси сифатида ҳаракат қилиши керак. Шу ҳолдагина унинг самарадорлиги ҳақида гап юритиш мумкин бўлади.

Ҳўжалик соҳасидаги муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий мақсади, ушбу муносабатлар қатнашчиларига эркин фаолият юритишини, ижтимоий муносабатларнинг эркин ривожланишини таъминлаш ҳисобланади.

Таъкидлаш жоизки, МДҲ давлатлари амалиёти, жумладан, солиқ, божхона, хусусийлаштириш каби масалалардаги қонунчилик нормалари экспериментал анализ ва унинг бир кўриниши бўлган параллел эксперимент «экс-пост-факто» усулидан фойдаланиш учун «озуқа» бўлиб ҳисобланади.

Шу ўринда, МДҲ давлатлари қонунчилигини ўрганиш масаласи билан бир қаторда ўхшаш қонунчиликнинг амалга оширилиши, тадбиқ этилиши амалиётини қиёслаб ўрганиш ҳам амалий, ҳам

назарий аҳамиятга моликлигини таъкидлаш зарур. Бундай қиёслаш ҳар бир давлатда муайян ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг энг мақсадга мувофиқ вариантини топишга ёрдам бериши мумкин.

Маълумки бирон-бир қонун ҳужжатини, хусусан қонунни қабул қилиш кўп босқичли ва мураккаб мазмундаги жараён бўлиб, унда кўплаб идоралар, ташкилотлар, мутахассисларнинг иштироки талаб этилади. Қабул қилинган қонунни ҳаётга амалга ошириш эса, ўз навбатида нафақат қатор ташкилий чора-тадбирларни амалга оширишни тақозо этибгина қолмай, балки давлатнинг жиддий молиявий харажатини ҳам тақозо этади. Башарти, қонун қабул қилингандан кейин, ундан кутилган натижага эришилмаса, бу ҳолда шунча меҳнат ва ҳаражат бесамар кетган бўлади.

Ҳуқуқий тартибга солиш механизми самарадорлиги масалалари

Ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш қатор юридик воситалар ёрдамида амалга оширилади. Ижтимоий муносабатларни тартибга солишда фойдаланиладиган юридик воситалар мажмуи ҳуқуқий тартибга солиш механизмини англатади. Мазкур юридик воситалар орқали ҳуқуқда мустаҳкамланган норма амалга ошади.

Ҳуқуқий тартибга солиш самарадорлиги – ҳуқуқий тартибга солиш олдида турган мақсад билан унинг натижаси ўртасидаги нисбатдир. Н.И. Матузов ва А.В. Мальколарнинг ёзишича ҳозирги кунда ҳуқуқий тартибга солиш самарадорлигини оширишнинг қуйидаги йўналишларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

4. Ҳуқуқ ижодкорлик жараёнида ҳуқуқ нормаларида ижтимоий манфаатлар ва қонуниятлар ўзининг энг жамланган ифодасини топади. Шу боис, ҳуқуқий ва ахборот воситалари орқали шундай вазиятни вужудга келтириш керакки, токи ҳуқуқ субъектлари учун қонунни бузишдан кўра унга риоя этиш фойдали бўлсин. Шу билан бирга ҳуқуқий тартибга солиш механизмида ҳаракат қилаётган юридик воситаларнинг ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланганлик даражасини кучайтириш керак.

5. Ҳуқуқ қўллашни такомиллаштириш норматив тартибга солишнинг, демакки, ҳуқуқий тартибга солиш механизмининг ҳаётчанлигини кучайтиради. Бинобарин, норматив тартибга солиш билан ҳуқуқни қўллаш жараёнининг уйғунлашуви зарур ҳисобланади,

чунки, алоҳида олинган бу икки ҳодиса дарҳол ўзининг заиф жиҳатларини намойиш эта бошлайди, чунки норматив тартибга солиш индивидуал тартибга солишсиз формализмга айланиб қолади, ҳуқуқни қўллаш норматив тартибга солишсиз эса ўзбошимчаликка айланиб қолади. Ваҳоланки, норматив тартибга солиш ижтимоий муносабатларни тартибга солишда барқарорлик ва зарурий ягоналик ва бир хилликни, уларни қонунийликнинг қаттиқ доирасига киритишни таъминлашга қаратилган бўлса, ҳуқуқни қўллаш эса, аниқ ҳолатни , ҳар бир юридик вазиятнинг ўзига хослигини ҳисобга олишга қаратилган бўлади. Шу тариқа ҳуқуқ ижодкорлик ва ҳуқуқни қўллашнинг энг мақбул тарзда уйғунлашуви бевосита ҳуқуқий тартибга солишга универсаллик ва зарурий ўзгарувчанлик бахш этади ва ҳуқуқ ҳаракати жараёнида айрим носозлик ва тўхтаб қолишларнинг олдини олади.

6. Ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш ҳуқуқий тартибга солиш сифатига, қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш жараёнига таъсир этади.Умумжамият манфаатлари, инсон манфаатлари – ҳуқуқий тартибга солиш механизми элементларини такомиллаштириш учун бош йўналиш бўлиб ҳисобланади. Шу тариқа, ҳуқуқ субъекти манфаатларини қондиришнинг ўзига хос технологияси сифатида ҳуқуқий тартибга солиш механизми шахснинг қонуний интилишларини амалга оширишга кўмаклашади.

Шу муносабат билан ҳуқуқий тартибга солишнинг самарадорлиги масаласи муҳим аҳамият касб этади.

А.В.Малько ҳозирги замонда ҳуқуқий тартибга солиш самарадорлигини кўтаришнинг қуйидаги йўлларини кўрсатиб ўтади:

-ҳуқуқ ижодкорликни такомиллаштириш;

-ҳуқуқ қўллашни такомиллаштириш;

-ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқий маданиятини кўтариш[1].

Таъкидлаш жоизки, бу йўллар илмий адабиётларда ва ҳуқуқий тартибга солиш амалиётида кенг тарқалган ва умумэътироф этилган. Дарҳақиқат, шундай ҳолатга эришиш керакки, бунда қабул қилинадиган қонунлар ўзида чинакам эҳтиёжларни ифодаласин, айни пайтда бу эҳтиёжлар бир гуруҳ ёки қатламнинг эҳтиёжи эмас, балки жамиятнинг турли гуруҳлари ва қатламларининг умумлашган, мувозанатлашган эҳтиёж-манфаатлари ифодаси бўлсин. Бу

[1] Теория государства и права. Под. ред. проф.Н.И.Матузова и А.В.Малько. М. Юристъ. 2014. С.632.

масаланинг бир томони, иккинчи томони, бундай сифатли қонунларда ифодаланган умумий манфаатлар ҳуқуқ қўлловчи томонидан конкрет, аниқ вазият ва ҳолатларда тўғри ва асосли равишда қўлланилишига эришиш жуда муҳим. Бу ҳолда умумийликдан конкретликка ўтиш жараёни содир бўлади.

Бу жараённинг самарадорлиги ҳуқуқ субъектининг ҳамда ҳуқуқ қўлловчининг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданияти даражасига боғлиқ бўлади. Шу боис ҳам жамиятнинг ҳуқуқий маданияти даражаси ҳуқуқий тартибга солиш механизми самарадорлиги даражасини белгиловчи омиллардан муҳими ҳисобланади.

Шу тариқа, ҳуқуқ нормаларининг самарадорлигини илмий юридик адабиётда ушбу нормалар ҳаракатининг амалдаги натижаси билан ушбу нормаларни қабул қилиш орқали эришилиши кутилаётган ижтимоий мақсадлар ўртасидаги нисбат сифатида тушуниш анча кенг тарқалган. Юқоридаги таърифдан шундай хулоса қилиш мумкинки, ҳуқуқ нормалаларининг самарадорлиги – бу нафақат уларнинг ички сифати, балки ҳуқуқ нормалари ҳаракатининг муайян хусусияти бўлиб, бу хусусият унинг айнан ноҳуқуқий ҳодисаларга, ҳуқуқ субъектлари ўртасидаги амалдаги муносабатларга таъсирида ўзининг ифодасини топади. Бинобарин, ҳуқуқ ҳаракати нафақат ҳуқуқ нормаларига риоя этиш, уларни ижро қилиш ҳамда қўллашдангина иборат бўлмай, балки, онгга таъсир этишнинг бошқа усулларини ҳам ўз ичига олиши мумкин.

Таъкидлаш керакки, илмий манбаларда ҳуқуқ нормаларининг самарадорлиги мезонлари билан самарадорлик кўрсаткичларини тушунишда турлича ёндашувлар кузатилади. Айрим олимлар, бу икки тушунчани айнанлаштириб, “ҳуқуқий норманинг самарадорлиги даражасини унинг ўз мақсадига эришганлиги тўлалигини ифодаловчи муайян кўрсаткичлар ёрдамида ўрнатиш керак” деб ҳисоблашади (В.И.Плохова). Бироқ, бу фикрни эътироф этмайдиганлар ҳам бор. Хусусан, И.В. Шмаровнинг таъкидлашича, “самарадорлик мезонларини кўрсаткичлар билан аралаштириб юбориб бўлмайди. Самарадорликнинг ҳар бир мезонига маълум бир кўрсаткичлар мувофиқ келиши керак”.

Шу ўринда, ҳуқуқ нормасининг самарадорлиги ҳақида эришилган натижани ифодаловчи кўрсаткичларгагина қараб, хулоса қилишни мутлоқлаштириб ҳам бўлмайди. Чунки, ҳуқуқ нормаси самарадорлигига таъсир этувчи омиллар жуда кўп. Масалан, жиноий жазоларга оид нормаларни қўллаш самарадорлиги ҳақида фикр

юритиладиган бўлса, бунда ҳам ушбу жараёнга таъсир этувчи кўплаб омилларни келтириш мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 42- моддасининг 2-бандига биноан, жазонинг мақсади бўлиб, маҳкумни ахлоқан тузатиш, унинг жиноий фаолиятни давом эттиришига тўсқинлик қилиш ҳамда маҳкум, шунингдек бошқа шахслар янги жиноят содир этишининг олдини олиш ҳисобланади.[1]

42-модда. Жазо тушунчаси ва мақсадлари

Жазо жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан давлат номидан суд ҳукми билан қўлланадиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чорасидир.

Жазо маҳкумни ахлоқан тузатиш, унинг жиноий фаолиятни давом эттиришига тўсқинлик қилиш ҳамда маҳкум, шунингдек бошқа шахслар янги жиноят содир этишининг олдини олиш мақсадида қўлланилади. ЎзР ЖК.

Ж[illegible]ноятларни умумий тарзда олдини олиш, яъни амалдаги жиноий-ҳуқуқий нормаларнинг мақсади бўлиб, умуман, бирон-бир жиноят содир этилишининг олдини олиш ҳисобланади (умумий олдини олиш). Жиноятларнинг олдини олишнинг иккинчи шакли бу –махсус тарздаги бўлиб, бунда жазо ўтаб чиққанларнинг янги жиноят содир этишининг олдини олиш ва уларнинг тузалиши ҳисобланади. (хусусий тарзда олдини олиш). Жиноятларни хусусий шаклда олдини олишда мақсадга эришиш кўрсаткичи сифатида жазодан озод этилган шахснинг янги жиноят содир этмаганлигини эътироф этиш мумкин.

Шунга боғлиқ ҳолда, жиноий жазоларга оид у ёки бу норманинг самарадорлигини ўзида ифодаловчи кўрсаткич бўлиб, рецидив жиноятчилик даражаси, ҳолати ҳисобланади. Жиноий жазони ўтаган шахслар томонидан маълум вақт давомида янги жиноят содир этилмаганлигини – ушбу таъсир чорасини қўллашнинг муайян даражадаги самараси сифатида қараш мумкин.

Шу тариқа олимларнинг эътироф этишича, жазо самарадорлигини аниқлашнинг ягона аниқ кўрсаткичи бўлиб, жазони ўташ даврида ва судланганлиги олиб ташлангунга қадар рецидив жиноятчилик даражаси ёхуд жазони ўтаб бўлган шахсларнинг маълум бир давр давомида рецидив жиноятчилиги даражаси ҳисобланади.

Бинобарин, жазони ўтаб чиққан шахснинг янги жиноят содир этиши жазо институтининг маълум даражада бесамарлигини

[1] Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 2001.–776с.

кўрсатади. Айни пайтда, бундай ёндашувни жуда ҳам аниқ дейиш қийин. Чунки, жазони ўтаб чиққан бирон –бир шахснинг яна жиноят содир этиши ва этмаслиги билан амалдаги жиноят ва жиноят-ижроия қонунчилиги ўртасида бевосита тўғридан-тўғри алоқадорликни аниқлаш қийин. Ваҳоланки, рецидив жиноятчиликка бошқа қатор ижтимоий, иқтисодий, маънавий ва бошқа омиллар таъсир этади. Шу боис, рецидив жиноятчиликда жиноий жазоларга оид нормалар самарадорлиги ҳақида фикр юритиш керак бўлганда уни фақат сабаблардан бири сифатидагина қараб, ушбу нормаларнинг камчиликлари, уларни қўллашдаги хатоликларни таҳлил этиш мумкин, холос.

Ўзбекистонда қонунчилик самарадорлигини ошириш масалалари

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгач, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларда туб ислоҳий ўзгаришлар амалга ошира бошлади. Чунки янги демократик тузумга ўтиш, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат асосларини шакллантириш аввалги тузумдан қолган «мерос» орқали рўёбга чиқариб бўлмас эди. Айни пайтда мамлакатимизда амалга ошрилаётган ислоҳий ўзгаришлар янги қонунчилик тизими асосида содир бўлиши керак эди. Шу боисдан ҳам мустақиллик йилларида янги ҳуқуқ тизими шакллантирилди.

Айни пайтда қабул қилинган қонунларнинг ижроси, уларнинг ижтимоий муносабатлар ривожига ижобий таъсир этиши

Мисол, Ўзбекистон Республикаси МЖКга қуйидаги 98[1]- модда- **“Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг давлат рўйхатидан ўтказилмаган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларини амалга киритиш”** деб номланган янги норма киритилди. Унга кўра, “Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида давлат рўйхатидан ўтказилмаган норматив-ҳуқуқий хужжатларни вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг мансабдор шахслари томонидан амалга киритиш, -

Энг кам иш ҳақининг ўн бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, -

Энг кам иш ҳақининг ўн бараваридан ўн беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади”. (ЎзР МЖК 98[1]- моддаси) (Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 14 май ЎРҚ-372-сон Қонуни билан киритилган – Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 йил, 20-сон, 222-модда) Ушбу норма самарадорлигини давлат рўйхатидан ўтказилмаган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни амалга киритиш ҳолатларининг ушбу норма киритилгунга қадар статистикаси жидди камайиши орқали изоҳлаш мумкин.

даражасини бугунги кун талаблари даражасига кўтариш долзарб.

Янги қабул қилинаётган қонунларда, биринчидан, аҳолининг турмуш эҳтиёжлари ўзининг ифодасини топиши керак, иккинчидан эса, уларни амалга амалга ошириш жараёни, яъни қонунларнинг ижросини таъминлашни қаттиқ назорат остига олиш зарур. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, “Энг муҳими, барча тузилмалар, аввало мансабдор шахсларнинг қабул қилиниаётган қонунларни ижрочиларга ўз вақтида етказиш, уларнинг бажарилишиши устидан таъкирчан назорат ўрнатиш бўйича жавобгарликни кучайтириш зарур. Бунда қонунни бажармаслик билан боғлиқ ҳар бир конкрет ҳолат бўйича аниқ жазо турлари, ҳуқуқий таъсир чоралари кўзда тутилиши керак”[1].

Давлат раҳбари таъкидлаганидек, “қонунларни қабул қилар эканмиз, уларни ишлаб чиқариш жараёнидаёқ қўйишимиз керак бўлган саволни, яъни бу қонунга реал ҳаётда қай даражада эҳтиёж бор ва у қанчалик самарали ишлайди, деган саволни ўз олдимизга қўймаймиз. Бу эса қонунчилигимизда такрорлар ва зиддиятли ҳолатларнинг учраб туришига, унинг самарадорлиги пасайишига сабаб бўлмоқда”[2].

Қонунларнинг самарадорлиги кўп омилларга боғлиқлиги маълум ҳолат. Бироқ, қонунларда турли манфаатлар уйғунлигини таъминлаш ҳамда юридик техника қоидаларига тўла риоя этиш ҳамда қонунларнинг ижроси устидан қаттиқ назоратининг ўрнатилиши алоҳида ўрин тутади.

Шу боис, кейинги йилларда давлатимиз томонидан сифатли қонунлар қабул қилинишини таъминлаш борасида жиддий ташкилий-ҳуқуқий ишлар амалга оширилиб келинмоқда. Қонунларнинг сифатли бўлишига эришишнинг ишончли механизмларидан бири - қонун лойиҳаларининг тегишли мутахассис ташкилотлар, идоралар, ҳуқуқшунос олимлар томонидан батафсил ҳуқуқий экспертиза қилинишидир.

Қонунчилик самарадорлиги ўрганишда эксперт баҳолари методологиясидан фойдаланиш ҳам муайян ижобий аҳамиятга эга. Бу

---

[1]Каримов И.А.Асосий вазифамиз – жамиятимизни ислоҳ этиш ва демократлаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш жараёнларини янги босқичга кўтаришдан иборат. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 23 йиллигига бағишланган тантанали маросимда қилган маърузаси // Халқ сўзи. 2015 йил 6 декабрь.

[2] Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2015 йил 24 январь, №16, (6199).

услуб ҳуқуқ социологиясида анча ривожланган. Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда ҳам амалдаги қонунчилик ҳужжатларининг ҳаракати, уларнинг самарадорлигини ўрганиш масаласига катта эътибор қаратилмоқда. Бу ривожланган давлатлар қонун ижодкорлик жараёнига хос бўлган демократик амалиёт бўлиб, у мамлакатимизда такомиллашув жараёнини бошидан кечирмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, «қонун қабул қилинаётганда уларни, албатта, тегишли ташкилотлар экспертизадан ўтказиши даркор. Шундан сўнггина биз, жаҳон андозаларига мос қонун қонун қабул қилдик, дея оламиз»[1].

Таъкидлаш жоизки, қонун ижодкорлик самарадорлигини оширишда ушбу фаолиятни олдиндан прогноз қилиш ва режалаштириш амалиёти тобора муҳим аҳамият касб этмоқда. Бинобарин Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаб ўтганларидек, қонун ижодкорлик жараёнини такомиллаштиришда ,”Яна бир муҳим вазифамиз қонун ижодкорлиги фаолиятини прогноз қилиш ва режалаштириш бўйича самарали тизим яратишдан иборатдир. Бу биз учун асосий марраларимиздан чалғимасдан, реал ҳаётдан узоқлашмасдан, нафақат давлат бошқаруви, иқтисодий тараққиёт соҳасидаги аниқ вазифаларни ҳал этишда, балки асосий мақсадимиз бўлган ҳуқуқий демократик давлат қуришни изчил амалга оширишда қандай қонунлар қабул қилишимиз кераклигини аниқ белгилаш имконини беради”[2].

Айни пайтда, парламентни икки палатали таркибда шакллантиришдан кутилган асосий мақсад – қонунларнинг сифатини, ҳаётийлигини, ижтимоий муносабатларни тартибга солишда самарадорлигини кўтаришга эришиш эканлиги маълум. Бундай самарадорликка эришишнинг муҳим воситаларидан бири Парламент палаталари ўртасидаги «бир-бирини мувозанатлаш» тизимининг мавжудлиги бўлиб, бу механизм, жумладан Сенатнинг Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонунларни Қонунчилик Палатасига қайта қараб чиқиш учун қайтарилиши, шунингдек қонунда белгиланган ҳолларда икки палата вакилларидан иборат Келишув комиссияси тузилиб, у орқали мунозарали масалалар юзасидан мақбул хулосаларга келиш тартибини ўз ичига олади.

---

[1] Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.:Ўзбекистон, 1997.126-б.

[2] Каримов И.А. Асосий вазифамиз – жамиятимизни ислоҳ этиш ва демократлаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш жараёнларини янги босқичга кўтаришдан иборат. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 23 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси http://www.press-service.uz/uz/news/5214/.

Қонун лойиҳалари Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилингунга қадар, яъни лойиҳа ҳолида икки палатанинг тегишли қўмиталари ўртасида амалий ҳамкорлик муносабатлари доирасида мунозарали, мураккаб масалалар бўйича фикрлар алмашинуви асосида кечмоқда. Шу ўринда давлат раҳбари И.А.Каримов таъкидлаганларидек, «қонунларни кўриб чиқиш ва қабул қилиш жараёнида Олий Мажлис палаталарининг ўзаро самарали ҳамкорлик механизмини, аввало қуйи ва юқори палаталарнинг тегишли қўмита ва тузилмалари ўртасидаги ўзаро муносабатларни такомиллаштириш зарур» деган фикрларини эслаш ўринли.

Шу муносабат билан бугунги кунда қонунларнинг самарадорлиги, уларнинг олдимизга қўйилган мақсадимизга эришишга таъсири масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “...қонун ва қонунчилик ҳужжатларини қабул қилишда уларнинг умумий принцип ва механизмларини белгилаб қўйиш билан чегараланмаслик керак. Бу аввало олдимизда турган вазифаларимиз сари илгарилаб боришимизни таъминлаб бериши зарур”[1].

Қонунларнинг самарадорлиги ва ҳаётийлигини таъминлашда ҳуқуқий тажриба (эксперимент) нинг ўрни аҳамиятга эга.

Ҳуқуқий тажриба илмий-амалий жараён, экспериментал нормалар самарадорлиги бўйича кузатув бўлиб, назарий ва амалий фаолият уйғунлигини ўзида ифодалайди. Таъкидлаш жоизки, у назариётчилар фикр-мулоҳазаларини ҳаётий талаблар билан таққослаш, солиштириш имконини беради. Шу аснода Ўзбекистон қонунчилик фаолиятини такомиллаштириш бўйича ноёб тажрибага эга бўлди. Бу эса нафақат қонун лойиҳасини такомиллаштириш бўйича таклифлар олиш, балки ҳуқуқий тажрибани ташкил этиш борасида самарали методика ишлаб чиқиш, миллий ҳуқуқ социологияси назарияси ҳамда амалиётини кенгайтиришга хизмат қилади[2].

Мисол: Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда ҳуқуқий экспертиза борасида муайян тажриба мавжуд. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги қонун лойиҳаси

---

[1] Каримов И.А.Асосий вазифамиз-жамиятимизни ислоҳ этиш ва демократлаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш жараёнларини янги босқичга кўтаришдан иборат. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 23 йиллигига бағишланган тантанали маросимда қилган маърузаси // Халқ сўзи. 2015 йил 6 декабрь.

[2] Акмал Саидов. Ҳуқуқий тажриба қонунчилик ташаббуси такомиллашувининг муҳим синови //23.05.2013.

нормаларини синовдан ўтказиш бўйича ҳуқуқий тажриба ўтказишга оид 2013 йил 20 мартдаги Фармойиши билан “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни лойиҳаси нормаларини Самарқанд ва Бухоро вилоятларидаги ҳуқуқий тажриба (правовой эксперимент) дан ўтказилиб, тўпланган амалий тажрибани ҳисобга олган ҳолда қонун 2014 йил қабул қилинди.

“Баъзида шундай бўладики, қонун асосида қабул қилинган жорий ҳужжатлар қонуннинг ўзидан ҳам кучлироқ бўлишга интилади.Бундай зарарли тажрибадан воз кечиш шарт. Қонун устуворлиги таъмин этилса, ҳуқуқий маданият тезроқ юксалса, жамиятнинг равнақи ҳам шунчалик тезлашади”. И.Каримов

Қонун ижодкорлик жараёнида бундай амалиётларнинг кенг қўлланилиши ушбу жараённинг сифатли, ҳаётий бўлишини таъминлашга хизмат қилади. Бу жараён, шубҳасиз жамиятнинг ҳуқуқий маданияти даражаси билан боғлиқдир. Бинобарин, “…ҳуқуқий маданият савияси қабул қилинган қонунлар даражасида ижро этилиши билан белгиланади. Ушбу муҳим ишда одамларни қонунларга ва норматив ҳуқуқий ҳужжатларга нисбатан чуқур ҳурмат ҳиссини тарбиялаш алоҳида аҳамиятга эгадир. Зеро ҳуқуқий нормалар одамлар онгига сингган ва улар орқали амал қилган тақдирдагина яшайди ва рўёбга чиқади”[1].

Ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият ва ҳуқуқий тарбия ўртасидаги ўзаро муносабат

Ҳуқуқий онг ҳуқуқ назариясининг муҳим ва мураккаб категорияларидан бири ҳисобланиб, у ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга. Айни пайтда ҳуқуқий онг ижтимоий онг билан узвий боғлиқ бўлиб, унинг муҳим таркибий қисми сифатида майдонга чиқади. Ҳуқуқий онг бу – инсонларнинг ҳуқуқ, қонунчилик ҳақидаги ҳис туйғулари, ўй-ҳаёллари, орзу-интилишлари, фикрлари, қарашлари, юридик аҳамиятли вазиятларга баҳолари ҳамда йўлланма берувчи қадриятлар мажмуидир.

Таъкидлаш зарурки, шахснинг қандай қадриятларга амал қилиши ҳуқуқий онг сифатига таъсир кўрсатади. Шу жойда оилада олган тарбияси, маънавияти, ички дунёси катта роль ўйнайди.

[1] Каримов И.А. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат мафкура. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.322.

“Ҳуқуқий маданият даражаси фақатгина қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишдангина иборат эмас, у қонунларга амал қилиш ва уларга буйсуниш маданияти демакдир. У одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ -ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этиш эҳтиёжи демакдир. Ҳуқуқий маданият дегани турли можароларни ҳал қилишда қонунга хилоф кучлардан фойдаланишни рад этиш демакдир”
Ислом Каримов

Ҳуқуқий нигилизм тушунчаси

Қонунийлик ҳақида гап юритар эканмиз, бу ўринда албатта ҳуқуқий нигилизм ҳақида ҳам сўз юритиш зарур. Зеро жамиятда қонунийликнинг тўла амалга ошишига тўсиқ ҳисобланадиган салбий ҳодисалардан бири бу ҳуқуқий нигилизмдир.

Ҳуқуқий нигилизм бу- жамиятнинг муайян бир ҳолати билан белгиланадиган ҳуқуқий онг хасталигидир. Ҳуқуқий, яъни юридик нигилизм бу – ҳуқуқни ижтимоий қадрият сифатида эътироф этмаслик бўлиб, у ҳуқуқга, қонунга, ҳуқуқий тартиботга негатив-салбий ёндошувчи, уни инкор этувчи ҳамда ҳуқуқнинг жамиятда тутган ўрнига, унинг зарурлигига ва аҳамиятига ишонмасликда ўзининг ифодасини топади.

Нигилизм атамаси лотинча “nihil” – сўзидан олинган бўлиб, “ҳеч нарса” (ничто), “ҳеч нима” (ничего) маъноларини англатади[1].

Нигилизм ўз мазмунига кўра ижтимоий ҳодисалар қаторидан ўрин олган бўлиб, у айни пайтда қуйидаги хоссалар билан тавсифланади:

- нигилизм жамиятда эътироф эитлган қадриятларга нисбатан жуда кескин ёндошуви билан ажралиб туради,
- нигилизмнинг ижобий характердаги бирон-бир мақсадга йўналтирилмаганлиги,
- бу ҳодиса ўзида бирон-бир яратувчилик, ғояларини жамламаган.

[1] Қар.:Теория государства и права. Под.ред. Н.И.Матузова, А.В.Малько. Юристь. М.,1997. С.585.

Таъкидлаб ўтиш керакки, жамиятда нигилизмнинг анча турлари мавжуд бўлиб, улар, ўз навбатида турли мезонлар асосида тавсифланади. Масалан, қандай қадриятларни инкор этишига қараб, нигилизмнинг сиёсий, диний, ахлоқий каби кўринишлари ажратилади. Ҳуқуқий, яъни юридик нигилизм бу – ҳуқуқни ижтимоий қадрият сифатида эътироф этмаслик бўлиб, у ҳуқуқга, қонунга, ҳуқуқий тартиботга негатив-салбий ёндошувчи, уни инкор этувчи ҳамда ҳуқуқнинг жамиятда тутган ўрнига, унинг зарурлигига ва аҳамиятига ишонмасликда ўзининг ифодасини топади.

Илмий, ўқув адабиётида ҳуқуқий нигилизмнинг бир неча турлари ажратиб ҳам кўрсатилган. Масалан, россиялик ҳуқуқшунос олим, профессор Н.И.Матузов ҳуқуқий нигилизмнинг қуйидаги кўринишларини ажратган:

1. Қонунлар ва бошқа норматив актларни қасддан бузишлик.
2. Юридик қоидаларни оммавий тарзда бажармаслик ва уларга риоя этмаслик.
3. Бир-бирига зид ҳуқуқий актлар чиқариш.
4. Қонунийликни мақсадга мувофиқлик билан алмаштириш.
5. Вакиллик ва ижро ҳокимияти тузилмалари ўртасида қарама-қаршилик.
6. Инсон ҳуқуқларининг бузилиши.
7. Ҳуқуқий нигилизмнинг назарий шакли мавжудлиги. (бу кўриниши илмий адабиётларда мавжуд бўлади).

Профессор В.А.Туманов эса ҳуқуқий нигилизмнинг суст -пассив ва фаол шаклларини ажратади. Ҳуқуқий нигилизмнинг пассив шаклида ҳуқуқга нисбатан бефарқлик, лоқайдлик, унинг жамиятда тутган ўрни ва аҳамиятини етарлича баҳоламаслик хос. Фаол юридик нигилизм учун эса ҳуқуқга нисбатан онгли равишда дўстона бўлмаган муносабат хос. Бундай ёндошув вакиллари, ҳуқуқнинг жамиятда тутган ўрни, унинг имкониятларидан бохабар, шу боис ҳам, улар ҳуқуқга қарши чиқадилар.

Юқорида қайд этилган олим ҳуқуқий нигилизмни куйидагича турларга ажратади:

А) ижтимоий онгнинг энг юқори қатламларида назарий қоидалар сифатида мавжуд бўлган ҳуқуқий нигилизм;

Б) кўпчиликнинг оддий оммавий онгида қатъий андозалар, салбий қарашлар, нотўғри тушунишлар шаклидаги ҳуқуқий нигилизм;

В) идоравий ҳуқуқий нигилизм – у идоравий манфаатлар устунлик қилиб, қонунларга зид келадиган, бироқ идоравий манфаатга мос актлар қабул қилишда ифодаланадиган нигилизм;

Ҳуқуқий нигилизм анча мураккаб ҳодиса бўлиб, унга қарши кураш унчалик ҳам осон вазифа эмас. Айни пайтда, унга қарши кураш йўллари ҳар хил бўлиши мумкин. Улар сирасига қуйидагиларни критиш мумкин:

- ижтимоий-иқтисодий характердаги ислоҳотлар;
- ҳуқуқий тартибга солиш мазмунини ўзгартириш;
- юридик нормаларнинг мазмунини имкон қадар аҳолининг турли қатламларига яқинлаштириш;
- суд фаолиятининг характерини ўзгартириш ва аҳолида судга нисбатан ҳурмат ҳиссини тарбиялаш орқали одил судловнинг обрўсини кўтариш;
- ҳуқуқ қўллаш амалиётини яхшилаш;
- мазкур йўналишларда олиб бориладиган назарий ишларни такомиллаштириш ва шу кабилар.

Юқоридагиларнинг барчаси, умуман олганда жамиятнинг ҳуқуқий маданиятини оширишга қаратилган ҳамдир. Демак, юқори даражадаги ҳуқуқий маданиятнинг мавжудлиги – ҳуқуқий нигилизмнинг камайишига олиб келиши аниқ.

Ҳуқуқий идеализм ва уни бартараф этиш масалалари

Ҳуқуқий идеализм –ҳуқуқий нигилизмдан фарқ қилган ҳолда, у ҳуқуқнинг жамиятда тутадиган ўрнига юқори баҳо беради. Бу икки ҳодисанинг ҳам озиқланадиган манбаси битта- ҳуқуқий жоҳиллик, ҳуқуқий онг хасталиги, сиёсий-ҳуқуқий маданиятнинг заифлиги. Шу боис, бу икки ҳодисанинг бир медалнинг икки томони дейиш мумкин[1].

Айтиш керакки, ҳуқуқий идеализм дарров кўзга ташланиб ҳам турмайди, уни тезда пайқаш ҳам қийин. Бироқ, унинг натижалари давлат ва жамият учун жуда сезиларли бўлиши мумкин. Бу шунда кўринадики, ҳуқуқга амалга ошмайдиган орзу-умидлар боғланади, ундан ортиқча натижалар кутилади, оқибатда эса, кутилган натижаларни бера олмаган ҳуқуқнинг қадр-қиммати анча тушиб кетиши мумкин. Шунинг учун, ҳуқуқни мутлақ қадрият сифатида кўкларга кўтариш ҳам мақсадга мувофиқ эмас, унинг реал ҳаётда

[1] Теория государства и права. Под .ред. Н.И.Матузова, А.В.Малько. Юристь. М.,1997. С.585.;М.Н.Марченко .Проблемы теории государства и права.Москва.Изд.”Проспект”. 2015. 768с.

ўрни ва роли қандай бўлса, ўшанга мувофиқ равишда вазифалар юклатган маъқулдир.

Қонунийликни таъминлашда ҳуқуқий онгнинг ўрни

Ҳақиқатан ҳам, фақат яхши қонунлар қабул қилиш билангина мақсадга эришиши мумкин бўлса, аллақачон жамият жуда илгарилаб кетган бўлар эди. Бироқ, бу яхши қонунлар яхши натижа беришлари учун, шароит, яъни иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маънавий омиллар пишиб етилган бўлиши керак.

Қонунларнинг кучсизлиги, уларнинг ҳаётий эмаслиги аҳоли орасида унга ишончсизликни, лоқайдликни шакллантириши мумкин. Қонунга лоқайдлик эса, аста-секин ҳокимиятга лоқайдликка олиб келиши мумкин.

Қонунлар ижроси билан кучли. Ш.Монтескье мана шу масалага доир ёзган эди: « қачонки мен у ёки бу мамлакатга отланадиган бўлсам, у ерда мен яхши қонунлар борми деб қизиқмайман, чунки яхши қонунлар ҳамма жойда ҳам бор, мен асосан, қонунларнинг қандай амалга ошаётганлиги билан қизиқаман».

Маълумки маданият тушунчасига жуда кўплаб таърифлар берилганига қарамай, ҳанузгача бу ҳодисанинг умумэътироф этилган таърифи йўқ. Маданиятни «кишилик жамияти ривожи давомида инсоният томонидан ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида эришилган ютуқлари» маъносида тушуниш анча кенг тарқалган. Шу маънода ҳуқуқ маданияти бу кишилик жамиятининг ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш борасида, ҳуқуқнинг тобора ижтимоий адолат, тенглик, эркинлик ва шахс хавфсизлигини таъминлаш юзасидан эволюцион ривожи давомида эришилган ютуқлари сифатида эътироф этиш мумкин. Шундай даврлар бўлганки, қонунлар инсонлар ўртасидаги нотенгликни мустаҳкамлаган. Масалан, қулдорчилик давлати қонунлари тўғридан-тўғри қуллар ва қулдорларнинг нотенглигини ўзида мустаҳкамлаганини эслаш жоиз. Бугунги кунда ҳуқуқ шахс эркинлиги ўлчови сифатида ўзини намоён этмоқда. Зеро давлат ва ҳуқуқнинг жамиятда тутган ўрни жамиятнинг бир меъёрда фаолият олиб боришини таъминлаш билан бирга, инсон ҳуқуқларини, шахс эркинлигини таъминлаши билан боғлиқ ҳолда белгиланади.

XX асрнинг охирги декадаси коммунистик мафкурага асосланган давлатлар барҳам топиб, уларнинг ўрнида янги мустақил

давлатларнинг пайдо бўлиши билан тавсифланади. Мазкур давлатлар бугунги кунда мулкнинг турли шаклларига асосланган бозор иқтисодиётига ўтиш ва демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўлидан кетишмоқда.

Кишилик жамияти тарихи гувоҳлик берганидек, бир тузумдан иккинчисига, айниқса тоталитар тузумдан демократик тузумга ўтишда ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида эски муносабатлар ўрнини янгилари эгаллаши оғриқли кечади. Эски, ўрнашиб қолган фикрлар, қарашлар ўз ўрнини янгисига осонликча бўшатиб бермайди.

Ўтиш даври қийинчиликлари ҳуқуқий онгда ҳам муайян инқирозий жиҳатларни вужудга келтириши мумкин. Бу жараён ўтиш даври қийинчиликлари билан боғлиқ ҳолда шаклланиши мумкин. Шу боис ҳам мамлакатимизда жамиятнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш юзасидан жиддий ишлар амалга оширилиб келинмоқда.

Айни пайтда, қонунларнинг бажармаслигига аҳолининг ҳам дахли бор бўлади, албатта. Жамиятнинг ҳуқуқий онги ва маданиятининг етарли даражада эаслиги ҳам бу ҳолатга олиб келади. Бинобарин, қабул қилинган қонуннинг тақдири, кўпинча жойлардаги мансабдор шахсларнинг умумий ҳуқуқий маданияти, масъулияти, давлатона ёндошувига боғлиқ бўлиб қолади.

Шундай қилиб, ҳуқуқий нигилизм ва ҳуқуқий идеализм жамиятнинг умумий ҳуқуқий онги ва умумий ҳуқуқий маданияти ҳамда ҳуқуқий тафаккури билан боғлиқ ҳодисалардир.

Ўзбекистонда ҳуқуқий нигилизмга қарши кураш масалалари

Шу боис ҳам жамиятнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини кўтариш долзарб масаладир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, халқимизнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш давлат сиёсати даражасига кўтарилиши лозим. Бугунги кунда, “аввало одамларимизнинг онгу тафаккурида рўй бераётган туб ўзгаришлар, уларнинг ён-атрофдаги воқеаларга муносабати, дахлдорлик ҳисси, сиёсий фаоллиги ва фуқаролик позицияси тобора ўсиб бораётганини таъкидлаш лозим[1].

[1] Каримов И.А.Асосий вазифамиз – жамиятимизни ислоҳ этиш ва демократлаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш жараёнларини янги босқичга кўтаришдан иборат. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 23 йиллигига бағишланган тантанали маросимда қилган маърузаси // Халқ сўзи. 2015 йил 6 декабрь.

Зеро, мустақиллик сўзининг замирида ҳам катта, улуғ ҳуқуқга эга бўлиш деган тушунча ётади.

Эркин фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш вазифаси жуда мураккаб бўлиб, у сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларда туб ислоҳий ўзгаришларни тақозо этади. Мамлакатимизда амалга оширилаётган демократлаштириш ва модернизациялаш жараёнлари ҳам шу мақсадга қаратилган.

Ҳуқуқий демократик давлат қуриш учун зарур бўлган сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий омиллар сирасида жамиятнинг ҳуқуқий онгини ва ҳуқуқий маданиятини юксалтириш алоҳида ўрин тутади. Сабаби, ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш учун зарур бўлган бошқа шарт-шароитларнинг яратилиши даражаси, сифати ва суръати жамиятнинг юқори даражадаги онги ва маданияти, айниқса ҳуқуқий онги ва маданиятининг даражасига боғлиқдир. Шу маънода бу вазифа ҳуқуқий давлат барпо этиш жараёнидаги пойдевор, асосий масалалардан биридир. Жамиятни демократлаштириш ва унинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлашда ҳуқуқий онг ва маданиятнинг ҳал қилувчи ўрин тутишини ҳисобга олган ҳолда, мамлакатимизда қатор чора-тадбирлар амалга оширилиб келинмоқда. Бу соҳада амалга оширилаётган муҳим ишлар тизимида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 29 август қарори билан тасдиқланган «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш Миллий дастури»да белгиланган чора-тадбирлар алоҳида ўрин тутади.

Миллий дастур аҳолининг барча қатламлари ҳуқуқий саводхонликка эришишлари, юксак даражадаги ҳуқуқий онгга эга бўлишлари ҳамда ҳуқуқий билимларни кундалик ҳаётда қўллай олишлари учун ҳуқуқий маданиятни шакллантиришнинг кенг қамровли мунтазам тизимини яратиш борасида катта роль ўйнади[1].

Дастур қабул қилинганидан бери ўтган давр ичида унда белгиланган чора-тадбирлар ҳаётга тадбиқ этиб келинмоқда. Натижада, бугунги кунга келиб аҳолининг ҳуқуқий саводхонлиги бирмунча ошганлигини, ҳуқуқий тарғибот ишларининг шакл ва мазмуни анча такомиллашганини, аҳолининг ўз ҳуқуқларини амалга оширишга қаратилган фаолиятлари жонланаётганлигини эътироф этиш мумкин.

[1] Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури тўғрисидаги» қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, 9-сон, 227-модда.

Шу билан бирга аҳолининг ҳуқуқий онги, уларнинг мамлакатимизда амалга оширилаётган демократлаштириш ва модернизациялаш жараёнларига муносабати ва дахлдорлик даражаси, жумладан мансабдор шахсларнинг масъуллик ҳисси бугунги кун мураккабликларига тўла монанддир, деб айтиш қийин. Ваҳоланки, модернизациялаш ва демократик жараёнлар фуқароларнинг ижтимоий ва сиёсий фаоллигини тақозо этади.

Шу муносабат билан бугунги кунда жамиятнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш вазифаси ўткир ва долзарб вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

Маълумки, ҳуқуқий онг бу ҳуқуқ субъектларининг амалдаги қонунларга, ҳуқуқий нормаларга нисбатан муносабатларини белгиловчи фикр-ўйлари, ҳис-туйғулари, тасаввурлари ва қарашлари йиғиндисидан иборат. Ҳуқуқий онг инсонларнинг нафақат амалдаги, балки кутилаётган, исталаётган ҳуқуққа нисбатан ҳам муносабатини ўз ичига олади. Ҳуқуқий маданият бу- ҳар бир жамиятда ҳуқуқнинг ижтимоий қадрият сифатида мавжуд бўлиши ва ривожланишида ифодаланадиган ҳуқуқий онг ва қонунийлик ҳамда юридик амалиётнинг чинакам аҳволи, қонунчиликнинг сифат даражаси бўлиб, у мазкур жамиятнинг ўзига хос юридик бойлиги ҳамдир[2]. Ҳуқуқий маданият ҳуқуқни ижтимоий тараққиётнинг маҳсули сифатида ижтимоий-маънавий қадрият сифатида қарашга асосланади.

“Ҳаммамиз шуни тан олишимиз керак, жамиятда қонунийлик, қонун устуворлигини тўлиқ таъминлашнинг энг муҳим шартларидан бири – бу одамларни қонунга ҳурмат руҳида тарбиялаш, уларни шу руҳда камол топтириш, фуқароларнинг қонунни пухта билиши, юксак ҳуқуқий онг ва маданиятга эга бўлишидан иборат. Буни эсимиздан чиқармаслигимиз зарур”[1].

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Ҳуқуқ самарадорлиги ва уни ўрганиш усулларини амалиёт билан боғлаб тушунтириб беринг.

---

[2] Қаранг:Алексеев С.С.Право:Азбука.Теория.Философия: Опыт комплексного исследования. М.:Статус.1999. С.269

[1] И.А.Каримов. Асосий вазифамиз – жамиятимизни ислоҳ этиш ва демократлаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш жараёнларини янги босқичга кўтаришдан иборат. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 23 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси http://www.press-service.uz/uz/news/5214/.

2. Ҳуқуқий нигилизм, ҳуқуқий инфантилизм ва уларнинг салбий жиҳатларини очиб беринг

3. Ўзбекистонда ҳуқуқий нигилизмни бартараф этишда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш юзасидан амалга оширилаётган чора-тадбирларни тавсифланг

4. Ҳуқуқий маданият –ҳуқуқий нигилизмни бартараф эитш воситаси сифатида

5. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексига Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 11 сентябрдаги ЎРҚ-333-сонли мувофиқ «Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятига қонунга хилоф равишда аралашиш» 241^2-моддаси киритилган бўлиб, унга кўра, «Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятига қонунга хилоф равишда аралашиш, яъни қонун ҳужжатларига мувофиқ ваколатлар берилмаган мансабдор шахс ёхуд бошқа шахс томонидан ўз хизмат мавқеидан фойдаланган ҳолда хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини қасддан текшириш ташаббуси билан чиқиш ва (ёки) текширишлар ўтказиш, ушбу субъектларнинг фаолиятини ва (ёки) банклардаги ҳисобварақлари бўйича операцияларни тўхтатиб туриш, шунингдек қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган ҳолларда бундай шахс томонидан хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳисобварақларида пул маблағлари бор-йўқлиги ҳақида ахборот талаб қилиб олиш,

-фуқароларга энг кам иш ҳақининг икки бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса ўн беш бараваридан эллик бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади».(Манба: ЎР ҚҲТ, 2012 й., 37-сон, 423-модда).

Ушбу янги киритилган норма самарадорлигини хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятига қонунга хилоф равишда аралашиш статистикасининг камайганлиги билан изоҳлаш мумкинми? Ҳуқуқ самарадорлигини фақат ушбу ҳатти-ҳаракат (ҳаракатсизлик)ни содир этганлик учун таъсир чорасини қўллаш натижалари билангина изоҳлаш тўғрими?

6. Россиялик олима О.С. Лустованинг фикрича, жиноятларнинг олдини олиш икки шаклда амалга ошади. Биринчи шакли – бу жиноятларни умумий тарзда олдини олиш, яъни амалдаги жиноий-ҳуқуқий нормаларнинг мақсади бўлиб, умуман, бирон-бир жиноят содир этилишининг олдини олиш ҳисобланади (умумий олдини олиш). Жиноятларнинг олдини олишнинг иккинчи шакли бу –махсус тарзда бўлиб, бунда жазо ўтаб чиққанларнинг янги жиноят

содир этишининг олдини олиш ва уларнинг тузалиши ҳисобланади.(хусусий тарзда олдини олиш). Жиноятларни хусусий шаклда олдини олишда мақсадга эришиш кўрсаткичи сифатида жазодан озод этилган шахснинг янги жиноят содир этмаганлигини эътироф этиш мумкин.

Жиноий жазони ўтаб чиққан шахснинг яна жиноят содир этмаслигида ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятнинг ўрни қандай? Ижтимоий-иқтисодий омилларнингчи?

9-МАВЗУ: ҲОЗИРГИ ЗАМОН ҲУҚУҚИДА ИМТИЁЗЛАР ВА ЧЕКЛАШЛАР

Ҳозирги замон ҳуқуқидаги имтиёзлар ва уларнинг аҳамияти. Ҳозирги замон ҳуқуқидаги чеклашлар тушунчаси. Ўзбекистон қонунчилигида имтиёз ва чеклашлар.

Ҳуқуқдаги имтиёзлар тушунчаси ва уларнинг аҳамияти.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида давлат бошқарувида маъмурий услубларга нисбатан иқтисодий услубларнинг роли ва аҳамияти ошиши жараёни содир бўлади. Солиқ соҳасида преференциялар (енгилликлар) бериш орқали хусусий тадбиркорлик фаолияти қўллаб қувватланади. Шунга боғлиқ ҳолда, хўжалик, тадбиркорлик, молиявий, ижтимоий ҳамда маданий, хайрия соҳаларида солиқ имтиёзлари кўпаяди ва уларнинг доираси кенгайиб боради. Бу жараён ҳуқуқий тартибга солиш усулларида ҳамда амалдаги қонунчиликда ҳам ўзининг ифодасини топади. Ҳуқуқий тартибга солишда диспозитив усулларнинг доираси кенгая боради ва оқибатда янги сифатга эга бўлган ижтимоий-ҳуқуқий муҳит шаклланади. Айни пайтда енгилликлар ижтимоий чора ҳисобланиб, уларнинг қиймати ҳам ана шунда ифодаланади. Бозор муносабатлари шароитида аҳоли қатламларининг иқтисодий ҳолати турлича бўлиши табиий. Аҳолининг кам таъминланган, ижтимоий ёрдамга муҳтож қатламларига ёрдам бериш – бу соҳада пайдо бўлиши мумкин бўлган салбий ҳолатларнинг олдини олади. Бугунги кунда имтиёз ва енгилликлар ижтимоий тенгликка эришишнинг универсал воситаси сифатида майдонга чиқмоқда.

Шу билан бир қаторда ҳуқуқий имтиёзларнинг роли ва аҳамияти ошишига қарамасдан, бу ҳодиса юридик фан томонидан етарлича ўрганилмаган.

Ҳуқуқий имтиёзларнинг моҳиятига етиш учун дастлаб унинг тушунчасини аниқлаб олишимиз зарур. Ҳуқуқий имтиёз – бу ҳуқуқ субъектининг аҳволини унга ўз манфаатларини янада тўлароқ қондиришга имкон берадиган қўшимча, алоҳида ҳуқуқлар бериш ёки муайян мажбуриятлардан озод этиш орқали қонунга мос ҳолда енгиллаштиришдир.

Илмий манбаларда ҳуқуқий имтиёзларнинг қатор белгилари кўрсатилган:

Ҳуқуқий имтиёзлар ҳуқуқ субъектларининг манфаатларини янада тўлароқ қондириш, уларнинг яшаш шароитини енгиллаштириш билан боғлиқ бўлиб, улар ижтимоий манфаатлар доирасида амалга оширилади. Ҳуқуқий енгилликларни белгилашда қонун чиқарувчининг мақсади бўлиб, алоҳида шахсларнинг аҳволини яхшилаш, ижтимоий ҳимоялаш ҳамда манфаатларнинг қондирилишини янги даражага кўтариш ҳисобланади. Шу ўринда ҳар қандай ҳуқуқни кенгайтириш ва мажбуриятдан озод этишни имтиёз деб тушуниш тўғри бўлмайди. Масалан чет эл фуқаросининг ҳарбий хизмат ўташдан озод этиш ёки фавқулодда ҳолатларда маъмуриятнинг ваколатини кенгайтириш ҳуқуқий енгиллик бўла олмайди.

-иккинчидан, шуни эътироф этиш керакки, ҳуқуқий енгилликлар умумий қоидалардан истисно ва ягона норматив тартибдан четга чиқиш бўлиб, юридик фарқлаш воситаси сифатида майдонга чиқади. Ҳуқуқ қанчалик такомиллаша борса, у шунчалик ижтимоий ҳаётнинг аниқ масалаларини мос ҳолда, яъни фарқлаб тартибга солади. Масалан, ҳарбий хизматни ўтаб келган аскарларнинг олий ўқув муассасига ўқишга кириши тартиби, пенсияга чиқиш тартиби, ҳарбий хизматга чақириш тартиби аҳолининг турли қатламлари учун турлича белгиланган. Башарти бу ҳолатлар қонунда аниқ-тиниқ мустаҳкамланиб қўйилмаса, бу ҳолда бошқарув органлари ва уларнинг мансабдор шахслари ихтиёрига бу масалаларни ҳал этиш ваколати берилиши ва унинг оқибатида амалиётда турли ноаниқликлик вужудга келиши ва субъективлик, баъзан эса суиистеъмол қилишларга шароит туғдириши мумкин.

Имтиёзлар – бу энг аввало шахс махсус ҳуқуқий мақомининг бир элементи, ҳуқуқ субъектининг асосий ҳуқуқ ва эркинликларига

юридик мазмундаги махсус имкониятларни қўшимча қилиш механизмидир.

-учинчидан, ҳуқуқий имтиёзлар (афзалликлар)лар норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамлаб қўйилган умумий тартибдан истиснолар ҳисобланади, бироқ бу истиснолар қонуний тусга эга. Эътиборли жиҳати шундаки, имтиёзлар (афзалликлар) ҳуқуқни қўллаш ҳужжатларида эмас, балки норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланади. Имтиёзлар(афзалликлар) якка тартибда берилишини таъқиқлашдан мақсад бу жараёнда бўлиши мумкин бўлган ғараз мақсадлардан фойдаланишни истисно этишдир. Ҳуқуқий имтиёзлар (афзалликлар) беришнинг махсус бир тури – имтиёзлардир. Айни пайтда имтиёз сўзининг лотин тилидаги маъноси – “алоҳида шахслар учун махсус қонун” деган маънони англатади. Илмий луғатларда ушбу ҳуқуқий институтга турлича таърифлар берилган:

- давлат органи ёки мансабдор шахсларга берилган мутлоқ ҳуқуқ, имтиёз;

- кашфиётга бўлган монопол ҳуқуқ; бу ҳуқуқни тасдиқловчи ва қўриқловчи ҳужжат.

Шу тариқа бу – аниқ бир субъектлар ёхуд давлат органлари ва мансабдор шахслар учун бериладиган енгилликлар бўлиб, улар ушбу субъектларга ўзларига юклатилган мажбуриятларини тўла ва сифатли бажариши учун зарур бўлади.

Имтиёзларнинг хусусиятлари сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1.Башарти имтиёзлар турли хил субъектларнинг ҳолатини енгиллаштиришга қаратилган бўлса, имтиёзлар эса асосан сиёсий элитага, ҳокимият органлари ва мансабдор шахсларга қаратилган бўлади. Шу билан бир қаторда, имтиёзлар мутлоқ, монопол ҳуқуқлар сифатида баъзан фуқароларга, корхона ва муассасаларга, ташкилотларга тегишли бўлиши мумкин. Масалан, Давлат сирлари тўғрисидаги қонун ёки Ҳукуматнинг алоҳида категория фуқароларга ҳарбий хизматга чақирилишни вақтинча тўхтатиб туриш тўғрисидаги қарори ва б.

2. Имтиёзлар (привилегие)ларга нисбатан кўпроқ доирадаги шахсларга таалуқли бўлади ва кўпроқ доирада қўлланилади. Махсус имтиёзлар эса истиснодан истиснолардир. Улар жудаям кўп бўла олмайди, акс ҳолда асосий ҳуқуқ принципларига (адолат, тенглик ва б.) дахл этиб қолиши мумкин.

3. Имтиёзлар ўз моҳиятига кўра субъектларнинг махсус ҳуқуқий мақомини тавсифлайди, у кўпинча аҳолининг муайян бир тоифасига қаратилган бўлади: ногиронлар, пенсионерлар, талабалар, ёлғиз оналар ва б.

231-модда. Аёлларга йиллик таътилларни бериш навбатини белгилашдаги имтиёзлар

Ҳомиладор аёлларга ва бола туққан аёлларга йиллик таътиллар, уларнинг хоҳишига кўра, тегишлича ҳомиладорлик ва туғиш таътилидан олдин ёки ундан кейин ёхуд болани парваришлаш таътилидан кейин берилади.

Ўн тўрт ёшга тўлмаган битта ва ундан ортиқ болани (ўн олти ёшга тўлмаган ногирон болани) тарбиялаётган ёлғиз ота, ёлғиз онага (бева эркаклар, бева аёллар, никоҳдан ажрашганлар, ёлғиз оналарга) ва муддатли ҳарбий хизматни ўтаётган ҳарбий хизматчиларнинг хотинларига йиллик таътиллар, уларнинг хоҳишига кўра ёз вақтида ёки улар учун қулай бўлган бошқа вақтда берилади (Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 144-моддаси).

Махсус имтиёз (привилегие)лар эса алоҳида тоифали (дипломатлар, депутатлар, вазирлар) ёки индивидуал мақомли (ЎзР Президенти) ва бошқа масъул мансабдор ва бошқа шахсларга берилиши мумкин.

4. Жамият ҳаётида турли субъектлар тутадиган ижтимоий ўрни ва ролига қараб, ҳуқуқ, бир томондан, имтиёзлар ёрдамида уларнинг фактик нотенглигини “тенглаштириш”га ҳаракат қилади (ногиронлар, пенсионерлар), иккинчи томондан эса, махсус субъектларга ўзларига юклатилган махсус вазифа ва мажбуриятларни тўлиқ бажаришлари учун зарур бўлган “имтиёзлар”ни бериш орқали уларни юридик жиҳатдан “ажратади”.

Ҳар қандай ҳокимиятли жамиятда, албатта алоҳида оммавий-сиёсий функиялар амалга оширилади ва ушбу вазифаларни амалга оширадиган шахсларни “ажратиш”га эҳтиёж туғилади. Мазкур функционал мажбуриятлар мураккаб бўлиб, улар аслида умумий манфаатларга қаратилган бўлади. Шунга боғлиқ ҳолда уларга устунликлар берилади. Бу маълум маънода нотенгликни ифодаласа-да, уларсиз ҳам иложи йўқ.

Яна бир масала, имтиёз билан кафолатни бир-биридан фарқлаш зарур. Кафолат тушунчаси имтиёз тушунчасидан кенг бўлиб, у ўз ичига имтиёздан ташқари бошқа юридик восталарни, жумладан, рағбат, жазо, мажбурият, таъқиқ кабиларни олади. Шу боис,

норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда имтиёзлар кафолатлар мустаҳкамланган қисмда берилади.

Ҳуқуқий имтиёзларнинг асосий мақсади шахс, ижтимоий гуруҳлар ва давлат манфаатларини уйғунлаштиришда ифодаланади.

Ҳозирги замон ҳуқуқидаги чеклашлар ва уларнинг ижтимоий

241-модда. **Ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар меҳнатидан фойдаланиш тақиқланадиган ишлар**

Ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар меҳнатидан шу тоифа ходимларининг соғлиғи, хавфсизлиги ёки ахлоқ-одобига зиён етказиши мумкин бўлган меҳнат шароити ноқулай ишларда, ер ости ишларида ва бошқа ишларда фойдаланиш тақиқланади.

Ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларнинг белгилаб қўйилган нормадан ортиқ оғир юк кўтаришлари ва ташишларига йўл қўйилмайди.

Ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган ишлар рўйхати ва ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар кўтаришлари ва ташишлари мумкин бўлган оғир юк нормаларининг чегарасини Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги Ўзбекистон касаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши ва иш берувчиларнинг вакиллари маслаҳатини олган ҳолда белгилайди.

(241-модданинг учинчи қисми Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 12 майдаги 220-II-сон Қонуни таҳririда — Олий Мажлис Ахборотномаси, 2001 й., 5-сон, 89-модда)

адолат принципларига мослиги

Ўзбекистон Конституциясида ва амалдаги қонунчиликда ҳуқуқ ва эркинликларни чеклаш ҳоллари ва асослари кўрсатилган бўлиб, унда инсонийлик, адолат ҳамда эркинликнинг доираси ва ўлчови нуқтаи назаридан баъзи ҳолларда ҳуқуқ ва эркинликлар чекланиши кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари билан ўзаро боғлиқдирлар. Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас.Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19-моддаси.

Бундай чеклашларнинг асослари инсон ҳуқуқлари бўйича юқорида бир неча бор тўхталинган халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда ҳам мустаҳкамланган. Амалдаги қонунчиликда ҳам чеклашларнинг тартиб ва асослари ўзининг ифодасини топган. Жумладан,

Конституциямизнинг 29-моддасида мустаҳкамланган сўз, фикрлаш эркинлиги фақат давлат сири ва бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мумкин, деб таъкидланган. Фуқароларнинг ўз ижтимоий фаолликларини амалга оширишлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина ҳокимият органлари томонидан тўхталиши ёки тақиқланиши мумкинлигини Конституциямизнинг 33-моддаси мустаҳкамлайди.

88-модда. (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси)

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатларига ва Сенати аъзоларига уларнинг депутатлик ёки сенаторлик фаолияти билан боғлиқ харажатлар белгиланган тартибда қопланади.

Қонунчилик палатаси депутатлари ҳамда Сенатда доимий асосда ишловчи Сенат аъзолари ўз ваколатлари даврида илмий ва педагогик фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа турдаги фаолият билан шуғулланишлари мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутати ва Сенати аъзоси дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланадилар. Улар тегишинча Қонунчилик палатаси ёки Сенатнинг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши, ушлаб турилиши, қамоққа олиниши ёки суд тартибида бериладиган маъмурий жазо чораларига тортилиши мумкин эмас.

(XVIII боб Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрелдаги 470-II-сон Қонуни таҳririда - Олий Мажлис Ахборотномаси, 2003 й.,3-4-сон, 27-модда)

Конституциямиз Ўзбекистон фуқароларига жамоат бирлашмаларига уюшиш ҳуқуқини бериш билан бир қаторда (34-модда), 57–моддада «Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади» деб муайян чеклашларни киритган.

Бу чеклашлар давлат ва жамият хавфсизлигини, аҳолининг соғлиғи ва маънавиятини муҳофаза этиш каби эзгу мақсадлардан келиб чиққан ҳолда ўрнатилгандир. Ўзбекистоннинг кўплаб жорий қонунларида ҳам муайян чеклашлар мавжуд бўлиши улар жамият манфаатларига мос келиши билан изоҳланади.

Бундан ташқари жамоат тинчлигини сақлаш нуқтаи назаридан фавқулодда ҳолат ва ҳарбий ҳолат шароитида ҳам муайян ҳуқуқлар жамиятнинг умум манфаати юзасидан чекланиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, давлат фуқароларнинг тенглигини таъминлашда ижтимоий адолат принципига амал қилиб, маълум категорияга мансуб фуқароларга имтиёзлар бериш ҳамда аҳолининг юқори даромадли қисмига юқори ставкали солиқ солиш ва ялпи ижтимоий даромадни адолатли қайта тақсимлаш орқали жамиятда ижтимоий мувозанатга эришади.

20-модда. Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт.

Шахс муайян жамиятда яшар экан, у ўша жамиятнинг қонун-қоидаларига буйсуниши, жамиятнинг бошқа аъзолари ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиши лозим. Шахснинг мутлақ эркин бўлиши хаёлий орзу холос, эркинлик категорияси нисбий тушунчадир, бир шахснинг эркинлик доираси иккинчи шахснинг эркинлик доираси бошланган жойда тугайди.

Жамиятда белгиланган мазмунли ва адолатли қонун-қоидаларга риоя қилган шахс эркиндир, унга нисбатан на жамиятнинг, на давлатнинг ва на фуқаронинг даъвоси бор. Жамиятдаги мавжуд тартиботларни тан олмайдиган, яшаш қоидаларини бузадиган одам эркин эмас, зеро у қилмишлари учун жавоб бериши керак.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексида (VII боб) фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши жиноятлар ва уларни содир этганлик учун жиноий жазо чоралари белгиланган. Масалан, 142-моддада фуқароларнинг турар жойи дахлсизлигини бузганлик учун, 143-моддада эса хат-ёзишмалар, телефонда сўзлашув, телеграф хабарлари ёки бошқа хабарларнинг сир сақланиш тартибини бузганлик учун, 144-моддада фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун, 145-моддада виждон эркинлигини бузганлик ва бошқа ҳаракатлар учун жиноий жавобгарлик ўрнатган.

Берилган имтиёзлар фуқароларни фарқлаш деб тушунилмаслиги учун, улар, юқорида таъкидланганидек, ижтимой адолат принципига мос келиши керак. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодексининг 6-моддаси 2-бандида таъкидланганидек, «Меҳнат соҳасида меҳнатнинг муайян турига хос бўлган талаблар ёки давлатнинг юқорироқ

ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган шахслар (аёллар, вояга етмаганлар, ногиронлар ва бошқалар) тўғрисида алоҳида ғамхўрлиги билан боғлиқ фарқлашлар камситиш деб ҳисобланмайди”.

Фуқароларнинг Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиз бўлиб, бу ҳуқуқ ва эркинликлар фақат суд қарори билангина чекланиши ёки фуқаро улардан маҳрум этилиши мумкин.

Айтиш жоизки, давлат ва фуқаронинг ўзаро масъуллиги – бу инсонларнинг демократия учун кураши ҳамда жаҳон демократик тараққиётининг узоқ давом этган эволюцияси маҳсулидир. Зотан, кишилик жамияти тарихи фақат фуқаронинг мажбуриятлари ҳамда жавобгарлигини тан оладиган давлат тузумларининг кўплаб ва турлича шаклларини ўз саҳифаларида муҳрлаган.

Конституциямизнинг энг муҳим хусусияти шундан иборатки, унда “Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ҳамда фуқаролар олдида масъулдирлар” дейилган, яъни фуқаролар манфаатининг устунлиги қонуний равишда мустаҳкамланган ва кафолатланган.

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Ҳуқуқдаги имтиёзларнинг юридик табиатини тавсифланг
2. Ҳуқуқдаги имтиёзларнинг ижтимоий моҳиятини очиб беринг
3. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 88-моддасига биноан, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатларига ва Сенати аъзоларига уларнинг депутатлик ёки сенаторлик фаолияти билан боғлиқ харажатлар белгиланган тартибда қопланади.

Қонунчилик палатаси депутатлари ҳамда Сенатда доимий асосда ишловчи Сенат аъзолари ўз ваколатлари даврида илмий ва педагогик фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа турдаги фаолият билан шуғулланишлари мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутати ва Сенати аъзоси дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланадилар. Улар тегишинча Қонунчилик палатаси ёки Сенатнинг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши, ушлаб турилиши, қамоққа олиниши ёки суд тартибида бериладиган маъмурий жазо чораларига тортилиши мумкин эмас”.*(XVIII боб Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрелдаги 470-II-сон*

Қонуни таҳririда - Олий Мажлис Ахборотномаси, 2003 й.,3-4-сон, 27-модда).

Ушбу модда мазмуни фуқаролар тенг ҳуқуқлиги ва ижтимоий адолат принципига мос келадими? Мос келса нимага асосланган ҳолда?

4. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодексининг"Аёлларга йиллик таътилларни бериш навбатини белгилашдаги имтиёзлар" деб номланган 231-моддасига кўра, "Ҳомиладор аёлларга ва бола туққан аёлларга йиллик таътиллар, уларнинг хоҳишига кўра, тегишлича ҳомиладорлик ва туғиш таътилидан олдин ёки ундан кейин ёхуд болани парваришлаш таътилидан кейин берилади.

Ўн тўрт ёшга тўлмаган битта ва ундан ортиқ болани (ўн олти ёшга тўлмаган ногирон болани) тарбиялаётган ёлғиз ота, ёлғиз онага (бева эркаклар, бева аёллар, никоҳдан ажрашганлар, ёлғиз оналарга) ва муддатли ҳарбий хизматни ўтаётган ҳарбий хизматчиларнинг хотинларига йиллик таътиллар, уларнинг хоҳишига кўра ёз вақтида ёки улар учун қулай бўлган бошқа вақтда берилади".

Ушбу моддада белгиланган имтиёзлар қайси ҳуқуқ тамойиллари асосида берилган?

1. Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг "Ота-оналик ҳуқуқининг чекланиши" деб номланган 83-моддасидаги чеклашлар ота-онанинг табиий ҳуқуқларини чеклаш эмасми? Ўз фикрингизни тегишли факт ва мисоллар билан асосланг.

10-МАВЗУ: ҲОЗИРГИ ЗАМОН ҲУҚУҚИНИНГ ГЛОБАЛ ВА МИЛЛИЙ МИҚЁСДА РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ[1]

Ҳуқуқ ривожининг замонавий тенденциялари ва. истиқболлари. Цивилитар ҳуқуқ – тенглик, эркинлик, хавфсизлик ва адолат ривожида янги босқич сифатида. Ҳуқуқий сиёсат ва унинг хусусиятлари.

Ўзбекистон ўз тараққиётининг ҳозирги босқичида демократик ривожланишнинг масъул ва мураккаб йўлидан ишонч билан бормоқда. Ваҳоланки, "Ҳозирги кунда жаҳон миқёсидаги улкан синов ва машаққатлар, оғир муаммоларга, глобал молиявий-иқтисодий инқирознинг ҳали-бери давом этаётгани, тайёр маҳсулотлар ва асосан хомашё ресурсларига бўлган талабнинг кескин

[1] Ушбу мавзуни тайёрлашда ю.ф.н., доцент Нурали Жавлиев ишларидан фойдаланилди.

пасайиб бораётганига қарамасдан, юртимизда иқтисодиётнинг изчил ва барқарор ўсиш суръатлари таъминланмоқда”[1].

Мамлакатимизда ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида амалга оширилаётган ислоҳотлар мазмун - моҳияти – пировард мақсад – ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантиришга қаратилганлигидир. Айни пайтда амалга оширилаётган ислоҳотларнинг самарасини таъминлашда сифатли ҳуқуқий база кўп жиҳатдан ижобий роль ўйнамоқда. Бинобарин, мустақиллик йилларида мамлакатимизнинг демократик ривожланиш йўналишларига мос ҳуқуқий тизим шакллантирилди.

Шу билан бир қаторда мураккаб ижтимоий ҳаёт, шиддатли ривожланаётган глобализация жараёнлари ва нобарқарор халқаро аҳвол шароитда ҳуқуқнинг ижтимоий тартибга солувчи сифатида роли тобора ошиши жараёни юз бермоқдаким, бу ҳолат албатта ҳуқуқ ривожига, унинг жамият, давлат ва инсонлар ҳаётида тутган ўрнига таъсир этмай қолмайди

Шу муносабат билан ҳозирги замон ҳуқуқи ривожи қандай тенденцияларга эга, деган савол туғилиши табиий.

Илмий манбаларда кўрсатилганидек, бугунги кунда ҳуқуқ ривожининг глобал миқёсдаги тенденциялари сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин:

➡ Глобаллашув жараёнлари ва ахборот коммуникация воситаларининг мисли кўрилмаган ривожи давлатлар ва халқлар узаро ҳамкорлик муносабатларини ривожланишига кучли туртки бўлмоқда. Ҳамкорлик муносабатлари ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олмоқда. Айниқса, ҳуқуқий ҳамкорлик ҳам янги мазмун кашф этиб, тобора ривожланиб бормоқда. Миллий ҳуқуқий тизимларнинг халқаро ҳуқуқ билан ўзаро муносабатларининг кучайиши, **халқаро ҳуқуқнинг устуворлиги** ҳуқуқ ривожининг муҳим тенденцияларидан бири ҳисобланади;

➡ Бутун дунё давлатларида, ҳатто анъанавий тарзда ҳуқуқ манбалари тизмида суд прецеденти юқори ўринга эга бўлган англо-саксон ҳуқуқий тизимларида ҳам ёзма шаклдаги, позитив ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларни тартибга солишда ва судда низоларни ҳал этишда **қонуннинг роли ортиб бормоқда**. Бунинг боиси маълум даражада позитив ҳуқуқнинг шаклан аниқлиги, умуммажбурийлиги, тизимлаштирилганлиги каби жиҳатлари билан тавсифланади.

1

Дарҳақиқат, қонун бугунги кунда ҳуқуқ манбаси сифатида мураккаб ижтимоий муносабатларни тартибга солишда самарали роль ўйнамоқда;

➡ Бугунги кунда демократик ривожланиш йўлидан кетаётган ҳар бир давлатнинг қанчалик демократик қадрият ва принципларга содиқлигини кўрсатувчи мезонлардан бири – инсон ҳуқуқлари ва уларнинг ҳимояланганлигидир, десак хато қилган бўлмаймиз. Шу боисдан ҳам ҳозирги замон ҳуқуқининг асосий вазифаларидан бири – инсон ҳуқуқ ва эркинликларини мустаҳкамлаш ва таъминлашдир. Шунга боғлиқ ҳолда ҳуқуқ ривожининг бугунги кундаги яна бир тенденцияси –**ҳуқуқда борган сари инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг мустаҳкамланиши** ва миллий қонунчиликда тобора халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принциплари сингиб бормоқда;

➡ XXI- аср шиддаткор, глобал тусдаги воқеа ва ҳодисаларга бой аср сифатида кўз олдимизда намоён бўлиши баробарида, ҳуқуқ олдига ҳам кўплаб мураккаб муаммоларни кўндаланг қўймоқда. Янги-янги ижтимоий муносабатларнинг пайдо бўлиши, кутилмаган муаммоларни вужудга келиши каби ҳолатлар ҳуқуқдан тегишлича мос ва хос тартибга солишни талаб қилади. Юқоридагиларга боғлиқ ҳолда ҳуқуқ ривожида **яна бир тенденция – ҳуқуқий тартибга солиш жараёнининг чуқурлашуви**ни кўрсатиб ўтиш керак. Дарҳақиқат, ҳуқуқ нормалари ижтимоий муносабатларни тобора аниқлаштирган, конкретлаштирган ҳолда тартибга солмоқда. Ҳуқуқий тартибга солишнинг қайси соҳасини мисол қилиб олмайлик, ушбу фикрнинг исботини топиш мумкин. Солиқ соҳасими, божхона соҳасими, ёхуд маъмурий муносабатлар борган сари янги-янги нормалар орқали батафсил тартибга солинмоқда.

➡ Олимлар ўринли таъкидлаганларидек, ҳуқуқ ривожининг замонавий тенденцияларидан бири – замонавий ҳуқуқий тизимларининг **манбалари мазмун-моҳиятида юз бераётган ўзгаришлардир.** Ушбу тенденция ўзида икки жиҳатни ифода этади: бир томондан, бутун дунё давлатлари ҳуқуқий тизими манбалари ичида қонун ролининг ошиб бориши ва англо-саксон ҳуқуқий оиласига мансуб давлатларда ҳам классик прецедентлар маълум даражада “шарҳлов прецедентлари” томонидан “сиқиб чиқарилмоқда”[1], иккинчи томондан эса, романо-герман ҳуқуқига

[1] Батафсил қаранг: Глобализация и развитие законодательства.Отв. ред. Ю.А.Тихомиров, А.С.Пиголкин.М.:2004.С.36-41.

мансуб мамлакатларда эса тобора суд қарорларининг, айниқса юқори судлар Пленуми қарорларининг роли ортиб бориши ҳолатини кузатиш мумкин. Иккинчи ҳолатда суд ўзи мустақил ҳал этадиган ҳолатлар (судебное усмотрение, (judicial discretion)) доирасининг кенгайишини кўрсатиш зарур. Шу муносабат билан олимлар ўртасида суд қарорлари ҳуқуқ манбаси ҳисобланадими ёки йўқми? –деган масала мунозарага сабаб бўлмоқда.

➡ Манбаларда кўрсатилганидек, ҳуқуқ ривожининг яна бир тенденцияси – бу миллий ҳуқуқий тизимда **иқтисодий ва социал соҳага оид нормаларнинг кўпайиши** ўз ифодасини топмоқда. Бугунги кунда, дарҳақиқат, ижтимоий ҳаёт жабҳалари ичида иқтисодиёт, бизнес ва ижтимоий соҳаларга оид нормаларнинг кўпайиши тенденцияси кузатилмоқда. Глобаллашув шароитида бу табиий жараён, чунки иқтисод ҳар бир давлатнинг ривожланиши, аҳолисининг турмуш фаровонлиги ортиши ва давлатнинг халқаро ҳамжамиятда ва жаҳон бозорида тутган ўрнига жиддий таъсир этувчи омил.

Бундан ташқари, илмий манбаларда ҳуқуқ ривожининг яна бошқа қатор тенденциялар, жумладан, конституциявий нормаларнинг тўғридан-тўғри ҳаракати, халқаро ҳуқуқ нормалари устунлиги, инсон ҳуқуқлари устуворлиги, қиёсий ҳуқуқнинг интенсификациялашуви, давлатлар, халқлар ўртасида ҳуқуқий алоқаларнинг ривожланиши, давлатлараро ва давлатлар устидан турувчи халқаро ташкилотлар ҳуқуқларининг ривожланиши, дунё давлатлари ҳуқуқининг унификациялашуви, ҳуқуқнинг глобаллашуви ва стандартлашуви кабилар илгари сурилади.

Шу тариқа ҳуқуқ ривожининг юқорида қайд этилган тенденциялари у ёки бу тарзда кўпчилик ҳуқуқий тизимларга мансубдир. Ўзбекистон ҳуқуқий тизими ҳам жаҳон ҳуқуқий харитасида ўзининг муносиб ўрнига эга эканлиги баробарида, замонавий тенденциялар таъсиридан холи бўла олмайди.

1. Цивилитар ҳуқуқ – тенглик, эркинлик, хавфсизлик ва адолат ривожида янги босқич сифатида

Ҳозирги замонда ҳуқуқ борган сари эркинлик, тенглик, адолат ва хавфсизликни таъминлашга қаратилган восита сифатида ўзини намоён этмоқда. Янги демократик жамият қураётган постсоциалистик давлатларда ҳуқуқ бутунлай янги маъно, мазмун ва моҳият касб

этмоқда. Ҳуқуқ аввалги тузумдагидан фарқ қилган ҳолда барчанинг **мулкга эга бўлиш ҳуқуқини** юридик жиҳатдан таъминламоқда. Бинобарин, фуқаролик жамиятининг муҳим шарт-шароитларидан бири –хусусий мулк, хусусий тадбиркорликни ривожланганлиги ва ўрта синфнинг шаклланганлигидир.

Фуқаровий мулкка эгалик – бу оддий расмий ҳуқуқ бўлмасдан, индивиднинг ишлаб чиқариш воситалари бўлган ҳуқуқга эга бўлиш ёки бўлмаслик ҳуқуқ лаёқати бўлмай, балки, у аниқ мулкка нисбатан аниқ эга бўлинган ва бегоналаштирилмайдиган ҳуқуқдир. Шу тариқа цивилитар ҳуқуқ – бу янги ҳуқуқий тузилмадир. Бу ҳуқуқ ҳар кимнинг ҳамма учун умумий бўлган минимум мулкка эгалик ҳуқуқини мустаҳкамлайди.

Бугунги кунда ҳуқуқ жамиятни эркинлаштириш воситаси сифатида ўзини намоён этмоқда. Бинобарин, жамиятимизнинг турли жабҳаларини эркинлаштириш бугунги кунда ўта муҳим масала бўлиб қолмоқда. Биринчи Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек – “...эркинлаштириш дегани – бу қўл-оёғимизни кишан каби боғлаб турган ҳар қандай тўсиқлардан бутунлай халос бўлиш дегани. Аслида иқтисодиётга нисбатан ишлатилган бу сўз бугунги кунда суд-ҳуқуқ масаласи бўладими, давлат ва жамият қурилиши ёки фуқаролик идораларини шакллантириш бўладими, оммавий ахборот воситалари ёки инсон ҳуқуқлари бўладими, жамиятимизнинг барча соҳасига даҳлдор бўлган ғоят муҳим масалага айланмоқда”[1]. Иқтисодиётни ва суд-ҳуқуқ соҳасини эркинлаштириш ҳамда инсоннинг индивидуал эркинлигини таъминлаб беришда ҳуқуқ устунлиги концепцияси муҳим аҳамият касб этади.

Аввало, “ҳуқуқ устунлиги” атамасига аниқлик киритсак. Ушбу атама инглиз тилида “rule of law”, рус тилида эса “верховенство права”,“правление права”[2] деб ишлатилади. Мазкур атамаларни ўзбек тилига “ҳуқуқ бошқаруви”, “ҳуқуқ ҳукмронлиги” ёки “ҳуқуқ устунлиги” деб таржима қилиш мумкин.

Миллий юридик адабиётларда “ҳуқуқ устунлиги” атамаси ҳозирча кам учраса-да, унинг ғояларини “қонун устуворлиги”, “ҳуқуқий қонун устунлиги”, “қонунийлик”, “ҳуқуқий қонунийлик”

[1] Каримов И.А. Янги ҳаётни эскича қараш ва ёндашувлар билан қуриб бўлмайди. Халқ сўзи. 2005 йил 17 февраль. 2-бет.
[2] Қаранг: Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. “Норма”. М., 2001. С. 485.

каби атамалар билан ифодаланганлигини кўриш мумкин. Хусусан, профессор З. Исломов ўзининг “Конституция ва қонун устуворлиги қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботнинг зарур шарти” номли монографиясида қонунийлик ҳуқуқий қонунийлик кўринишида майдонга чиқади деб таъкидлаб ўтган[1]. Бошқа ҳуқуқшунос олим Х. Одилқориевнинг “...ҳозирги куннинг долзарб вазифаси ҳуқуқий қонуннинг илмий концепциясини ишлаб чиқиш, қонуннинг умумий илмий-назарий макети (модели)ни вужудга келтиришдан иборат”[2] деб ҳисоблайди.

Таъкидлаш жоизки, ҳуқуқ устунлиги концептуал жиҳатдан XIX-XX асрларда либерал йўналиш вакиллари (А.В.Дайси, Ф.Хайек ва бошқалар) томонидан ишлаб чиқилган. В. Дайси ҳуқуқ устунлигининг классик концепциясини яратган биринчи олим ҳисобланади.

Ҳуқуқ устунлиги категорияси ҳокимиятнинг ҳуқуққа боғлиқлигини, унинг фаолияти ҳуқуқ билан белгиланиб-чекланиб қўйилишини, фуқароларнинг фақат ҳуқуққа бўйсуниши ва унга амал қилмаган ҳолда эса тегишли жавобгарлик вужудга келишини назарда тутади. Жамиятда ҳар бир шахс, шунингдек, барча мансабдор шахслар бошқалар каби ҳуқуқ олдида тенгдирлар. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов айтиб ўтганларидек, қонун олдида президент ҳам, оддий фуқаро ҳам бирдек тенг.

В.Дайсидан ташқари Ф.Хайек ҳам ҳуқуқ устунлиги масаласини тадқиқ этган. Хайек ўзининг “Эркинлик конституцияси”да ҳуқуқ устунлигига қуйидагича таъриф беради: “Ҳуқуқ устунлиги – бу ҳуқуқ қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги доктринадир, у алоҳида қонунлар эга бўлиши керак бўлган хусусиятларга тегишлидир... Бу ҳуқуқ нормалари эмас, балки ҳуқуқ қандай бўлиши кераклигига тегишли бўлган нормалардир”[3]. В.Дайси учун ҳуқуқ устунлиги шунчаки конституциявий ҳуқуқнинг битта принципларидан бири бўлса, Ф.Хайек учун у “метаюридик доктрина ёки сиёсий идеалдир”[4]. Давлат ҳокимиятини чеклаб турувчи ҳуқуқ устунлигининг принциплари Ф.Хайек учун яхши қонуннинг хусусиятларини ўзида акс эттиради[5].

---

[1] Қаранг: Исломов З.М. Конституция ва қонун устунлиги қонунийлик ва ҳуқуқ тартиботнинг зарур шарти. Т., 35-бет.
[2] Қаранг: Одилқориев Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. Т., Шарқ, 2002. 276-бет.
[3] Hayek F. A. The Constitution of Liberty. P. 205—206.
[4] Ўша жойда. P. 206.
[5] Hayek F. A. The Political Ideal of the Rule of Law. Cairo, 1955. P. 25—26.

Албатта В.Дайси ҳамда Ф.Хайек томонидан ишлаб чиқилган ҳуқуқ устунлиги таълимотлари бугунги кунда кўпчилик Европа ва Америка олимларининг ҳуқуқ устунлиги ҳақидаги концепцияларига ўз таъсирини ўтказмай қолмаган.

"Ҳуқуқ устунлиги принципи – бу шунчаки расмий қонунийлик эмас, балки адолатлилик, шахс қадр-қимматининг устунлигини тан олишдир"[1].

Шу ўринда муҳим бир масалага тўхтаб ўтиш лозим. Бу ҳуқуқ устунлиги ва терроризм масаласидир. Ҳуқуқ устунлиги ҳокимиятнинг чекланиб қўйилишини талаб этсада, бугунги кунда жаҳонда бўлаётган воқеалар айрим истисноларга йўл қўйиб беришни талаб этмоқда. Хусусан, 2001 йил 11 сентябрда АҚШда бўлган фожеали воқеалар жамият ва индивиднинг давлат ҳимоясига қаттиқ муҳтожлигини яққол исботлади. Янги таҳдидларнинг ўсиши ва вужудга келиши шароитида кескин чоралардан қочиш ҳамда бир тарафдан терроризмни тугатиш чораларидан бири сифатида назорат, бошқа тарафдан турли ижтимоий гуруҳлар манфаатларини инобатга олиш имконини берувчи демократизация жараёнлари ўртасида нозик чегарани топа олиш зарур[2]. Шу сабабли, ҳуқуқ устунлиги ҳозирги жамият муаммолари билан мувофиқлаштирилиши зарур деб ўйлаймиз.

Мамлакатимизда хусусий тадбиркорликни ривожлантириш борасида қабул қилинаётган қонунчилик ҳужжатлари ва амалга оширилаётган чора-тадбирлар ҳар бир шахснинг мулкдор бўлишига шарт-шароит яратиб бермоқда. Бинобарин, давлат раҳбари И.А.Каримов таъкидлаганларидек, "Бу борада гап, аввало, ҳар томонлама пухта ўйланган, узоқни кўзлайдиган кенг кўламли Дастурни ҳаётга жорий этиш ҳақида бормоқда. Ушбу Дастур моҳият эътибори билан чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, **кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш**, энг муҳими, Конституциямизда кўзда тутилганидек, **хусусий мулкнинг қонуний, меъёрий-ҳуқуқий ва амалий жиҳатдан устувор ролини таъминлаш,** Ўзбекистон иқтисодиётида

[1] Conference on Security and Cooperation in Europe. Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension. June 29. 1990. A. 2, 5.3, 5.6, 5.10, 5.12, 5.14, 5.19.

[2] Қаранг: Очилов Б.Б, Якубов И.Х. Проблема борьбы против терроризма в демократическом обществе (на примере Узбекистана). Халқаро муносабатлар. №2. 2004. 32-бет.;

давлат иштирокини босқичма-босқич камайтиришга қаратилгани сизларга яхши маълум, албатта”[1].

Бу ҳолат эса Ўзбекистон ҳуқуқининг жаҳон ҳуқуқий ривожланиш силсиласида ўзининг муносиб ўрнини эгаллашга интилаётганлигидан далолатдир.

Ҳуқуқий сиёсат ва унинг хусусиятлари

Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида ҳуқуқий сиёсат алоҳида долзарблик касб этмоқда. Бу ҳолат жамият ҳаётида ҳуқуқнинг роли тобора ортиб бориши, аҳоли ҳуқуқий онгининг ўсиб бориши, инсон ҳуқуқларининг таъминланиши даражаси билан тавсифланади. Ҳақиқатан, бугунги кунда фуқаролар нисбатан ўз ҳақ-ҳуқуқларини яхши билиши ва улардан фойдаланиши кенгаяётганлиги бундан далолат бериб турибди.

Ҳуқуқий сиёсат – бу тегишли давлат органларининг самарали ҳуқуқий тартибга солиш механизмини яратиш, қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш ва аҳолининг ҳуқуқий маданиятини юксалтиришга қаратилган илмий асосланган, тизимли фаолиятидир.

Ҳуқуқий сиёсат – бу юридик соҳадаги қадриятлар ва устуворликлар тизими бўлиб, у конституциявий принциплар ҳамда халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган нормаларига асосланади.

Ҳуқуқий сиёсатнинг ифодаси бўлиб ҳуқуқий актлар ҳисобланади ва улар инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилади. Шу тариқа, ҳуқуқий сиёсат жамият ва давлатнининг ҳуқуқий ривожланишини йўналтиради.

Ҳуқуқий сиёсат ҳар бир давлатнинг мазмун-моҳиятидан келиб чиққан ҳолда шаклланадиган асосий сиёсий-ҳуқуқий ғоялар ва тамойиллар, юридик фаолият субъектларининг изчил фаолияти асосида жамият ҳаётини ҳуқуқий ташкил этилишидир. Шу нуқтаи-назардан, мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислоҳотларнинг ҳуқуқий асосларини янада мустаҳкамлаш шароитида

[1] Каримов И.А. Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислоҳотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир // Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. www.uza.uz

илмий асосланган ва самарали ҳуқуқий сиёсатга эҳтиёж катталиги табиий ҳолдир.

Таъкидлаш жоизки, ҳуқуқий сиёсатни шакллантириш ва уни амалга оширишда юридик фан ва амалиётнинг ўрни ва роли катта. Гарчи, ҳуқуқий сиёсатни шакллантиришда сиёсий-ҳуқуқий ҳаётнинг барча субъектлари у ёки бу даражада иштирок этса-да, ҳуқуқ ижокорлик ва ҳуқуқни қўллаш фаолияти субъектларининг иштироки алоҳида аҳамият касб этади. Ваҳоланки, айнан ушбу органлар ҳуқуқий сиёсатнинг асосий йўналишларини шакллантиради ва амалга оширади.

Айтиш керакки, ҳуқуқий сиёсатни шакллантиришда даставвал ҳуқуқий тартибга солиниши зарур бўлган ижтимоий муносабатлар туркуми аниқлаб олинади, ҳуқуқ иждкорлик фаолияти режалаштирилади, ҳуқуқни қўлловчи органлар олдида турган вазифалар белгилаб олинади, ҳуқуқий тартибга солишга тўсиқ бўлувчи ҳолалар бартараф этилади.

Ҳуқуқий сиёсат олдида жуда муҳим вазифалар кўндаланг туради:

-давлат, жамият ва ҳуқуқ ўртасидаги муносабатларнинг энг мақбул шаклини излаш;

-ҳуқуқий тартибга солишнинг доираси, чегараси ва мақсадини бугунги кун воқеликлари ва эҳтиёжлари асосида янада аниқлаштириш:

-ҳуқуқ ижодкорлик жараёнини прогнозлаштириш ва режалаштириш;

- қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва индивидуал юридик ҳужжатларининг сифатини ошириш;

-ҳуқуқни қўллаш фаолиятида компетентликни ошириш;

-қонунийлик, ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш;

-жамиятнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш ва шу кабилар.

Илмий мабаларда таъкидланганидек, ҳуқуқий сиёсатнинг амалга ошириш шакллари (йўналишлари) мавжуд. Одатда куйидаги шакллар ажратилади:

-ҳуқуқ ижодкорлик;

-ҳуқуқни қўллаш;

-ҳуқуқни шархлаш;

-доктринал;

-ҳуқуқий таълим.

Ҳуқуқ ижодкорлик шакли асосан норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва шартномаларни қабул қилиш, ўзгартириш ва бекор қилишда ифодаланади.

Таъкидлаш керакки, ҳуқуқий сиёсат шакллари орасида ҳуқуқ ижодкорлик сиёсати алоҳида ўрин тутади.**Ҳуқуқ ижодкорлик сиёсати бу давлат органларининг илмий асосланган, узвий ва тизимли фаолияти бўлиб, ҳуқуқ ижодкорликнинг стратегия ва тактикасини белгилаш ва самарали ҳуқуқ ижодкорлик фаолияти учун зарур шарт-шароитларни яратишга қаратилган.**

Маълумки, ҳуқуқ ижодкорликнинг мазмун-моҳияти, йўналишлари ҳуқуқий сиёсат орқали белгиланади. Айни пайтда қабул қилинган юридик ҳужжатлар, нормалар мазмунидан ҳуқуқий тартибга солиш стратегиясининг мақбуллиги, ривожланиш эҳтиёжларига мослиги кўринади. Шу билан бирга, ҳуқуқ ижодкорликнинг камчиликлари, жумладан, идоравий норма ижодкорларнинг ваколат доирасидан чиқиб, ҳужжатлар қабул қилиши, миллий қонунчилик нормаларининг халқаро ҳуқуқ нормаларига мос эмаслиги, давлат органлари ўртасида компетенцияларнинг аниқ-тиниқ белгиланмаганлиги, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ўзаро иерархик мутаносиблигига ва юридик техника қоидаларини менсимаслик кабилар. Ушбу камчиликларнинг тўла-тўкис бартараф этилиши охир- оқибатда ҳуқуқий сиёсатнинг тўла амалга ошишига шарт-шароит яратиб беради.

Ҳуқуқни қўллаш соҳасидаги сиёсати эса бевосита ҳуқуқни қўллаш ҳужжатларида, индивидуал юридик ҳужжатларда ўз ифодасини топади. Ҳуқуқни қўллаш сиёсати бу ҳуқуқий сиёсатнинг муҳим бир кўриниши бўлиб, у махсус сиёсий –ҳуқуқий воситалар ёрдамида ҳуқуқни амалга ошириш соҳасидаги бошқарув фаолияти сифатида тавсифланади.

Ҳуқуқни қўллаш сиёсати субъектлари бўлиб давлат-ҳуқуқий ваколатларга эга бўлган давлат органлари ва мансабдор шахслари ҳисобланиб, улар бевосита ҳуқуқ нормалари қўлланилишини амалга оширадилар.

Ҳуқуқни қўллаш сиёсати бевосита ҳуқуқ нормаларнинг ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши жараёнига таъсир кўрсатиб, у ҳуқуқни қўллаш амалиёти билан ҳуқуқ ижодкорлик жараёни ўртасидаги боғловчи бўғин вазифасини ўтайди.

Ҳуқуқни шарҳлаш соҳасидаги сиёсати эса асосан ҳуқуқни шарҳлаш ҳужжатларида акс этади. Ҳуқуқни шарҳлаш бўйича сиёсат бу – тегишли давлат ва нодавлат органларининг амалдаги ҳуқуқ нормаларини шарҳлашнинг стратегия ва тактикасини аниқлашга ва ушбу жараён учун тегишли шарт-шароитлар яратишга қаратилган тизимли, мунтазам ва илмий асосланган фаолиятидир.

Доктринал шакл – ҳуқуқий сиёсатнинг устувор кўринишидан бўлиб, у эса норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларида, юридик ҳолатларни илмий олдиндан кўра билишда ўз ифодасини топади, бу шаклда юридик фаннинг ўрни катта. Зеро, юридик фан томонидан ҳуқуқий мафкура асослари, унинг мақсади, функциялари, тамойиллари, мазмун-моҳияти ишлаб чиқилади, янги ҳуқуқ тармоқлари, институтлари ва ҳуқуқ нормалари, янги ҳуқуқий воситалар шакллантирилади. Ушбу шакл асосий тусга эга бўлиб, у ҳуқуқ ижодкорлик ва ҳуқуқни қўллаш шаклларига ҳам замин ҳисобланади. Бинобарин илмийлик, илмий асосланганлик – ҳуқуқий сиёсатнинг ҳаққонийлигини, реаллигини таъминлайди.

Ҳуқуқий таълим шакли мамлакатимиз ривожи эҳтиёжларига мос келадиган янги авлод юристларини тайёрлашда ўз ифодасини топади.

Ҳуқуқий таълим бу – замон талабларига тўла жавоб берадиган ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлашга қаратилган назарий, ҳуқуқий, ташкилий-моддий ва ўқув-услубий чора-тадбирлар тизимидир.

Мамлакатимизда олий ҳуқуқий таълимни янада ривожлантиришга, юридик кадрларни тайёрлашни янада такомиллаштиришга давлатимиз устувор аҳамият бериб қолмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 28 июндаги ПҚ–1990-сонли “Юридик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори мамлакатимизда ўтказилаётган демократик давлат-ҳуқуқий ислоҳотлар, фуқаролик жамиятини шакллантириш ва замонавий халқаро стандартларнинг юксак талабларига жавоб берадиган юқори малакали юридик кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштиришда муҳим ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади. Шу нуқтаи-назардан олганда қайд этилган қарорнинг ижро этилиши, унинг юридик таълим ва юксак малакали юридик кадрларни тайёрлашга реал таъсири масаласи ҳам ўзининг илмий таҳлилини кутмоқда. Шу муносабат билан мамлакатда юридик таълимни янада ривожлантириш юзасидан тегишли концепцияларни ва ҳуқуқий

тарбияни олиб боришнинг замонавий шакл ва усулларини ишлаб чиқиш ва бу борада аниқ қонунчилик таклифларини шакллантириш долзарб илмий вазифалардандир.

Шу ўринда ҳар қандай фаолият каби ҳуқуқий сиёсат ҳам муайян принципларга асосланади. Бундай принциплар сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин:

-ҳуқуқий ривожланишнинг асосий йўналишларини аниқ белгилаш;

-ҳуқуқий ривожланишни прогнозлаштириш;

- мақсадга аниқ йўналтирилганлик ва мақбул юридик воситаларни танлаш;

- ҳуқуқий сиёсатни амалга ошириш шаклларидан мажмуавий ва ўзаро боғлиқликда фойдаланиш;

-жамият ҳаётининг ҳуқуқий асосларини янада мустаҳкамлаш;

-фуқаролар ҳуқуқий ҳаёти даражаси ва сифатини ошириш кабилар.

Ҳозирги замонда ҳуқуқий тараққиёт истиқболлари

Ҳуқуқ пайдо бўлганидан бери унинг мазмун ва моҳиятида чуқур ўзгаришлар содир бўлиши баробарида, унинг ижтимоий муносабатларни тартибга солиш функцияси – асосий, моҳиятий жиҳати бўлиб қолмоқда. Ҳуқуқ бугунги кунда фуқаролар тенглиги, эркинлиги, ижтимоий адолат ва шахс ҳамда унинг мулки хавфсизлигини ҳимоя этувчи юридик восита сифатида жамият ҳаётида катта ўрин тутади, муносиб нуфузга эга.

Глобаллашув жараёнлари, юксак технологиялар, айниқса, ахборот технологияларининг мисли кўрилмаган ривожи, Интернетнинг жамият ҳаётида тутган ўрнининг тез суръатлар билан ўсиши ҳуқуқга ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Шу муносабат билан ҳуқуқнинг бундан кейинги ривожи қандай кечади?- деган савол туғилиши табиий.

Маълумки, собиқ тоталитар тузум туфайли, мамлакатимизда кўп вақт мобайнида ҳукмрон бўлиб келган ҳуқуқни тушунишнинг этатик концепцияси ҳуқуқнинг ижтимоий жиҳатидан кўра унинг

мажбурийлик хусусиятига кўпроқ эътибор қаратиши билан тавсифланарди.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгач, давлат эмас, балки инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари энг олий қадрият деб эътироф этилди. Президентимиз И.А.Каримов таъбири билан айтганда, “Инсон ва давлат ўртасидаги муносабатларда инсон манфаатлари устувор бўлиши керак. Давлат ва давлат ҳокимиятининг барча тармоқлари ўз манфаатини инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва қўриқлашишига сафарбар қилгандагина ўз вазифасини тўғри адо этган ҳисобланади”[1].

Зотан ҳуқуқ фақатгина инсонга дахлдор ва хос бўлган ижтимоий воқелик бўлиб, унинг асосий вазифаси инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари, ор-номуси, шаъни, қадр-қиммати, обрў-эътибори, дахлсизлиги, хавфсизлигини таъминлашдан иборатдир. Шу маънода, инсон, унинг манфаатлари, маънавияти, қадр-қиммати, ҳуқуқ ва эркинликлари – юридик фан ва юридик амалиётнинг, қолаверса, ҳуқуқни тушунишнинг бошланғич нуқтаси ҳисобланади.

Ҳуқуқ назарияси бўйича таниқли олим С.С.Алексеев таъкидлаганидек, бугунги кунда ҳуқуқ фуқаролик жамияти билан узвий боғликликдир, бинобарин, бундай жамият марказида инсоннинг олий қадр – қиммати ва ажралмас ҳуқуқлари туради. Шу боисдан ҳам айнан фуқаролик жамиятида ҳуқуқ ўзининг беқиёс ижтимоий имкониятларини тўлиқлигича очади"[2].

С.С Алексеев замонавий ҳуқуқнинг бундай функциялари учта деб ҳисоблайди:

1. Ҳуқуқ инсон эркинлигини энг муқобил идрокли шаклларда ташувчиси ва кафолати бўлишга қодир ва қаратилгандир. Ҳуқуқдан бошқа максимум даражада ҳар бир инсоннинг жамият ҳаётида индивидуал эркинлиги реаллигини ифодалайдиган, мустаҳкамлайдиган, кафолатлайдиган ва шу билан маданиятнинг юқори талабларига мос равишда таъминлаб берадиган тартибга солиш институти мавжуд эмас. Ижтимоий тартибга солишни на аҳлоқ, на жамоа нормалари, на урф-одатлар ва на анъаналар, ҳеч қандай бошқа усул билан амалга ошириб бўлмайди. Уларнинг бунга кучи етмайди, бу уларнинг вазифаси эмас.

2. Инсоннинг эркинлиги шартлари ва чегараларини аниқлаб, ундан “ёмонлик ёки бахтсизликни" – турли кўринишлардаги жиноят-

---

[1] Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. −Тошкент: Ўзбекистон, 1996. −Б. 17.

[2] Алексеев С.С. Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность. М., 2001. С. 127.

ларни, ноқонуний қилмишларни ажратиш. Гап нафақат ҳуқуқда ўзбошимчаликка, зўрликка қаршилик кўрсатишга яширин кучнинг мавжудлигида, балки шу билан бирга юридик инструментарий давлатнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларини профилактик ва жазовий фаолияти учун керакли маданий шароитларни яратади, инсон ҳуқуқларини максимал даражада ҳисобга олган ҳолда, лекин ёмонлик ва бахтсизликка асоси бўлмаган шакл (ҳуқуқ шакл сифатида) маъносида ушбу фаолиятни расмийлаштиради;

3. Ҳуқуқ "ялпи эркинликни" ишбилармонлик фаолиятига, ижодиётга, яратувчанлик ишига ўтказишга қодир ва бу ҳуқуқнинг фақат ўзига хос жиҳати бўлиб ҳисобланади. Ўз-ўзидан эгалик, шартнома ҳуқуқи, етказилган зарарни қоплаш, компенсация ҳуқуқий институтлари ва бошқа кўпчилик ҳолатлар у ёки бу муносабатларни мос юридик тузилмаларга расмийлаштириш ва амалга оширишга кишиларни жалб қилиб, ижобий натижага эришиш бўйича юриш-туришнинг энг муқобил варианти бўлиб ҳисобланган яратувчанлик фаолиятини ижтимоий тузилмаларга тадбиқ этади[1].

Демак, ҳуқуқнинг ижтимоий қиймати бўйича хулоса қиладиган бўлсак, И.А.Ильин таъкидлагандек, ҳуқуқ шундай ижтимоий тартибга солувчи воситаки, бунда у "одамларнинг биргаликда тинч яшашга имкон яратишга[2]" қодирдир, яъни нисбатан рационал ва самарали йўл билан ижтимоий бирдамликни таъминлаб бера олади, шунингдек, ижтимоий ҳаракатларни ялпи фаровонлик учун сафарбар қилади. Ҳуқуқнинг ушбу сифати ўз моҳиятига кўра қиймат-мақсадга – ижтимоий бирдамликка нисбатан қиймат-восита бўлиб ҳисобланишига қарамасдан унга нисбий қийматлар иерархиясида жуда юқори ўринни таъминлаб беради.

Учинчи минг йиллик ҳуқуқини, С.С.Алексеевнинг таъбирича, **маданийлашган ҳалқлар ҳуқуқи** деб аташ мумкин. Аммо, бу фикр ўтган асрнинг биринчи ярмида немис ҳуқуқшуноси Эрнест Рабель-нинг асарларида ўз аксини топган эди: "Қуёш нурлари остида турли рангларда товланадиган ва шамол эсишидан ҳилпирайдиган тирик организмлар, маданийлашган ҳалқлар ҳуқуқлари биргаликда яхлит бутунликни ташкил қилади"[3]. "Маданийлашган ҳалқлар ҳуқуқини" бундай тушунишда фикримизча, учта ҳолат аҳамиятли ҳисобланади.

*Инсон ҳуқуқларининг асосларига мос равишда ҳуқуқий

[1] Ўша жойда. С. 127-128.
[2] Ильин И.А. Собрание сочинений. Т. 4. М., 1999. С. 81.
[3] Қаранг: Алексеев С.С. Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность. М., 2001. С. 141-142.

тизимни қайта қуриш яққол намоён бўлди;

*Ҳуқуқнинг жамиятда тартибга солувчи восита сифатидаги марказий ўрни;

*Ривожланган демократик давлатларнинг ҳуқуқий тизимларида энг муқобил юридик воситаларнинг, мукаммал ҳуқуқий тузилмаларнинг бир жойда тўпланиши, шу қаторда “соф” ҳуқуқий шаклларнинг инсон ҳуқуқлари маданияти билан бирлашиши – натижада ҳуқуқий конвергенция жараёни деб белгиланиши мумкин бўлган воқелик замонавий ҳуқуқни тавсифлайди[1].

Демак, ҳуқуқий тизимларнинг ривожланиши турли суръатларда ва шакл-шамойилда бўлса-да, лекин бир йўналишда кетмоқда.

Шу ўринда, юқорида ҳам қайд этилганидек, ҳуқуқнинг моҳияти аввало, унинг инсон манфаатларини ифодалашида намоён бўлади. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатларининг ҳуқуқда ифодаланиши ҳуқуқнинг энг муҳим жиҳати ҳисобланади. Ҳуқуқнинг тушунчаси ва моҳиятини аниқлашда биринчи навбатда ҳуқуқнинг айнан мана шу қирраси инобатга олиниши лозим[2].

Ҳуқуқ назарияси бўйича мутахассис Н.Жавлиевнинг фикрича , ҳозирги замон ўзбек ҳуқуқшунослик фанининг энг долзарб масалаларидан бири – бу инсон ўлчовидаги ҳуқуқни тушуниш концепциясини ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Хулоса ўрнида таъкидлаш керакки, миллий ҳуқуқ бугунги мураккаб шароитларда янгидан-янги пайдо бўлаётган турли-туман ижтимоий муносабатларни ўз вақтида ва тегишли шакл ва воситалар орқали тартибга солиш йўли билан жамиятда барқарорлик, ижтимоий аҳиллик ва ривожланишни таъминлашга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшмоқда.

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Цивилитар ҳуқуқ нима? Унинг ўзигача бўлган ҳуқуқдан фарқи нимада?

2. Цивилитар ҳуқуқ ва цивилизация ўртасидаги ўзаро нисбатни кўрсатинг.

---

[1] Жавлиев Н.Б. Ҳуқуқ тушунчаси ва унинг ижтимоий қиймати / Масъул муҳаррир: З.М.Исломов. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2005. – 48 б.

[2] Н.Б.Жавлиев. Ҳозирги замон ҳуқуқни тушуниш муаммолари / Масъул муҳаррир: З.М.Исломов. – Тошкент: ТДЮИ, 2008. -117 б.

3. Фуқаровий мулкка эгалик –бу оддий расмий ҳуқуқ бўлмасдан, индивиднинг ишлаб чиқариш воситалари бўлган ҳуқуқга эга бўлиш ёки бўлмаслик ҳуқуқ лаёқати бўлмай, балки, у аниқ мулкка нисбатан аниқ эга бўлинган ва бегоналаштирилмайдиган ҳуқуқдир. Шу тариқа цивилитар ҳуқуқ – бу янги ҳуқуқий тузилмадир. Бу ҳуқуқ ҳар кимнинг ҳамма учун умумий бўлган минимум **мулкка эгалик** ҳуқуқини мустаҳкамлайди.

Юқоридагиларга ва амалдаги қонунчиликка асосланган ҳолда Ўзбекистон ҳуқуқининг цивилитар моҳиятини ёритинг.

4. Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотининг 1990 йил 29 июнда Копенгаген йиғилишида қабул қилган ҳужжатида ҳуқуқ устунлиги принципига қуйидаги талаблар қўйилган:

– ҳукумат конституция ва мамлакат қонунларига риоя қилиши зарур;

– қуролли кучлар фуқаролик ҳокимият органларига ҳисобдордирлар;

– қонунчилик актлари муҳокама қилинади ва ошкора қабул қилинади;

– маъмурий қарорлар оммавий ахборот воситалари орқали оммага эълон қилиниши лозим, акс ҳолда, улар юридик кучга эга бўлмайди;

– маъмурий қарорлар устидан шикоят қилиш имконини берувчи самарали воситаларнинг мавжудлиги;

– агар муайян ахборот оқибати шахсга таъсир қиладиган бўлса, бу ҳақда унга маълум қилиш;

– мустақил суд ҳокимияти ва ҳуқуқшуносларнинг мустақиллиги.

Ушбу ҳужжат талабларининг Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётганлигини ҳуқуқий асослар билан кўрсатиб беринг.

5. ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР:

1.Раҳбарий адабиётлар:

7. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.

9. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.

11. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.

13. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 394 б.

15. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.

17. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.

19. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. Т. 7. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – 413 б.

21. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – 525 б.

23. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – 439 б.

25. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 432 б.

27. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003. – 320 б.

29. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. – Тошкент: Ўзбекистон, 2004. – 400 б.

31. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005. – 448 б.

33. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Т. 14. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006. –280 б.

35. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислоҳотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. –320 б.

37. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. –368 б.

39. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. –48 б.

41. Каримов И.А. Асосий мақсадимиз – юртимизда эркин ва обод, фаровон ҳаёт барпо этиш йўлини қатъият билан давом эттиришдир. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. –48 б.

43. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: “Маънавият”, 2008. –174 б.

45. Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. Т.17. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. -280 б.

47. Каримов И.А. Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. Т.18.–Тошкент: Ўзбекистон, 2010. –280 б.

49. Каримов И.А. Демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т.19. –Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 360 б.

51. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 440 б.

53. Президент И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисдаги маърузаси // Халқ сўзи, 2015 йил 24 январь, №16 (6199).

55. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Тошкент: O`zbekiston, 2015. – 304 б.

57. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – жамиятимизни ислоҳ этиш ва демократлаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш жараёнларини янги босқичга кўтаришдан иборат // Халқ сўзи, 2015, 6-декабрь. №236 (6419).

59. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислоҳотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир // Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мамажлисидаги маърузаси. www.uza.uz.

61. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлашга, хусусий мулкни ҳар томонлама ҳимоя қилишга ва ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилашга доир

қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони. (2016 йил 5 октябрь).

62. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қил, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони (2016 йил 22 октябрь).

63. Ўзбекистон Республикасини 2016 йилнинг тўққиз ойида ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари тўғрисида. Халқ сўзи. 2016 йил, 21 октябрь.

Халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар:

1. Всеобщая декларация прав человека (принята на третьей сессии Генеральной Ассамблеи ООН резолюцией 217 А (III) от 10 декабря 1948 г.)

2. Международный пакт о гражданских и политических правах (Нью-Йорк, 19 декабря 1966 г.)

3. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (Нью-Йорк, 19 декабря 1966 г.)

4. Конвенция о защите прав человека и основных свобод ETS N 005 (Рим, 4 ноября 1950 г.) (с изм. и доп. от 21 сентября 1970 г., 20 декабря 1971 г., 1 января 1990 г., 6 ноября 1990 г., 11 мая 1994 г.)

5. Европейская Социальная Хартия ETS N 163 (пересмотренная) (Страсбург, 3 мая 1996 г.)

6. Европейская Конвенция о выдаче ETS N 024 (Париж, 13 декабря 1957 г.)

7. Европейская Конвенция по предупреждению пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания ETS N 126 (Страсбург, 26 ноября 1987 г.)

8. Европейская Конвенция о взаимной правовой помощи по уголовным делам ETS N 030 (Страсбург, 20 апреля 1959 г.)

9. Европейская конвенция о пресечении терроризма ETS N 090 (Страсбург, 27 января 1977 г.)

10. Европейская хартия местного самоуправления ETS N 122 (Страсбург, 15 октября 1985 г.)

11. Рамочная Конвенция о защите национальных меньшинств ETS N 157 (Страсбург, 1 февраля 1995 г.)

12. Конвенция Содружества Независимых Государств о правах и основных свободах человека (Минск, 26 мая 1995 г.)

13. Хартия социальных прав и гарантий граждан независимых государств (утв. Межпарламентской Ассамблеей государств-участников Содружества Независимых Государств 29 октября 1994 г.)

14. Конвенция о правах ребенка (Нью-Йорк, 20 ноября 1989 г.)

15. Конвенция о политических правах женщин (Нью-Йорк, 31 марта 1953 г.)

16. Конвенция о статусе беженцев (Женева, 28 июля 1951 г.)

17. Конвенция о статусе апатридов (Нью-Йорк, 28 сентября 1954 г.)

18. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него (Нью-Йорк, 9 декабря 1948 г.)

19. Конвенция о гражданстве замужней женщины (Нью-Йорк, 20 февраля 1957 г.)

20. Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (Нью-Йорк, 18 декабря 1979 г.)

21. Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания (Нью-Йорк, 10 декабря 1984 г.)

22. Международная Конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации (Нью-Йорк, 7 марта 1966 г.)

23. Международная Конвенция "О пресечении преступления апартеида и наказания за него" от 30 ноября 1973 г.

24. Международная конвенция о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей (принята резолюцией 45/158 Генеральной Ассамблеи ООН от 18 декабря 1990 г.) (не вступила в силу)

25. Конвенция Международной Организации Труда N 111 о дискриминации в области труда и занятий (Женева, 25 июня 1958 г.)

26. Конвенция Международной Организации Труда N 87 о свободе ассоциации и защите права на организацию (Сан-Франциско, 9 июля 1948 г.)

27. Конвенция Международной Организации Труда N 156 о равном обращении и равных возможностях для трудящихся мужчин и женщин: трудящиеся с семейными обязанностями (Женева, 3 июня 1981 г.)

28. Конвенция Международной Организации Труда N 98 о применении принципов права на организацию и на ведение коллективных переговоров (Женева, 1 июля 1949 г.)

29. Конвенция Международной Организации Труда N 95 об охране заработной платы (Женева, 1 июля 1949 г.)

30. Конвенция Международной организации труда N 159 о профессиональной реабилитации и занятости инвалидов (Женева, 20 июня 1983 г.)

31. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступления и злоупотребления властью (утв. резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 40/34 от 29 ноября 1985 г.)

32. Декларация о правах человека в отношении лиц, не являющихся гражданами страны, в которой они проживают (утв. резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 40/144 от 13 декабря 1985 г.)

33. Женевская Конвенция о защите гражданского населения во время войны (Женева, 12 августа 1949 г.)

34. Женевская Конвенция об улучшении участи раненых и больных в действующих армиях (Женева, 12 августа 1949 г.)

35. Женевская Конвенция об обращении с военнопленными (Женева, 12 августа 1949 г.)

36. Женевская Конвенция об улучшении участи раненых, больных и лиц, потерпевших кораблекрушение, из состава вооруженных сил на море (Женева, 12 августа 1949 г.)

37. Дополнительный протокол к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 года, касающийся защиты жертв международных вооруженных конфликтов (Протокол I) от 8 июня 1977 г.

38. Дополнительный протокол к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 года, касающийся защиты жертв международных вооруженных конфликтов (Протокол II) от 8 июня 1977 г.

39. Конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта (Гаага, 14 мая 1954 г.)

40. Декларация о правах инвалидов (утв. Резолюцией тринадцатой сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций 3447(XXX) от 9 декабря 1975 г.)

41. Минимальные стандартные правила обращения с заключенными (приняты на первом Конгрессе ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями

30 августа 1955 г., одобрены Экономическим и Социальным Советом на 994-ом пленарном заседании 31 июля 1957 г.)

42. Стандартные минимальные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила) (утв. резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 45/110 от 14 декабря 1990 г.)

43. Свод принципов защиты всех лиц, подвергаемых задержанию или заключению в какой бы то ни было форме (утвержден Резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 43/173 от 9 декабря 1988 года)

44. Венская декларация и программа действий (Вена, 25 июня 1993 г.) (извлечение)

45. Парижская хартия для новой Европы (Париж, 21 ноября 1990 г.)

46. Документ Московского совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ (Москва, 3 октября 1991 г.)

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 76 б.

2. Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири) // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 52-сон, 583-модда.

3. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида”ги Конституциявий қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2002. –№12. –213-модда; Lex Uz.

4. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги Конституциявий қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2002. –№12. –215-модда. Lex Uz.

5. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг регламенти тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 2003. –№9-10. –136-модда. Lex.uz.

6. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг регламенти тўғрисида”ги Қонуни //

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 2003. –№9-10. –137-модда. Lex.uz/pages/getact.aspx?lact_id=12059&lang=3

7. Ўзбекистон Республикасининг “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2006. – № 41. – 406-модда. Lex.uz.

8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Кенгашининг “Қонун лойиҳаларини юридик-техник жиҳатдан расмийлаштириш бўйича услубий тавсиялар тўғрисида”ги Қарори// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2005. -№6. Lex.uz.

9. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 29 август 1997 йилги қарори билан тасдиқланган “Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури” // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. - 1997. – № 9. – 227-модда. Lex.uz.

10. “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (78, 80, 93, 96 ва 98-моддаларига)”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги Ўзбекистон Республикасининг 2011 йил 18 апрелдаги №ЎРҚ-285-сон Қонуни // “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2011 йил, 16-сон, 160-модда. Lex.uz.

11. “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (-моддаларига)”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги Ўзбекистон Республикасининг 2011 йил 18 апрелдаги №ЎРҚ-285-сон Қонуни // “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2011 йил, 16-сон, 160-модда. Lex.uz.

12. Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 16 апрелда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 32,78, 93, 98, 103 ва 107-моддаларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” Қонуни // “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2014 й., 16-сон, 176-модда.

13. Ўзбекистон Республикасининг №ЎРҚ-395 “Электрон ҳукумат тўғрисида”ги 2015 йил 9 декабрь қонуни // Халқ сўзи, 2015 йил 10 декабрь №237 (6420).

14. Ўзбекистон Республикасининг “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2014. –№39. 488-модда.

15. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2014. –№19. 209-модда.

16. Ўзбекистон Республикасининг “Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида” ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2014. –№49. 578-модда.

17. Ўзбекистон Республикасининг “Парламент назорати” тўғрисидаги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2016. LexUZ.

3. Асосий адабиётлар*:*

1. Муқимов З.Ю. Давлат ва ҳуқуқ назарияси муаммолари. Самарқанд. 2015. 125б.

2. Ахмедшаева М.А. Ҳозирги замон давлати ва ҳуқуқи назарияси муаммолари. Ўқув қўлланма. Масъул муҳаррир: ю.ф.д. проф. З.М.Исломов. – Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2011. – 236 бет.

3. Лазарев В.В., Липень С.В. , Саидов А.Х. . Теория государства и права. Под. рук. Акад. Российской академии естественных наук, проф. К.Х. Абдурахманова. М.:Изд-во Рос.экон. акад., 2007.-620 с.

4. Перевалов В.Д.Теория государства и права. 2-изд., перераб. и доп. Москва, Юрайт, 2012.-415 с.

5. Жавлиев Н.Б. Ҳозирги замон ҳуқуқни тушуниш муаммолари / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. З.М.Исломов. – Т.: ТДЮИ, 2008. - 115 б.

6. Проблемы общей теории права и государства. Под. общ. ред. В.С.Нерсесянца. М.: Изд. Норма. 2010. 816 с.

4.Инглиз тилидаги адабиётлар

1. H.L.Hart. The Concept of Law. Second edition. New York, Oxford

University Press, 1997. -315 p.
2. Brian Z. Tamanaha. On the Rule of Law. History, Politics, Theory. - New York, Oxford University Press, 2004. -180 p.
3. Konnie G. Kustron. Introduction to the American Legal System.2013. 1 edition // book.boon.com.
4. Hayek I.A. Liberalism: Politics, Ideology and the Market. London. Collins publishing group. 1987. 257 P.
Hayek F. A. The Constitution of Liberty. P. 205—206.; Ўша муаллиф: The Political Ideal of the Rule of Law. Cairo, 1955. P. 25—26.
5. Conference on Security and Cooperation in Europe. Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension. June 29. 1990. A. 2, 5.3, 5.6, 5.10, 5.12, 5.14, 5.19.

4. Қўшимча адабиётлар:

1. Адилходжаева С.М. Либерализм: эволюция идей от прошлого до настоящего (теория и практика). − Ташкент: ТГЮИ, 2002. – 124 с.
2. Адилходжаева С.М. Глобализация и стратегия государства. – Ташкент, ТГЮИ. 2007. – 130 с.
3. Актуальные проблемы государства и права / отв. Ред. Р.В.Шагиева. –М.:Норма:ИНФРА-М.2011. -576 с. –М.:Норма: ИНФРА-М.2011. -576 с.
4. Акане Томоко. Рассмотрение реформ правовой системы в Японии: достижения и пути углубления, //Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Олий ўқув курслари Ахборотномаси, 2010, №1.-Б.22.
5. Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А. Проблемы теории государства и права. Учебник. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 832 с.
6.
7. Исламов З.М. Проблемы власти: ее понимание, назначение, социальная ценность. -Т.: ТГЮИ, 2003. –244 с
8. Исламов З.М. Юриспруденция. Теория государства.- Т.: “FAN VA TEXNOLOGIYALAR”, 2012. -416 с.
9. Маматов.Х. Ҳуқуқий маданиятни юксалтиришда фуқаролик жамияти институтлари фаолиятини такомиллаштириш масалалари, //Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Олий ўқув курслари Ахборотномаси, 2010, №4.-Б.39.
10. Мирбабаев Б. Эффективная система сдержек и противовесов –

приоритетное направление демократизации государственной власти // Народное слово. 1 апреля 2011, №64 (5201)

11. Маматов Х. Ҳуқуқий маданият ва Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг шаклланиш муаммолари. Т.: YURIST – MEDIA MARKAZI, 2009. -256 б.

12. Одилқориев Х.Т., Якубов Ш.У. Миллий ҳуқуқий тизим ва ҳуқуқий қадриятлар. Монография / Одилқориев Х.Т., Якубов Ш.У. Т.:SMI - ASIA, 2010. -400 б.

Очилов Б.Б, Якубов И.Х. Проблема борьбы против терроризма в демократическом обществе (на примере Узбекистана). Халқаро муносабатлар. №2. 2004. 32-бет.

13. Рахманов А. Система разделения властей в конституциях зарубежных государств. // Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Олий ўқув курслари Ахборотномаси, 2012, №1.-Б.32-36.

14. Сафаев С.С. К вопросу о децентрализации и совершенствовании государственного управления // Жамият ва бошқарув.2013 йил, №1. -Б.25-32.

15. Хамедов И.А.Некоторые вопросы дальнейшей демократизации и модернизации государственной власти и управления и административно-правового обеспечения этих процессов в Республике Узбекистан // Жамият ва бошқарув.2013 йил, №1. -Б.14-25.

16. Шайо А. Самоограничение власти. Краткий курс конституционализма. – М.: Юристь, 1999. – 292 с.

17. Чиркин В.Е. Государствоведение. –М.: Юристь. 1999. – 329 с.

18. Фукуяма, Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. — М: Act: Act Москва: Хранитель, 2006.— 220, [4]

19. Кашанина Т.В. Юридическая техника. 2-изд., пересмотр. – М.:Норма:ИНФРА-М, 2013.-496с.

20. Калина В.Ф. Юридическая техника. М.:Издательство Юрайт, 2014. -291с.

21. Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление. М.:Логос, 2001. С.82.

22. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. М.,“Юрайт”. 2011. 287 с.

Электрон таълим ресурслари:

1. http://www.yuridlit.ru
2. http://www.allpravo.ru
3. http://www.lawbook.ru
4. http://www.bookz.ru
5. http://www.lex.uz
6. http://www.gov.uz
7. http://www.tsil.uz